

В. ВИННИЧЕНКО

Власність, Др. Мелодія

ТВОРИ

Том одинадцятий

Видання друге

Київ — Відень

1919

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні

Друкувано 15.000 примірників.

ХОЧУ!

РОМАН

I.

До останньої хвилини ніхто нічого не підозрівав. Халепа й тепер, за цим обідом був такий самий, як завжди, або, краще сказати, як останні місяці: важко-мовчазний, неуважний, з гідливо-зневажливим заломом голених губ.

Правда, він мало коли визначався балакучістю, але раніше мовчазність його була затишна, легка, як тихий вечірній сутинок. Колись Халепа вмів надзвичайно привабливо й утішно посміхатися носом, сухим, горбатим, як у кебондза. З лиця на ніс густо збігалися тоненькі зморшки, очі ще глибше заходили під чоло, а довге, велике, як у коня, обличчя ставало таким довірливим, хатнім і затишним, що на серці робилося легче, простіше, зрозуміліше.

Але й до зміни зрештою звикли. Спочатку дошитувались і дивувались, а потім якось почали забувати колишнього Халепу й звикати до нового, хоч і тяженько часом бувало від його великої, кістястої й важко-мовчущої постаті. Вірші його також стали подібними до його, — нудно-незрозумілими, натруженими, без того лагідно-теплого юмору, за який його завжди відзначали в літературі, в який сердечно закохувались.

Лі Баранова сиділа поруч з Халепою, струнко, як салдат, тримаючись пукатим бюстом, часто поправляючи

короткими, обточено-повними руками волосся, що хвилююче пушилося на потилиці. До Халепи вона ні з чим не зверталася, але часто пильно скоса позирала на його темносніми, зорястими й бездоганними, як у фігур з воску, що на вітринах парикмахерів, очима. Халепа ці погляди відчував, бо мимохіть робив неспокійні рухи шиєю, немов визволяючи її з тісного коміра й коротко покашлював рипким басом. І майже що разу після цього паливав вина у шклянку й, не передихаючи, всю випивав. Пив він більше, ніж звичайно, це всі потім пригадали собі. Пригадали також, що в цей раз була дуже помітна манера його оглядати всіх, яка з'явилася у його не так давно: підіпре волосатою, кістястою рукою кінську свою голову й почне водить очима по обличчю, по постаті співбесідника, неначе чогось шукаючи в йому, або порівнюючи з чимсь. Чи мужчина, чи дама — йому байдуже. Далі не то зневажливо, не то з огидою скривиться й одвернеться.

Але загалом у цей день в йому не помітно було нічого особливо різкого або нового чогось. Тим то те, що потім сталось, і вхопило всіх швидче непорозумінням та страхом, аніж обуренням.

Пили вже каву. По залі ресторану гоїдливо плавав тихий гомін, як дим сігар. Але за сусіднім столиком сиділа галаслива, розчервоніла, розстібнута кумпанія, на яку всі поглядали з строгою, мовчазною увагою. Кумпанія часом так кричала, що чоловік мусів або мовчати або до крику піднімати голос, щоб чути самого себе.

Костяшкін, граючи розумними, насмішкуватими, злегка нахабними очима, говорив про Толстого. Він сидів проти Лі й Халепи, звертаючись переважно до Оглобліна. Оглоблін не дочув. Костяшкін, зробивши поважне,

величине лице, озирнувся до галасливої кумпанії, якийсь мент дивився на неї й потиснув плечима. Потім підтягнув своє отрядне тіло разом з стільцем ближче до столу й почав знову:

— Я кажу, що передчасно, занадто передчасно пішов від нас наш великий старий.

Нічого особливого не було ні в цих словах, ані в тоні Костяшкіна. Та й розмова уся тяглася досить мляво, аби не сидіти мовчки та не показувати, що перетравлювання дає себе відчувати.

Халепа перед цим довго „оглядав“ Костяшкіна, пастирливо й пильно блукаючи по йому очима, з особливим інтересом зупиняючись на ретельно зачесаній червоновозолотистій бороді лопатою, на елегантській білій у голубих квіточках камізельці та на сігарі, що недбало стирчала в куточку рота популярного критика, хилитаючись то вгору, то вниз, коли він балакав.

Белетрист Оглоблін, задумливо качаючи пальцем, довгим, хоробливо-білим, з синім коротким нігтем кульку з хліба, подібну до замазки, промимрив у відповідь щось співчутливе. Лі глибоко зітхнула, чи того, що корсет дуже тиснув перевантажений живіт, чи від страти „великого старого“, але нічого не сказала.

І от тут і сталось те несподіване та незрозуміле, про що довгенько ще балакали потім, звязуючи його з дальшим.

Халепа помалу встав і, горблячи свою велику, сухоруляву постать, нехапливо посунув до Костяшкіна. І сам Костяшкін і інші казали згодом, що їм у цей мент кинулась в очі посмішка Халени: бліда, сомнамбулічно-застигла й гидливо-насмінкувата, але насмінкувата не до того, що в той мент відбувалось, а ніби до майбутнього, до того, що потім станеться.

Костяшкін, нічого собі з того не роблячи, повернувся до Халепа й спокійно підвів до його лице, чекаючи, що той скаже. Але Халепа мовчав, чудно весь захопнувши, спустивши довгі руки вздовж тіла й уп'явши в Костяшкіна маленькі, заглиблені, захололі в моторонній посмішці очі. І вмить одна рука, немов би сама по собі одійшла від усього тіла, що стояло непорушно, одвелася вбік і спокійно, роздумливо, з сухим і невдалим чмоком ударила по счервонілому від їжи, благодушно-розумному обличчю Костяшкіна. Костяшкін хитнувся вбік удара, потім зараз жє дуже одкинувся назад, машинально захистно піднявши перед себе руки.

Якийсь момент усі задубіло й мовчки дивились на їх. Але в ту ж мить посхоплювались і кинулись до Халепа, хапаючи його за руки й відтягаючи назад, хоча він не противився й не виявляв наміру ще бити. Його з непорозумінням і страхом питали, шарпали, вимагали відповіді, а він стояв і так само посміхався, ніби й сам добре не розумів, що сталося.

— Та в чому ж річ, Андрію? В чому ж річ, кажи!! — шарпаючи за плече й силкуючись повернути до себе, шопотіла Баранова, уся червона й від того, що сталося, і від того, що в ресторані стало тихо й що до їх столу швидко йшов між столиками обер-кельнер.

Халепа визволив зпід її руки плече, повернувся й, ні на кого не дивлячись, нехапливо й немов знесхотя пішов до виходу.

II.

Сонце ще не заїшло, — краї важких весняних хмар горіли яскравим жовто-малиновим вогнем. Але на улицях уже стояв передвечерній, бадьорливо свіжий затінок і

болото на тротуарі бугровато шерхло. Весна була тільки там в соковитих, густих хмарах, що здавалися від сонячного світла теплими й лагідними, та в особливому леті й крикові галок, від якого пашило жирним, з'ораним полем.

Но розі двох улиць, недалечко від мебльованих кімнат „Баварія“, де Халепа наймав собі хату, він здаля ще побачив своїх сусідів по номерах. Дідок у рудому пальті, чорному під пахвами, з обшарпаними петлями, з яких визирала жовта бавовна підкладки, — своїм звичаєм гарячився, пристукуючи парасою по тротуарі. Сопутниця, з усіх ознак, молода жінка його, стояла перед ним в короткій, чорній, теплій кохті й тримала, як завжди, руки в кишенях, склавши їх у кулаки, немов збираючись вихопити їх звідти й накинутись на старого, буркотливого й, мабуть до смертельної нудьги осточортілого їй чоловіка.

Ця чудна парочка в перший же день, як Халепа побачив її, звернула на себе його увагу. Обоє вони, зустрівшись з ним, безцеремонно зупинились і старий обвів його таким зневажливим, злісним поглядом, що Халепа густо почервонів, розтервся й від замішання не догадався спитати, чого треба було цьому чоловікові від його. Тільки хвилини через десять подумав про це, та пізно вже було.

Заспокоївшись, він рішив, що старий, мабуть, помилився, взявши його за якогось свого ворога. Ця гадка підтвержувалась ще тим, що жінка старого, — Халепа встиг це помітити, — зі сміхом почала щось шопотіти чоловікові, немов пояснюючи йому їхню помилку.

Одначе, виявлялось, старий зовсім не помилився. Правда, зустрічаючись, він більше не зупинявся, але що-разу дивився так само: зневажливо, з обридженням

і викликом. При цьому довгасті, яєносірі, сталеві очі його з виразно-чорними чоловічками, здавалось, блідли від цієї зневаги. Жінка ж зі своїми кулачками в кишенях, в круглій попівській шапочці, завязата, задиракувата провінціалка, якось загадково й смішливо морщила свіжі, як шкуринка баклажана, губи; так посміхаються люди, бачучи якогось франта, що з поважністю виступає по улиці, маючи на голові смішно приплющеного капелюха й не помічаючи того.

Це все надокучало й дратувало, бо примушувало гаяти час на безплідні догадування. Та до всього вони займали сусідній номер і вічною шамотньою там перешкакали йому.

Халепі було чути, як вони ступали по хаті, — старий повагом і твердо, а жінка легко, прудко, наскоками, — як брязкотіли посудом і балакали. Переважно вони сварились. І не так сварились, як старий за щось вичитував жінці.

В чому була річ, Халепа не міг розібрати, — що також дратувало. Ці люди балакали на якійсь чудній мові: не то хохлацькій, не то польській. Халепа сам був родом з Малоросії, колись в дитинстві вмів і балакати по-хохлацькому, але мова цих людей здавалась йому мало подібною до мови полтавських хохлів.

Ясно було тільки те, що старий сердився й в чомусь переконував жінку, уперто, навіть з запалом, не по старечому щось доводячи їй. А вона іноді викликаюче сміялася, іноді ж теж сердито й палкою, бурхливою скоромовкою відповідала йому. Часто дзвінок чулось їй коротке рішуче „Ні!“ Ні — та й краї. Після того грюкали двері й по коридору повз Халепину кімнату швидко пробігали дрібні, жіночі кроки.

Але разом з досадливим дратуванням вони мимоволі викликали в йому цікавість і ще щось, чого він тоді виразно не схоплював.

Побачивши тепер їх, Халена машинально зробив рух убік, на брук, немов би наміряючись перейти на другий бік улицы. Але зараз же звернув знов на тротуар і пішов, не хапаючись, просто на парочку. Смуглясте, горбоносе лице його з роздвоєним, синюватим підборіддям, подібним до сливи з двома половинками, здавалось стомленим і байбужим до всього на світі, невеличкі очі, що зайшли під густі кучерявісті брови, дивились нудно, непричастно. Западнини на щоках під випнутими скулами різкими тінями кидались в око.

Жінка, боячись, видно, якогось вибрику від чоловіка, який уже помітив Халепу, взяла його під лікоть і хотіла завести в бічну улицу. Але старий сердито випручався, високо махнувши рукою, й демонстративно повернувся всім тілом до Халеппи. Тоді жінка заклала кулачки в кишені й одійшла набік, тим показуючи, що вмиває руки.

Коли Халепа зовсім наблизився, стомлено зігнувши широкі, незграбні плечі, немов несучи на них мішок з мукою, й дивлячись на старого вяло-чекаючим поглядом, цей випростався, й нервовим, роблено-недбалим рухом почав застібати й так уже застібнуте на всі гудзики своє пухле, руде пальто. Здавалось, він готувався до чогось.

Халепа вмить зупинився й без дивування, навіть без цікавості в голосі, тихо сказав:

— Що вам треба від мене?

Старий, мабуть, ждав цього, бо зараз же швидко й з викликаючою, злісною готовністю щось відповів на своїй чудній мові.

Халепа усіх слів не зрозумів, але слово „рenegат“, певно, її на мові старого значило те саме, що її на руській.

— Ренегат? — теж без дивування її стомлено повторив він. — Я вас не розумію. Будь ласка, скажіть по-руськи, я не розумію вашої чудної мови.

Старий умить невідомо через що помітно зблід, від чого тонкий ніс його став синюватим, нездорового кольору. Не відповідаючи, він пильно не кліпаючи почав так дивитись на Халепу своїми косими, колючими очима, як дивляться на людину, що вчинила гідоту її яку приперли до стіни. Потім раптово озирнувся до жінки її голосно сказав до неї:

— От! Бачиш? Бачиш?

Він сказав ще якісь слова, яких Халепа не зрозумів. Жінка, не дивлячись на Халепу, підійшла до чоловіка, тихо з непорушним лицем сказала йому щось, показуючи очима на прохожих, що озирались на них, і злегка потягнула його за рукав.

Але старого це не зупинило. Він знов повернувся до Халепаї її почав гнівно, швидко щось говорити, навіть ближче підступив до його, грізно трусячи головою.

Халепа декільки раз хотів перервати його її сказати, що він не розуміє, але старий не слухав. Халепа з його мови невиразно угадував, що він чимсь колись дуже образив цього чоловіка чи когось инчого, що він вартий, щоб на його всі плювали, що він щось „бреше“, але що саме, — все ж таки не розумів.

Жінка часом з цікавістю коротко позирала на тупо застиглу велику постать Халепа, її трівожно-сміхотлива посмішка торкала її злегка пухкі губи.

Нарешті Халепа слабо, блідо посміхнувся її з неохочою іронією сказав:

— Мені дуже шкода, що я не розумію вашої чудернацької мови. Я сам малорос, але... Будь ласка, скажіть по руськи й я з охотою...

Старий вмить випростався, немов його ударено по щоді, потім якимось боком підстрибнув до Халепи й, піднявши до його голову, люто плюнув йому в лице.

— Так от же тобі по-руськи, падлюка! — по руськи викрикнув він, весь трясучись і готовий, видно, на все, й нічого в той же час не пам'ятаючи від роздратовання. Парасоль в його руці дріжав і дрібно пристукував по тротуарі, лице зоставалось витягненим уперед догори, як скорчене й на шні напружились мускули, натягнувши старечу шкіру й зробивши посередині ямку човником. Одвислі по обидва боки підборіддя щокви нервово штовчками здригувались, і на підборіддю пузирчастою склянною краплинкою поблискувала сліна.

Жінка злякано підбігла до його й благаюче дивлячись на Халепу, стала між ними. Халепа ж непорозуміло й пильно витріщившись на старого, мовчки витирав щокви, помалу водячи хусткою то вгору, то вниз.

— І все ж таки я нічого не розумію, — зтиха пробурмотів він і спробував посміхнутись. Потім одвернувся й важко пішов далі, весь час тримаючи хустку біля щокви, немов боячись показати те місце, де плюнено.

Жінка зараз же почала щось гаряче й обурено говорити старому, шарпаючи його й силкуючись вивести з стану якогось піднятого стовбняка. Він довго, видно, не розумів її, весь час постукуючи парасолем по тротуару й несвідомо викрикуючи навздогін Халепі лайки.

Прохожі, що бачили всю сцену, стояли оддалік невеличкою купкою й, з посмішкою поглядаючи на парочку, неголосно розмовляли.

III.

Ввійшовши до себе в номер, Халена зупинився біля дверей і, не роздягаючись, довго стояв, тримаючи хустку на щоді, як тримають хворі на зуби. В хаті стояли сутінки. На столі до писання біля портрета Лі в високій білій вазочці стояли принесені нею вчора жовті рожкі, подихаючи на хату солодкувато-теплыми пахощами. На другому столі біля канапи, схилившись одне до одного голівками, як змовщики, темніли гіацинти. На розгорнених нотах піаніна дотлівав відблиск червоного неба в вікні.

Халепа, спершись плечем об стінку, довго дивився в одну точку, підперши щоку рукою з хусткою її ніби замислившись. Сутінки, обережно, безшумно, на шпильках отовплювали його, кімната, як димом, затягувалась шарудливою, сірою тьмою. В вікнах на протилежному боці з звичайною, нудною постійністю засвітились огні.

По коридору поспішно пройшла якась кумпанія, гучно сміючись і голосно балакаючи. Один жіночий голос з робленою веселістю наспівував.

Халепа ворухнувся, пустив руку з хусткою її помалу роздягся. Не запалюючи світла, він підійшов до канапи її ліг, простягнувши одну ногу, а другою стоячи на підлозі. Подушка лежала на другому кінці канапи, треба було тільки підвестись, щоб узяти її. Але Халепа не брав і лежав з задертою назад головою її звисеною на підлогу ногою та рукою.

На стелі блідо посміхались дві прямокутні смуги електричного світла з улиці, помережані невиразним рисунком гардин. З різким зляканним криком рожків пролітали за вікнами автомобілі її на столі щось кожного разу трепетно її змерзло трусилось. В коридорі, липко цокаючи підборами по лінолеуму, проходили люди її ледве

чутно здалека деренчали дзвінки до прислуги. Заспівала співачка з десятого номера, бадьоро здіймаючись, як по східцях, голосом все вище та вище її знову спускаючись униз.

Халепа підвівся її сів. Ліниво витягнувши портеігара, він запалив сірника її, дивлячись на його прижмуреними, звиклими до темноти очима, закурив. Випустивши з пальців сірника, він згорбився її сидів так, час від часу мляво підносячи цигарку до уст і затагуючись. Покуривши, знову ліг і голова, як у зомлілої людини, неперушно лежала на одній лінії з тілом.

В двері часто, голосно застукали. Потім вони розчинились, впустивши смугу світла з коридору її на тлі цього світла в рямці дверей з'явилась невелика з круглими плечима її задертим пером на шапочці постать Баранової.

— Андрію? — питаюче покликкала вона з порогу, не входячи в кімнату.

Халепа, не підводячись, повернув голову її нічого не відповів. Баранова досадливо, нетерпляче ступила вперед, знайшла біля дверей гудзика від електрики її повернула його. Халепа приплющив очі від яркого світла, що вдарило по них, і одвернувся.

— Ти спав? — спитала Лі, підходячи її з вишукуючою увагою придивляючись до його. Від неї пашило свіжим духом морозного повітря її тонких пахощів. Очі дуже блищали її здавались ще більшими її променястими. Підборіддя її щоким холодно рожевілись.

Підтягнувши до канани стілець, вона спокійно, строго, як лікар, сіла біля Халепа її насамперед мовчки підняла його спущену на підлогу руку, поклавши її собі на коліна.

Халена не противився її мовчав.

— Андрію, що трапилось? Що з тобою? Що це було за обідом? Через що?

Андрій у відповідь тільки стомлено та з нудьгою заплющив очі.

— Чуєш, Андрію?

Ні, здавалось, він нічого не чув.

Ліда встала, нехачливим і, як завжди, трохи поважним рухом одколола шапочку, здійняла її і поклала на стіл. Рука Халени знов, як у мертвого, звисилась.

— Та поможки ж мені скинуть жакет! — здивовано промовила Ліда.

Але її це не подіяло, — Андрій навіть не поворухнувся.

Тоді, не скидаючи жакета, Баранова знову сіла, знов узяла його руку і строго сказала:

— Ти не хочеш зо мною балакати?

Халена розплющив очі, подивився в стелю, знов заплющив їх і хрипко проговорив:

— Не хочеться.

— Ти щось маєш проти мене?

Він покрутив головою.

— Неправда. Тільки не бреш. Це негарно. Ти не здужаєш?

Стягнувши рукавичку її строго, чекаюче дивлячись у просторонь, вона поклала руку з рожевими, виглаженими нігтями на чоло йому. Чоло було нормальної температури. Стримано погладивши його по злегка кучерявому, жорсткому волоссю, чорному з іржкою, вона помовчала і холоднувато з насмішкою спитала:

— Ревність? Так?

Халена повернув до неї голову її, незручно дивля-

чись угору перекошеними очима, з щирим дивуванням сказав:

— Чого так?

Ліда стиснула плечима.

— В такому разі я нічого не розумію! За що ти його ударив?

Халепа одвернувся й мовчки заплющив очі.

— Але ж згодься сам, що це... це... Я не знаю навіть, як назвати цей вчинок. Ні з того, ні з сього підійти до людини, яка тобі ніколи ніякого зла не...

— Скажи, — не розплющуючи очей, перебив її Халепа — він підла людина? Взагалі?

Баранова якийсь час дивилась в невидюче лице Халепи, не то обмірковуючи, що відповісти, не то знімаючи ковівши.

— Як розуміти такі слова...

— Так, як ти сама говорила.

— Ну, те, що говориться в раздратованню, не є якась думка...

— Всі мають його за підлого.

— Не знаю, хто то „всі“.

Халепа не відповів.

Баранова поправила волосся, поділене посередині голови проділом на два крила, що лягали на вуха до самої шиї, розгладила зімняті листики, якими було обкладено букетик фіалок на грудях.

— Не знаю, хто ті „всі“, що мають його за підлого — нарешті повторила вона. — І що крім того треба розуміти за цим обивательськи-етичним словом? Поясни, будь ласка.

Лице Халепи застигло без жадного виразу. На запалі, заплющені очі від надбрівних дуг спалада тінь,

щоби й довге свіжо-виголене підборіддя здавались сніговатими, й коли б не легке носанування носом, то Халепа можна було б узяти за мертвого.

— Ти чувш, Андрію?

На обличчю Андрія навіть повіки не здригнулись.

— Ну, це вже паренітї стає смішним і нерозумним! — встаючи й скидаючи з своїх колін його руку, з на-смішкою й роздратованням сказала Ліда. Рука упала й сухо стукнулася пальцями об підлогу.

— Твій вічний гріх: відсутність почуття міри. Як хочеш, я можу піти собі. Але, коли ти, й я, й навіть усі, припустимо, вважаємо кого-небудь за підлого, то це ще не дає тобі ніяких підстав брати на себе ролю... поліція чи ката. Так, коли хочеш, то я сама вважаю Костяшкіна людиною... непорядною, але... твій вчинок, коли не хвороба, то препоганий і огидний вибрик. І я пальцем не торкну, щоб попередити завтрашні замітки про його в газетах. А вони вже постараяться, особливо ж ті, де є вплив Костяшкіна. Будь певен!

Халепа так само лежав непорушно, рівно, закнивши голову й спустивши руку. Здавалось, він заснув.

— Ти спиш, Андрію? — поклікала Ліда.

Він покрутив головою з боку на бік.

— Але що з тобою? Ти нездужаєш? Покликати, може, лікаря? Хочеш?.. Ні?.. Ну, я йду. Мені соромно за тебе: ти міг би якось естетичніше виявляти свій песимізм... Ти сьогодні прийдеш до мене?.. Ні?.. Фе, глупо як! Прощай!

Вона взяла шапочку, підійшла до дзеркала й дивлячись на свою голову роздратованими, похмурими очима, стала одягати капелюх.

Халепа не ворухнувся.

Лі постояла ще трохи біля дзеркала, слідкуючи в йому за Андрієм, потім рішуче підійшла до столу, взяла муфту, торбинку її, не озираючись, вийшла.

IV.

Як тільки грокнули за Лідою двері, Халепа розплющив очі, з зусиллям підвівся її сів. Закуривши, він мляво встав, підійшов до дверей і, вишнївши ключа знадвору, замкнув їх. Потім знов сів на канапу її, підобгавши під себе одну ногу, дивлячись в підлогу, довго сидів так, курячи її думаючи. Нарешті кинув давно погаслий педокурюк, довго, нервово позіхнув і витяг з задньої кишені штанив невеликий темної сталі браунінг. Помалу оглядівши його зо всіх боків, він поклав його на стіл перед собою її знову позіхнув. Далі, неначе щось згадавши, перейшов до бюрка, одчинив шухляди її почав нерішуче передивлятись папери, листи, рукописи. Одні він одкладав праворуч, інші ліворуч, а деякі пробігав очима її з огидою кидав в третій бік. Часом замислившись над якимсь листом, він довго непорушно сидів, немов прислухаючись до чогось. І нарешті згорнув усе одібране її неодібране в одну купу її лїниво зсунув у шухляду. Трохи подумавши, він устав, сховав револьвер у кишеню її, ще раз подумавши, почав одягатись, весь час зупиняючись і вагаючись.

Було щось біля одинадцятої, коли він узяв візника, сказавши йому адресу Баранової. Візник трапився добрий і через півгодичи вже сїзнич коня перед показаним номером улиці.

Халепа не відразу ввійшов, — він якійсь час ходив біля парадного, заклавши руки в кишені її похиливши голову, немов обмірковуючи щось. Часом посміхався,

криво й ніяково, як легкодуха людина, що наміряється вчинити щось, за віщо їй самій соромно.

На третьому поверсі в вікні спальні Ліди світився в куточку штори невеличкий голубий шматочок, неначе світляк. Значить, Ліда була вже в ліжку.

Здіймаючись по сходах, він декільки раз зупинявся, подовгу стояв на одному місці, сходяв на один поверх униз і знову піднімався.

Перед кватирою Баранової він сів на сходах, покурив і тільки тоді, вийнявши ключа, тихо одімкнув двері. В передпокою було зовсім темно. Халепа, не роздягаючись, помацки пройшов у кабінет. Тут було видніше: з улиці досягало сюди слабеньке світло лихтарів. Під дверима спальні лежала тоненька голуба смужка.

Вмить за цими дверима зачувся легкий, піднятий, грудний смішок Ліди. І слідом за цим раптом вибух чоловічого голосного сміху, яким сміються люди, коли, довго не бачучи смішного, вмить несподівано знаходять його. Потім обидва сміхи злилися разом.

Халепа, задравши високо голову, як злякано слухаючий кінь, декільки ментів стояв непорушно. Потім зразу кинувся до спальні, з грюкотом зваливши по дорозі стілець і ще щось перекинувши. Сміх у спальні моментально стих і почувся трівожний голос Ліди:

— Хто там?

Розчинивши двері, Халепа ступив у них і зараз же зупинився: на ліжку, хапливо напинаючи на оголене тіло простиню, сиділа Ліда. Очі їй були широко, жахно витріщені й рука весь час підхоплювала простиню, що спадала з голих плечей. За нею виднілося ще чинсь тіло.

Халепа, не випустивши ані пари з уст, підійшов до їх. Ліда тими ж мовчазними, зляканими очима стежила

за ним, потроху й помалу інстинктивно притуляючись до спинки ліжка зцупленим у грудочку тілом і чекаючи чогось страшного й неминучого. Халена, голосно сопучи в напруженій тиші носом, не дивлячись на Баранову, нахилився й стяг з другого тіла ковдру. На його в той же мент глянуло, немов ждучи цього, червоне, неспокоїно-сконфужене обличчя Костяшкіна, з разкудовченою бородою й злими, напруженими очима.

Побачивши його, Халепа швидко випростався, вражено подивився на Ліду, озирнувся круг себе, немов не розуміючи, що з ним діється, й, ніби вмиль догадавшись, поспішно виїшов.

Це все забрало не більше двох хвилин і ніхто не вимовив ні одного слова.

V.

У себе в хаті Халепа тепер уже не лежав, — важко, з притиском ступаючи з кутка в куток, він довго, скупчено думав. Потім сів до столу, взяв папір і почав писати, не відпочиваючи, але й не хапаючись, як людина, що записує багато разів обдумане.

„Я міг би, Лідо, померти, не лишаючи своїм близьким ніяких передсмертних пояснень, які вже досить надокучили усім. Сам маю свідомість, що так було б краще. Але те, що сталося сьогодні в тебе, не дозволя мені так піти з життя.

„Так, я сам розумію, що мені повинно бути цілком байдуже, що й як там будуть думати про мене після того, як я вже страчу можливість щось бачити й чути. Але... Насамперед мені не хочеться (от не хочеться та й годі, можу ж я собі хоч це дозволити!), щоб ти з пихою носила на своєму поясі й всім показувала мії

скальп. Не хочу, щоб ти, Костяшкін та інші думали, що я через тебе помер, — коли це цілковита неправда.

„Так, мене вразило те, що я застав у тебе сеї ночі. Ще дужче вразило, що з Костяшкіним ти мене зраджувала. Не дивлячись на те, що, здавалося, ніщо вже не могло мене розбуркати, ця картина в першій момент здійняла з дна душі цурупалки старих одбутих почувань.

„Але через півгодини я вже *зрозумів* усе. І як тільки я зрозумів, так цурупалки знову впали на своє місце.

„Я зрозумів і розумію, що немає нічого — та й не повинно бути — дивного чи несподіваного в тому, що я застукав у твоєму ліжкові Костяшкіна після того, як ти сама у мене називала його непорядною людиною, після того, як минулої ночі я лежав на цьому самому ліжкові, як ще вчора ти завіряла мене, що нікого, крім мене, не можеш любити. Я розумію, що ти можеш оддатися й Костяшкіну, й будлі кому, — бо ти нікого не можеш любити. Я гадаю, що Костяшкіна ти пустила до себе для того, щоб він написав про твою книжку прихильну статтю. Це дяка за послугу. І нічого в цьому жахливого немає ні для мене, ні для тебе, ні для Костяшкіна, ані для кого, хто вміє *розуміти*, хто ступив по той бік добра й зла.

„Ти бачиш сама, що я тверезо відношусь до твоєї „зради“, й що не вона є причиною моєї смерті. Так само й не ревність була причиною того, що я дав полічника Костяшкіну. Знов кажу, що ні одної хвилини ніколи я не думав і не підозривав, що Костяшкін мій соперник. Я поясняв тобі, що його підлота викликала мене на мій вчинок. Не знаю, чи так це, коли казати справжню правду. А я лише правду й хочу сказати на сей раз.

„Отже, Лідо, й полічника я дав, і „комедію грав“

(як ти висловилаєь підчас останнього нашого побачення), й помру зараз зовсім не від кохання до тебе. Можливо, що без цього полічника й твоєї „зради“ я ще по слабодухости своїй *проканьчив* би місяців кілька, але померти я все таки *мусів би*.

„Так, мушу померти, бо не можу жити. Не можу не через те, що є в мене якесь горе, що на душу мою звалилося нещастя, яке не маю сили перетерпіти. Ні, нічого катастрофічного у мене не трапилося.

„Просто мені *нудно* жити. Невимовно нудно, до гидливости, до блювання нудно! От і все. Я не можу уявити собі нічого в життю, чого б я хотів. Багатство? Влада? Слава? Краса? Кохання? Нудне все це до омерзіння, не пове, не піднімає, не вабить. Ніякі найфантастичніші й неможливі можливости й неможливости не в силі примусити дужче забитися моє серце.

„Мені здається, це через те, що я занадто навчився *розуміти*, що я цілковито переступив межу, яка поділяє добро від зла, бажане від небажаного. І моє розуміння неймовірно стомлює мене. Я не знаю, що мені робити з моїми думками, часом, руками, ногами, бо я занадто розумію їх. Люди мене дратують і нудні мені до того, що я мушу заплющувати очі, щоб дивитися на їх.

„Я давно вже знаю, що мені треба померти, щоб покінчити з цією непотрібною, дурною й нудною комедією, яку величають життям. Я давно вже розумію, що це життя висіло в мені, як обрубаний палець, на одній шкіриці, котра зветься — інстинктом життя.

„Інстинкт життя! Як смішить і злостить ця підла, зла пастка! „Велика, свята“ сила. Та це ж та сама сила, що примушує тисячі мікробів в краплі води, покладеної під мікроскоп, купою з жахом тікати від вещества по-

грозливого для їх життя й тягнутися до вещества корисного. Це та сама сила, що наганяє корчі жаху якійсь блощиці, котра вчуває наближення смерти в тому запаленому сірнику, який я підношу до неї.

„Я — та ж сама блощиця, як, правда, й усі ми, що звемо себе „вищими людьми“. Тільки ми, ці „вищі люди“ — брехливі, самозадоволені блощиці. Ми обманюємо себе й других, запевняючи, що живемо з власної волі, що вільні в виборі життя й смерти, що життя наше потрібне для якихсь особливих, вищих цілей, до яких проста, постільна блощиця не може бути учасна.

„Так, ми, свідомі люди, „останні люди“, як казав Ніцше, інтелігенти, знаючі й розуміючі, що зорі не суть очі янголів, що смерть не є баба з косою, що життя не є іспит до вступу в рай чи пекло, — ми блощиці.

„Так, блощиці, бо ми знаємо це. Люди ж — це суть ті, які знають і глибоко вірять в те, що колись предстануть на Страшному Суді; до такої міри твердо знають це, що бояться, наприклад, померти в непристойному вигляді. Як там буде на тому Суді, який присуд вирече їм Вищий Судія, — це питання инче, — вони ж хочуть бодай у перший мент, коли предстануть, не зробити вражіння якихсь непоштивих нахаб. От це — *люди*. Вони знають, що в їх є душа, а в блощиці нема, що душу цю по смерти понесуть у голубу височінь світлі янголи й принесуть її кудись, де буде без кінця життя.

„Без кінця життя! От це я розумію! От де справжній *людський* інстинкт життя: він до того живучий, що ні за що не хоче признати смерти. Хай у киплячій смолі, на гаку, в огненній печі, — а все таки життя!

„Ах, як я тужив один час за *людиною*, що померла в мені! За цею голубою височінню, за побожним трепе-

том, за жагучим бажанням заслужити поєміх Вищого Судії! Пам'ятаю, з яким захватом, з яким педантизмом, насолодою й жорстокістю я п'ятнадцятилітнім гімназистом убивав у собі плоть, як уперто примушував себе, ідучи в гімназію, наспівувати про себе шопотом усі молитви, які я знав, стараючись ні про що грішне не думати. І пам'ятаю той жах і здригнення таємного захвату перед власною безоглядністю, коли уперіфе повстав проти Бога, якому я так прагнув догодити й який допустив мене... провалитися на іспиті з алгебри.

„Мабуть, це був перший мій крок по шляху зверження богів. Перший бог, якого утворила собі двонога істота, зробив її людиною. І останній бог, якого вона звергає, поверта знов у тварину: Це — так. Ми робимо круг і приходимо до вихідного пункту, тільки з другого боку, немов би зробивши кругосвітню подорож.

„Скільки богів я позвергав! І коли останній упав, я сам став, як бог, і світ перевернувся в нудну, одноманітну, так зрозумілу й вічно повторну пустелю.

„Колись, все за тих таки *людських* гімназичних часів я мріяв про славу. Мені здавалось, що бути чоловіком, який пише вірші й якого тисячі людей читають і вимовляють ім'я його — є найвище щастя, за яке можна віддати три чверті свого життя. Як відомо, я не є знаменитість, ім'я моє не часто вимовляють читачі журналів. І однак я цілком, по горло задоволений. Мене тепер ані трішки не хвилює й не захоплює думка добитися того, щоб стати знаменитістю, ім'я якого знатиме весь світ. Я тепер знаю, — що бути знаменитістю в очах тисяч людей ще не значить бути знаменитим у своїх власних. Що вище піднімають люди, випадок, обставини, друзі-критики або особливість мозку, котру звать талан-

том, — то низьче падає *для себе* знаменитість; не в силі вмістити тих якостей, якими, на думку юрби, вона повинна володіти. Через це добре чинять многі знаменитості, утруднюючи доступ до своєї особи тисячам, що піднімають їх.

„Колись, гімназистом, уявляючи собі себе славним, я й всі мої якості теж уявляв славними; слава й особа були пропорціонально рівні й одна без одної не існували за тих далеких людських часів.

„Гай-гай, я тепер розумію, що це був такий же забобон, як і багато инчих. Я тепер розумію, що ми, письменники, „творці“, — як любимо ми себе звати, — навіть не люди, а свідомі блошці або ж... боги. Ми — або ледачі нероби, або ловкі шарлатани, або совісні, безпретенційні паяці. Але зовсім не творці й не те, чим нас роблять простячки, що читають наші книжки. Ми творцями буваємо доти, доки ми — люди, доки ми віримо, що Бог правду бачить, та не скоро скаже, що в блошці душі нема, а в нас є. Але як тільки ми починаємо розуміти, що й правда, й блошця, й душа, й все сьому подібне підлягає переорієнці, — ми перестаємо бути творцями й робимося шарлатанами або ремісниками. От через що Толстой — творець і людина, а Костяшкін, хоч і розумний, талановитий, — шарлатан і блошця. І Костяшкін, і я, й ти, й Оглоблін, і багато инчих, котрих читають і знають тисячі, — шарлатані й ремісники, що заробляють собі на хліб.

„Ми, наприклад, чудесно знаємо, що ніяких богів у нас нема, але пишемо про ріжних богів, про святині, таїнства, олтарі, ризи й тому подібні гарні, таємні річі. Бо ми знаємо, що тисячі простячків од цих слів попадають у зворушення, а, зворушившись, хвалять нас,

купують наші книжки й тим дають нам найважливіше для нас — гроші.

„Ми чуїно прислухаємось до гомону „тисяч“ і навипередки ловимо, чого хочуть вони, що найбільш відповідає невизначним настроям їх. І той, хто більш меткий, хто вміє угадувати й підносити вчасно угадане, тому „тисячі“ сказано плескають і сказано платять.

„Хіба це не так, Лідо? Хіба ми проводарі, а не малці, що потішають юрбу? Візьми більшість із нас: хіба ж у нас є щось *своє*, заповідне, за що ми підемо на хрестні муки й поведемо за собою всіх, хто вірить у силу віри?

„Миц — стоячі ставки! Коли навкруги все тихо та любо, ми відбиваємо в собі цей спокій і саентиментально посміхаємось голубенькою посміпечкою неба. Коли на це небо насуваються хмари й воно гидливо плюється, — ми теж вкриваємось хмарами, сіріємо, плюємся. Здіймається буря, гасають вихори, небо стає буро-синім, зловісним, — ми теж лютуємо, синіємо, червоніємо. А коли настане ніч, темна, глупа й небо не блисне ні одною діркою, — наші води, наші душі теж чорніють і спокійно відбивають непроглядну темряву.

„Але так і треба, так і мусить бути. Тільки... це нестерпно-нудно, — єдина незручність у подібному стані. І мимоволі потягнешся туди, де веселіще.

„А таким веселеньким місцем у багатьох із нас є — кохання. Хіба ні, Лідо? Що б ти робила на світі, коли б у тебе не було кохання, мужчини, залицяння, поцілунків, обіймів?

„Але й кохаємо ми не як люди, а як боги або... блощиці. поки ми не стали богами, ми віримо, що кохати можна тільки раз в життю, що від кохання дістають гарячку, туберкульоз, що кохання — це святе чуття, яке

спалахує між двома істотами спеціально призначеними одна для одної. І в багато дечого іншого ми віримо. А через те всіма силами прагнемо цього, а від цього прагнення плачемо й радіємо.

„Але згодом ми пізнаємо світ і, будучи щирими принаймні з собою, приходимо до висновку, що кохати можна й не один раз, і не одну, й що нікого ні для кого не призначено, й що в цьому чутті є стільки ж святости, скільки й в чутті голоду чи згаги. Ми стаємо богами.

„Що до мене, то колісь я, будучи людиною (читай: студентом першого року), трохи не отруївся нашатирним спиртом через нещасне кохання. А тепер я готов на що хочеш битись об заклад, що спарую будлі яку пару людей, як парують голубів. Знаєш, як це робиться? Голуба вважають за зразок шлюбної вірности. Блуд і дурниця. Голубятники знають це добре. Коли одна дружина помірає або десь пропадає, другу садовлять у клітку з представником другого полу. Спочатку сумуюча дружина буває незадоволена, навіть бьється з приходьком, але через тиждень-два уже смаковито цілується з ним. От так само буває й з людьми. Давайте мені коханців, котрі найвірніше любляться, я їх розлучу й вони через рік-два кохатимуть тих, кого я їм дам.

„А ще ж так, власне, недавно я цілком щиро писав любовні вірші! Це було до фатального знайомства з тобою.

„Пам'ятаю, коли я вперше побачив тебе, два роки тому, я в той вечір був формально хворий від туги за тобою. Ти мені здавалася такою бажаною й такою недосяжною, що в мене буквально сліпло в очах від одчаю. Два роки назад ти, розуміється, не дивилася на мене, ти була отовплена знаменитостями, — єдине, що ти цінити

у людині, перед чим губиш свою величню самовпевненість. Але, коли через рік мої два приятелі написали про мене статті й проголосили мене „обіцяючим“, ти зашомоталась і почала шукать мене. Пам'ятаєш, як ти сама перша підійшла до мене на вечорі у Голубова й щирим, простим (се-б-то з добре імітованою щирістю й простотою) широким, товариським жестом простягнула мені свою руку?

„Я пам'ятаю добре. По спині мені й під волоссям на голові пройшов мороз, як буває часом від доброї музики. Й весь упав у твої очі, як попадають метелики на засвічені в саду блискучі електричні ліхтарі. Тої ночі я не міг спати від нетерпіння, бо ти покликала мене до себе на завтрашній вечір.

„Я пам'ятаю, ах, як добре я пам'ятаю той вечір, коли йшов до тебе! Не їхав, а йшов, бо занадто рано приїхав би. Ніколи я тобі цього не казав, а тепер скажу: я любив тебе, істинно любив тільки в ті короткі хвилини, коли йшов до тебе. Я думав, що знайшов ту, за якою завжди тужило моє серце, ту, яку я в дев'ятнадцять літ любив: „чисту“, горду, викликаючу чуття побожності, зворушливої ніжності й глибокої дружби. Я думав, що всі свої стремління й сили покладу на те, щоб стати гідним тебе й заслужити твою любов. Я почував у ті короткі хвилини надзвичайне піднесення духа й моя путь по улицях була, власне, шествієм переможця по путі досягнень. Я знав, що мені *довго* доведеться завойовувати тебе, але це ж то й було найкращим в тобі.

„Так, я бачу, з вражаючою виразністю бачу в сей момент увесь той вечір. Перше, що мене немов би злякало чи здивувало, була та інтимність, з якою ти зустріла мене в передпокою, з якою простягла руку, посміхнулась, подивилась. В посмінці, поглядах, в по-

тпекові руки, навіть в якомусь запалто вільному, „грецькому“ убранні твоїйому почувалось щось, щό ми обоє знаємо, бажаємо, ждемо.

„Потім ти почала говорити про мої вірші, дуже прихильно, дуже палко, простягаючи шоді вдячним, гарним рухом мені свою оголену до плеча руку. Але у всіх цих... ввічливостях почувалось щось... не те, щось стороннє, зайве. Жести гаряче простягнених рук були гарні, майже естетичні, але... не варто було б їх робити. Так я, принаймні, почував.

„Не варто було б також підчас цих ввічливостей трактувати мене фруктами й вином. Фрукти й вино були добрі, але... Словом, пам'ятається мені, були моменти, коли мені раптом ставало чогось тоскно-тоскно.

„Але тільки моментами, бо ти була надзвичайно гарна. А надто твоє волосся, яке ти розпустила, яке закривало тебе до колін, ясно-попілясте, пухняве, викликає якесь жорстоке й ніжне чуття.

„І от ще що пам'ятається мені: твої непомітні, короткі погляди, які ти кидала на мій піджак. Я тоді не розумів цих поглядів, хоч і помічав їх, але мені чомусь ставало від них душно й соромно, ніби на плечах у мене висів хомут. Я вже тоді зчулився перед тобою.

„А втім, це були хвилинні почування. Твоє дурманяче волосся, довгі погляди, мокрий блиск твоїх дивних синюватих баньок, трохи спухла від вина чи баяння нижня губа, міцне вино, дотики рук, слова й натяки, — все це робило своє.

„Пам'ятаєш, ти ніби здивувалась чи злягалась тої злости, з якою я раптово схопив тебе? Потім ти мені казала, що тебе неприємно штовхнула моя брутальність, хоча палкість захопила. Я сам тоді думав, що це була

проста брутальність і жадність. Але, здається, що це не зовсім так, — злість повинна була бути.

„Навіщо ти, Лідо; розпустила коси, навіщо оголила руки, навіщо...“

„А втім, богам не личить скорбити за забобонами. Я їй не скорблю, я тільки згадую їй поясняю. Я ж розумію, що „чистота“ є тільки глупота, незнання або ж лицеміря. І знаю, що коли ти віддалася мені в той же вечір, то це визначало в тобі лише щирість і великий темперамент. І більш нічого.“

„З того вечера померло моє студентсько-людське кохання й я став кохати, як бог, що стоїть по той бік добра й зла. Спочатку форми цього кохання з тобою трохи мене ніяковили, — я знав їх тільки з „жрицями кохання“. Але й це був забобон, який хутко відпав од мене. У нас з тобою не було ні гріха, ні чесноти. Правда?“

„Так, ти в великій пригоді стала мені, це я мушу признати. Ти навчила мене кохання богів, навчила носити добре пошиті костюми, навчила бачити красу там, де для других саме bagno.“

„Єдине, в чому я міг би закинути тобі, це те, що ти занадто жорстоко, занадто по божеськи вчила мене. Тепер я можу признатися: так, я був хоробливо вразливий на критику, на глум з себе. Що до цього, то я був ще занадто людиною. Ось навіть тепер в сю хвилину я мушу признатися, що весь цей лист мій викликано страхом насмішки з мене. Але цього я вже ніяк не можу перебороти в собі.“

„Ти ж відразу вгадала мене й без жалю користувалася цим. Я багато разів брався до боротьби з собою, щоб потім побороти тебе й скинути з себе. Я навмисне купував у синіх торбинках цукор і пезагорнутим ніс

Його по улицах, стараючись не червоніти від того, що прохожі бачать мене з торбничкою цукру. Я навмисне давав швейцарові меньше на чай, щоб виробить в собі байдужість до опінії прислуги. Я писав поганенькі вірші й читав рецензії про них з посмішкою. Вірші, вилаяні критикою, які здавались мені до того все ж таки „пічого собі“, після того в моїх очах робились огидними й мені просто гидко було натикатися на їх.

„Ти знала про мою чулість до критики й папувала надо мною, як сама хотіла. Тебе лестило бути патхненницею „молодого, надійного таланту“. Ти через це й зішлась зі мною так раптово, через це так отверто й підкреслено показувала скрізь нашу близькість.

„Але це, Лідо, вже не божеська, а чисто людська риса. Багато де в чому ти ще не бог. Ти досить суха, спокійна, аморальна, мудро-жорстока, але тут ти ще не досягла цілковитого довершення. Коли досягнеш і *зрозумієш*, — ти підеш слідом за мною. Неодмінно підеш, бо тобі стане безумно *нудно*.

„Я не осуджую, я й не кажу, погано це чи добре. Я тільки констатую: розвиток веде до розуміння, розуміння до нудьги, а нудьга до знищення самого себе.

„Ти думаєш, не було нудьги в моїм коханню до тебе? Вона давно вже зародилася. І коли ти зробилася мені зрозумілою до найменшої цяточки на твоїм тілі, коли я почав уже *передбачати*, тоді мені стало цілком і безповоротно нудно. І тепер скажу тобі: останнім часом я що ранку, вертаючись додому після ночі, проведеної у тебе, почував до тебе справжню огиду. Нудьга до того вже стомлювала мене, що я мало не з злостью думав про тебе, про твою красу й пестоці твої. Я навіть не знав уже, гарна ти чи ні, — остільки я знав тебе.

„Але виявити це перед тобою я все ж таки не міг, — я боявся твоїх насмішок, твоїх підозрінь у половій безсилості (бо моя полова сила так тебе захоплювала!). Щоранку я давав собі слово поговорити з тобою по щирості, але коли ти приходила до мене або заводила до себе, коли зі своєю змістою, отверто-жадною посмішкою обіймала мене, — я забував про своє обіцяння. Крім того я мимохіть уявляв собі, як зміниться твоє обличчя, коли я скажу все, що хочу сказати, як ти насмішкувато, погордливо зареочеш, — і постанова моя переносилась на другий день.

„Але, розуміється, так без краю тягтися не могло. І от прийшов цілком природний край. Тепер ти бачиш, що в смерті моїй ти неповинна.

„Ще декільки слів про полічник Костяшкіну. Я, правду кажучи, сам виразно не знаю, через що ударив його. Здається, за те, що він дуже характерна блощиця. Не знаю. Але знаю, що в той момент я почував, що *мушу* вдарити.

„А втім мені вже нудно далі писати.

„На дворі зовсім розвиднилось. Тим краще, — я нікого не злякаю.

„Коли б я не був богом, який знає, що „той світ“ давно скасовано богами, я б тобі сказав „до побачення“ і навіть „до скорого побачення“. Але тільки кажу: прощай, Лідо.

„І от ще одне прохання. Родичів і близьких у мене нема. Але десь на Кавказі є сестра, призвище її по чоловікові — Петрова. Найди її, коли зможеш, і скажи, що я помер. Після батька мені лишилося п'ятнадцять тисяч рублів, з них зосталось три. Хай вона їх візьме собі. Документи знайдете в столі.

„І ще. Поруч зі мною в номері живе один старий чоловік з жінкою. Він мене вчора ввечері не знати за що образив. Коли він не хвора людина, то скажи йому, що він ніяк не спричинився до моєї смерті. А то ще вигадає на себе взяти вину. Мені в останні хвилині мого життя не хочеться думати цього, — цей чоловік і його жінка все ж дали мені декільки приємних хвилин. Можеш сказати їм це. Це було на перший чи на другий день їхнього приїзду. Вони балакали по хохлацьки й вона заспівала тоді одну малоруську пісню, яку я колись знав. Мені в той вечір було нестерпно нудно й важко. Я лежав, як труп, на канапі. Коли ж я почув їхню м'яжку, з приємним дзижчанням мову, мені стало раптом чудно-тепло в грудях і журно-журно до сліз. Повстали з дна пам'яті забуті, завалені сміттям пережитого життя картини батьківського хутора, соняшних, пахнучих вишневим листом днів, першого кохання мого до сіроокої, соромливої Оксани й багато инчого.

„Я давно не відчував такої теплоти й солодкої туги, як в той день. Потім я декільки разів пробував викликати ті чуття, але вони більше не з'являлись. Померла людина, дурна, сентиментальна, недосвічена й віруюча в дорогі примари! Це треба признати. Я радив би багатьом своїм колегам признати це, але... вони самі признають, коли настане їхній час.

„Так скажеш старенькому й його жінці? Скажи. Ну, тепер я можу, нарешті, з полекшенням зітхнути: не треба більше жити.

Андрій Халєпа.“

Скінчивши листа, Халєпа помалу задумливо поклав аркушки в велику куверту, заліпив її й надписав:

„Лідії Васиївні Барановій“. Потім заплющив очі й так з витягненими на столі руками просидів хвилини п'ять.

В вікна вже дивився туманний, сірий день, — погода за ніч поспеувалась. В коридорі давно бігали номерні. Але сусіди, видно, ще спали, — вони пізно прийшли додому.

Розплющивши очі, Халепа стомлено, сонно витяг з кишені револьвер, декільки хвилини дивився на його, наче забувши про його, потім вмить поривчасто встав і злякано перейшов до каналу; руку з револьвером тримав осторонь, немов боячись, що він вистрілить. Зупинившись біля столу, він сперся об його другою рукою й знов заплющив очі, почавши глибоко дихати й тут же дивуючись з цього. Серце билось важко, часто, віддаючись у голові, яка відразу сповнилась чогось гарячого, густого. Горло схоплювало спазмами й ноги ледве тримали тіло.

„Це нічого, це нічого“ — думав він, роблячи надзвичайні зусилля підвести до чола руку з револьвером. — „Це необхідні фізіологічні предсмертні явища. Треба тільки відразу й не думати“.

Але рука не слухалась і тремтіла, як шарпнута струна, дрібним, мимовільним тремтінням. На лобі почувалась холодна вохкість поту, серце то глибоко падало, немов кудись пірнаючи, то здіймалось до самого горла, захоплюючи дихання; по всьому тілі пробігали токи кричущої огиди, від якої хотілось страшно зойкнути й забігти без вісти.

„Це нічого, це нічого“, — гарячково, напівбожевільно думав Халепа, силкуючись піднести руку й дивлячись перед себе шкляними, застиглими очима.

Холодна сталь револьвера торкнулась до виска, часто стукаючи по йому гострим краєчком дула.

„Це нічого, це нічого. Теперь курок, так, тепер тільки курок“.

Але палець був цілком безсилий, наче з вати.

І вмить над самим ухом Халепи счинився страшенний вибух і він почув, як щось ударило його по виску. Він здивувався, бо почування було таке, немов на голову спало щось дуже важке, товсте й широке, не подібне до кулі, а ніби дерево або двохпудова гиря.

Він упав боком на стіл, а з столу помалу зсунувся лицем униз, на підлогу.

VI.

Халепа гойдливо й безшумно, як пушинка, нісся в повітрі. Навкруги була ніжна, блідо-зеленкувата темрява, яка в глибині закінчувалася кругами: яскрово-жовтим, потім синім, далі темно-фіолетовим. Він був в центрі кругів. Ці круги чи щось інче ніжно й надзвичайно сумно дзвеніло.

„Виявляється, є ж таки тогосвітнє життя“ — думав він, вдивляючись в рівну, ніжну півтьму. Ні страху, ні навіть дивування він не відчував. Навпаки, йому було легко, спокійно й приємно-сумно. Він ні про що не думав і якимсь новим знанням знав, що й не треба йому думати.

І якось непомітно блідо-зеленкувата півтьма стемніла й перевернулася на синє небо з золотими цяточками зірок. Сам він лежав у садку батьківського хутора й, гойдливо похитуючись, слухав Оксану. Вона (він не бачучи, знав це) стояла біля його й шопотом поясняла йому, як пройти до неї в повітку, де вона спала. Для цього треба було поминути якогось „пам'ятника“, потім когось „спитати“, ще раз „спитати“. Її хохлацьке, шеле-

стяче шопотіння, змішуючись з ніжним дзвоном, що невідомо звідки брався, викликало дивно-тужне солодке чуття.

І раптом щось загрохотіло — не то грім, не то вибух. Халепа здригнувся й розплющив очі: побіля його, обережно одсуваючи стільця, стояв якийсь чоловік. В хаті було темно й не можна було розглядіти, хто це. Поруч його стояла жінка й шопотом щось виясняла йому, повторюючи слова й інтонацію Оксани. Чоловік хитав головою й в сутінках на тлі вікна видно було риси профіля зі смішно настобурченим чубом, немов висмикнутий з копиці клаптик сіна.

Халепа почув, що він знає сих людей і зробив зусилля згадати, але від зусилля чи чого инчого у його гостро-болюче заболіла голова. І в той же час з'явилося почування, що вона йому стала занадто велика, ніби щось налипло на неї, немов би шматок глини, яка й робила боляче. Він, несподівано для самого себе, застогнав і підніс руку, щоб скинути з голови глину. Але пальці натрапили на щось м'ягке, сухе й ширшаве.

В ту ж мить хтось ухопив його за лікоть і жіночий, грудний Оксанин голос по руськи злякано сказав:

— Не можна, не можна! Лежіть тихо.

Він теж злякався й покійрно дозволив покласти свою руку собі на груди.

І раптом він згадав усе.

„Значить, я не вмер?!“ — з чудним, раптовим здригом радості промайнуло в йому.

Жінка щось казала йому. Він не зрозумів її, але відповів: „так, так“. Вона взяла щось з столу й піднесла йому до уст. Халепа зрозумів, що треба випити води, — так раз-у-раз буває, ранені, що приходять до пам'яті,

зараз же п'ють воду. Але коли він хотів підвести голову, по виску пройшов страшенний, різучий біль і розлився по шиї й по плечах ниючою болючою ломотою. Він знов застогнав і поклав обмотану голову на подушку.

Старий по хохлацьки сердито сказав щось жінці. Халепа догадався, що він лаявся за те, що вона стурбовала його.

— Нічого... — намагаючись посміхнутись у темноті, сказав Халепа. — Це так... Коли можна, лямпу...

Старий і жінка його порадилися, чи можна виконати його бажання, чи не турбуватиме світло, й постановили, що можна, але ту, котра на столі й з умовою, що запнеться газетою.

Лямпу засвітили. Старий щось строго сказав йому. Халепа, косячи на його ліве око, знов навмання відповів:

— Так, так.

Жінка засміялась і, злегка відіпхнувши старого, сіла біля Халепа так, що йому можна було бачити її, й сказала:

— Ви, будь ласка, не звертайте на тата уваги. Лежіть спокійно. Зараз прийде лікарь.

„Тата!“ — подумав Халепа. — „Значить, вона не жінка його?“

І йому через щось приємно було це взнати. Він хотів спитати, через що вона тут, в його хаті, але вона не дала йому говорити.

— А балакать вам заборонено. Лікарь сказав, щоб ви ні пари з уст не випускали. Та йди ж у аптеку, тату!

Старий захапався. В руках у його був папірчик, мабуть рецепт. Він ще раз вичитав адресу аптеки, надів шапку й подріботів.

Дочка зараз же, щоб попередити питання Халепа,

що вона її сама сказала йому, почала поясняти все, що, на її думку, могло його цікавити.

Насамперед, він дуже налякав її її батька своїм вистрілом. (Це було сказано м'ягко, жартівливо, як про щось потішне). Вони перші кинулись до його в кімнату. Двері були з середини замкнені і мусіли ламати їх. На се пішло з півгодини. Тим часом догадались покликати лікаря. Він, Халепа, може не турбуватись; небезпеки нема. Куля щасливо сковзнула по черепу її, злегка зачепивши кістку, вийшла. На стелі за перегородкою над ліжком є від неї слід. Коли хворий буде шануватися, слухатись лікаря її доглядачів, то через тиждень зможе вже сидіти, а ще через місяць цілком видужає.

Ну, от. Вона її тато взялись доглядати за ним через те, що... Ну, словом, узялись та її годі. Він разів зо два приходив до пам'яті, але, мабуть, цього не пам'ятає. Правда? Атож, це видно було. От.

Ах, вона її забула одрекомендуватись! Її звуть Олена Андріївна Чупрун, а по батькові, якого наймення Андрій Степанович, — Сосненко. Вони приїхали сюди, до Петербурга в деяких справах. Його вони знають давно, як поета її... Він не повинен сердитись на тата. Тато — людина дуже хороша, — вона це каже не через те, що дочка, а бо так є. Але він має деякі риси характеру її... і переконання, котрі йому самому її другим дають багато неприємности. Він, наприклад, до фанатизму любить свій рідний край, Україну, її на цьому ґрунті у його часто трапляються сутички з людьми. От — той інцидент на улиці треба пояснити тільки сим. Тато заклав собі в голову, що всі люди з українськими призвищами повинні бути українцями, а що у його, Халепа, призвище суто-українське, то її... і вийшло непорозуміння. Тато вигадав

собі, що Халена зрадиня свого народу її... Словом, не треба ставитись до цього серйозно. Бо в противному разі тато рішуче буде переконаний, що він спричинився до... нещасного випадку з вистрілом.

— Ну, от. Тепер ми знайомі. Ні, ні, не можна балакати. Бо я піду звідси!

Зеленкувате світло абажура заспокоїливо мирними тінями лягало на її подовгасте обличчя, поблискуючи на кінчиках зубів та в лукавих, злегка пукатих очах. Халепі було страшенно приємно слухати її. Головне, надзвичайно жіноча вона уся була, оця... як її? — Олена Андріївна! Така вся пестливо-хитра, м'ягка, затишна. Руки, мабуть, у неї добрі, дуже жіночі, моторні. І постать теж дуже жіноча, з похилими, м'ягко-закругленими плечима, повними грудьми та шиєю.

Одначе, голова боліла нестерпно. В ухах, а надто в правому, біля рани, почався чудний шум, подібний до того, як сиплеться пісок. Змішуючись з плачучими нотками, він здавався похжим на свист вітра в димарі або на спів загасаючого самовару. В грудях тіснило, потім стало чогось страшно, тоскно, душно. Він застогнав і загубив притомність.

Коли він знов очутився, в хаті було так само напівтемно від затуленого газетою світла, але тихо. Тиша панувала й у коридорі, й на улиці: Халепа зрозумів, що була ніч. Стіл від канапи було одсунено й замість його стояли фотель і стілець. На фотелі напівлежав старий Сосненко, витягнувши ноги на стілець. Ноги були в нічних пантофлях і одна висіла на пальцях і от-от мала впасти на підлогу.

Халепі дуже хотілося пити, в роті було сухо й липко, але шкода було будити старого, який, видно, так солод-

ко куняв. „Треба заснути“, подумав він, боячись ворухити головою, щоб не викликати болю, який пам'ятався усім тілом, що тепер так спокійно й легко почувало себе.

І йому, справді, пощастило заснути.

Другого дня він уже зовсім прийшов до пам'яті. Біль здіймався на найменший рух, голова була важка, шия нила, але непритомність більше не повторювалась.

Сосненки по черзі змінювали одне одного. І от Олена Андріївна підчас свого діжурства обережно сказала Халепі, що вчора приходила одна дама, яка назвала себе Лідією Василівною. Вона обіцяла прийти сьогодні...

Халепа почув при цьому імені таку бурхливу огиду, яка аж його самого здивувала. В цьому почуванні було щось подібне до того стану, в якому він підводив руку до виска й про який не міг думати без здригання.

— Ні, ні! — захвилювався він, морщачи від болю горбатий ніс і колючу голену губу. — Ради бога, не треба. Скажіть, що не можна, що я не хочу. Або от що. Там на столі був лист, в великому конверті...

— Він є, я сховала. Дати їй? Так?

— Так, так... Тільки я хочу ще декільки слів... коли б олівець...

— Але, може б, потім?

— Ні, ні, тепер!

Він хотів покінчити з цим негайно, щоб навіть не думати, не торкатись і думкою до Ліди.

Олена Андріївна неохоче подала йому листа. Він розірвав конверт, стараючись не ворухити головою й, кривлячись від болю, поданим Оленою Андріївною олівцем якимось дописав з країв:

„Благаю не приходити до мене й дати мені спокій.

Тебе все одно не пустять до мене. Можеш глузувати з моєї невдачі, але дай мені спокій“.

Олена Андріївна запечатала листа й обіцяла віддати його Лідії Василівні. Баранова, дійсно, на другий день приходила, але її не пустили, давши тільки листа. Халепа гаряче подякував Олені Андріївні. Вона хитро засміялася й сказала:

— Ну, а тепер видужуйте.

— Добре, добре! — охоче згодився Халепа.

VII.

І він почав видужувати: Голова, правда, запухла так, що на праве око він нічогосінько не бачив. Замість ока були дві подушечки, складені до купи. Коли йому хотілось щось добре роздивитися обома очима, то для цього мусів руками розсовувати опухи-подушечки й тоді око могло бачити.

Але це була дурниця! Головне, — рана, справді, не погрожувала ніякою небезпекою. Лікарь запевняв, що через два тижні „засохне, як на собаці“. (Він теж був хохол. Старий десь тут у Петербурзі викопав його, — „кацапа“ він, розуміється, не міг покликати, це вже чорта з два!).

А потім цей дивний стан: здається, ніби лежиш на спині десь в теплім ставку без найменшого руху, заплющивши очі й злившись, немов одна з краплин, з водяною, теплопестливою масою. Крізь півдрімоту чути цвірінкання ластівок, що прожогом пролітають над головою, з села долітає віддалений гавкіт собак, в жовтій тьмі заплющених очей якісь цяточки, котрі то спускаються, то здіймаються. Вік би лежав так!

Приємно було почувати свою безпорадність, слабо-

сплість, приємно було часом повередувати. Але Халепа рідко вередував, він переважно мовчав, вдячно й слабо посміхаючись одним оком і зморшками схудлого носа.

З тим, що Сосненки через щось панькались з ним, він примирився після балачок з ними. Андрій Степанович на його несміле прохання перевезти його десь у лікарню або наняти доглядачку так сердито й категорично сказав „Ні!“, що Халепа аж злякався.

— Але ж... з якої ж речі... вам турбота така? — спробував він усе ж таки настоювати.

— Ні! — ще раз відповів старий і на тому стало.

А Олена Андріївна м'ягко пояснила Халепі, що турботи ніякої немає. Коли татові або їй треба кудись піти, то вони ж ідуть собі без всякого клопоту. Яка ж тут турбота: подати часом води чи допомгти з'їсти бульйону.

Тоді ж таки було розв'язано й ще одне непорозуміння. Олена Андріївна весь час сердилась на батька за те, що той, не вважаючи на мале знайомство Халепи з їхньою мовою, все ж таки балакав з хворим тільки по українськи. Халепа звичайно кивав головою, дуже часто казав „так, так“, коли цього не міг би сказати, як би все розумів, і це мусіло стомлювати його.

Але старого те не обходило ні трішки. З пошани до хворого він не сперечався, але не уступав ні на іоту. Халепі ж було ніяково, що через його вони сваряться й, нарешті, він поклав собі покінчити з цим: він попрохав Андрія Степановича балакати з ним тільки по хохлацьки, чи то пак, по малоросійськи. Він, правда, не все розумів, але напевне згадає й тоді ніяких непорозумінь не буде. Крім того, йому самому приємно — їй-Богу! — чути малоросійську, чи то пак українську мову. Батько ж його майже не вмів говорити по руськи.

Треба було в цю хвилину подивитись на старого. Він не просіяв, ні, та й не торжествував, він тільки з таким лицем озирнувся до дочки, так строго, з натиском, урочисто й мовчки дивився на неї, що цього було досить.

Між инчим підчас цієї балачки Халепі дещо кинулося в очі, а саме, що в відносинах батька з дочкою було не все гаразд як раз на сьому пункті. Почувалось щось там своє, важне, сховане. Це було помітно й по посмішці Олени Андріївни, чи то ніяковій, чи силуваній, і по занадто урочистому, мовчазно-строгому вигляді батька.

Але це Халепи не торкалось. Господи, у кожного є щось своє важне, що він ховає. Головне, тепер не було більше ніяковости з старим, яна, справді, стомлювала. Хай балака собі як хоче. Все одно Халепа й з сказаного по руськи більшу половину не розумів та й не хотів розуміти. Він потай раював з своєї слабосилости, з покірної, безвольної втоми, з спокою, що точився теплими хвилями по всьому тілі.

А мова сих чудних людей, що з примхи життя чогось опинились біля його, дійсно була йому мила своїми шарудливими, дзюркотливими звуками. Йому весь час пригадувалась Оксана й її злякане, ніжне шепотіння: „Ой, паничу!“. В кімнаті починало пахнути нагрітими сонцем коноплями, де вечорами він ловив Оксану, коли вона йшла з ставка, несучи на коромислі дві купи мокрої білизни. Згадувався мовчазний, лагідно-задумливий і вічно заклопотаний батько, в чоботях і з нагайом у руках, яким він рідко стібав навіть свиней, що забіралися в сіни.

І від цього слабкість ставала ще солодчою, теплішою.

Часто він так і засипав, почувавши себе хлопчиком, що наганявся за день і якого добра, любляча рука вклала спатки.

VIII.

Так минуло біля тижня. Дійсно, як обіцяв лікар, Халепа уже міг сидіти й обережно ворухити шиєю. Правда, біль ще був, опух також майже не стух, але це вже було зовсім не те, що в перші дні.

Тепер і старий поводився з ним вільніше, немов признавши, що церемонитись більше нема чого. Насамперед він ясно й виразно, з своїм строгим виглядом заявив Халепі, що все ж таки має його за ренегата. Щоб не було непорозумінь і фальшивих гадок, він вважав за свій обов'язок висловити свою думку отверто.

На це Халепа змішано, ніяково, почувавши чудний сором і образу, відповів, що хоча не визнає за собою свідомої вини, але бере на увагу цю думку про його й навіть дякує за отвертість.

Олена Андріївна, що була при сій балачці, навіть не посміхнулась, не вважаючи на деякий комізм цієї занадто поважної й ввічливої розмови.

А втім, вона останніми днями була весь час трохи чудна: непривично-мовчазна, скупчена якась, напружена. Вона кудись часто ходила й що-разу, повернувшись, вела з батьком палкі суперечки про щось. І після таких суперечок мовчала або посміхалась загадковим, упертим, неуступчивим посміхом.

А старий в свою чергу надовго зникав з дому.

Халепа догадувався, що тут малося кохання. Олена кохала когось і ради цього приїхала до Петербурга. Дома, там на півдні вийшла з чоловіком драма. Олена

покинула його й приїхала до коханця. Батько ж, дбаючи про святі підстави родини, як людина упертої, настирної вдачі, постановив будь-що-будь зупинити дочку на її згубнім шляху й вернути на стежку чесноти. Олена, розуміється, усіма силами впіралася й сліпо тяглася до своєї солодкої загибелі.

І от несподівано усе вияснилось.

Раз уранці старий і Олена Андріївна посварились гостріще, ніж раз-у-раз. Сварились вони у себе й Халепі чутно було, як Олена Андріївна з обуренням кричала: „Ні, ні, ні!!“, а старий уперто, неголосно, стримуючи, мабуть, себе, бубонів щось своє. Нарешті вона голосно викрикнула якесь останнє слово й, дуже грюкнувши дверима, вийшла. Після цього Андрій Степанович довго ходив у себе по хаті, важко й помірно ступаючи.

Через деякий час він прийшов до Халепи. Вигляд у його був пригнічений. Заклавши руки за спину, він, не кажучи ні слова, почав ходити з кутка в куток, похиливши голову з висмикнутим наперед чубом і уперто думаючи.

— Та-ак, так... — іноді сумно, безпомічно промовляв він.

Потім сів у фотель біля Халепи й мовчки якийсь час дивився на нього журним, теплим поглядом. Тепер Халепа бачив, що лице старому чудно змінилося: стало м'яккіше, без того настирно-жорсткого виразу, що завсігди, людяніше. Навіть сірі з різко-чорними чоловічками очі не здавались колючими.

Подивившись на Халепу, він привітно, майже ніжно похляскав його рукою по коліні й зітхнувши, не то з докором, не то з співчуттям сказав:

— Ех, хлопче, хлопче!

І підвівшись, знов заходив, про віщось думаючи.

Халепі чогось стало жаль старого. Бог зна чого: чи того, що в хаті було жовто від яркого світла з ulиці, чи так, за те, що старий здавався несправедливо ображеним.

— Та-ак, так...

І знову він сів проти Халепи. Здавалось, він хотів, дивлячись на замотану голову хворого, одтягнути себе від своїх думок, — так уважно й тужно дивився він на цю голову.

— Ех, хлопче, хлопче! — повторив він, похитавши головою. І раптом серйозно, тихо, зовсім инчим, майже строгим, хоч і лагідним тоном спитав:

— На віщо ви це?

І показав очима на рану.

Халепи, не сподіваючись цього, зняковів і почервонів, почувуючи, як лице запашило вогнем. Він зрозумів, про що питав старий, але невідомо для чого спитав, силувано посміхаючись:

— Що „на віщо“?

— Та от це. Дурість оця. Ех, ви!

Халепи захвилювався. Звичайно, варто було б філософськи поставитись до думки людей, які нічого про його не знають, але становище було виїмкове.

— А чому ви думаєте, що дурість? — спитав він, сам почувуючи, що балакає, як хлопчик, який втік до Америки й якого піймає на ближчій станції. Взагалі, як це не чудно, старий викликав у його до себе чуття мимовільної пошани, — невідомо за віщо. Пошани, незрозумілої рідности, теплоти й трошки страху. Мабуть, це було від того хоробливого стану, коли найсильніший, дорослий чоловік відчуває себе хлопчиком перед тими, хто доглядає за ним.

Андрій Степанович мовчки старечим, все-знаючим рухом похитав головою. Старі люди люблять у відповідь на наймудріці, трудно розв'язувані питання мовчки похитувати головою з таким виразом, буцім то вони все давно вже розв'язали. В сьому є певна крихта мудрости: за той час, що похитують головами, вони придумують відповідь, яка повинна виправдати похитування.

— Та тому, що смерть, взагалі — дурість і гидота. Ну, коли нас силують до неї, це... ну, це свідчить тільки про нашу безсилість. Коли ж ми заподіваємо її самі собі, з доброї волі, тоді в цьому нічого ні розумного, ні гарного немає. Розумієте?

Ні, Халепа не все зрозумів, — коли б по руськи.

— Ну, добре, я вам по руськи скажу... — вибачливо зітхнув старий і з неможливим акцентом повторив усе по руськи. Формально, чоловік сьогодня не був подібний до себе!

— Так, але я не згожуюсь, що смерть взагалі дурість... — уперто відповів Халепа, в душі цілком погожуючись з старим. Погожуючись не розумом, а тим чуттям огиди, з яким йому згадувався момент вистрілу. — Бувають хвилини, коли... коли життя є дурість. І взагалі життя є більша дурість і безглуздя, ніж смерть.

Він усе посміхався силуваним усміхом, намагаючись тримати розмову на півжарті.

Але Андрій Степанович мав, видно, нахил до цілковитої серйозности.

— „Бувають хвилини“! — посміхнувся він. — Які то такі хвилини? Що то за хвилини такі? Легкодухість і вже. „Ах, вона мене не любить!“ І зараз же лусь себе кулею по голові.

Хоча Халепа знав, несвідомо знав, що старий (та й

усі) повинні іменно так думати про його намір померти, одначе ці слова трохи не підкинули його на канапі. Не звертаючи уваги на біль, він швидко підвівся, повернувся до Сосненка й гаряче скрикнув:

— Нічого подібного! Зовсім не через те, що любить чи не любить. Дурниця! Сам знаю, що це не варто того, щоб... А взагалі жити соромно й нудно, коли... коли живеш тільки через те, що інстинкт... Гидко, нудно так жити! А всі так живуть. Думають, що розумно роблять, самостійно. Що, не правда? Тільки дурять себе мільярди простих людей тим, що буцім заслужують цим життям якесь інше життя на небі, а тисячі розумних всякими інчими хитрими штуками: світовими цілями, красою, прогресом. Дурниця! Самообман. Просто нема сил проти інстинкту.

Старий мовчки заклопотано взяв його за плечі й поклав на подушку. Халепа слухняно ліг і, сердито кліпаючи одним оком, замовк. У виску гострим ріжучим болем стукала кров.

— Годі... — сказав Андрій Степанович — лежить тихо. Потім побалакаємо.

Він підвівся й знов заходив по кімнаті, забувши її про розмову й про Халепу. На стіні перегородки, що поділяла спальню від усєї кімнати, горіла прямокутна смуга соняшного світла. І мимоволі від сеї смуги в душі вставали невиразні, тужно хвилюючі образи літа, розпечених сонцем широких плит тротуару, чітких, чорних тіней, запорошеного листу. І хотілося жити, жити за всяку ціну, ходити по сих розпечених плитах, дихати запорошеним повітрям, набити повен рот пороху, задихатися від його, але жити, жити.

— Та-ак, так!.. — видихнув старий сумно й знову

сів насупроти Халепи. Подивившись на його кілька хвиль неуважними очима, він несподівано по руськи сказав:

— Ніколи не родить дітей. Не треба. Чуєте!

Було схоже, ніби він знав, що Халепа потай намірявся це зробити.

— Через що? — здивовано бовкнув той.

— Через те, що коли ви розумні, то діти ваші неодмінно будуть дурні. Це вже закон, що діти розумних і ідейних людей — бездари й паршивці. Коли ви прожили життя в якійсь ідеї, все оддали за неї, — ваші діти неодмінно заплують її. Коли були бідні й страшенними зусиллями добилися багатства, діти без усякого зусилля будуть марнотратити його. Дітям, розумієте, надокучає те, що вони з малих літ бачуть і через те завжди повстають проти батьків. Так, так, це психофізіологічний закон. Коли батьки релігійні, — діти будуть запальними атеїстами. Коли батьки атеїсти, — діти потай молитимуться богам, носитимуть хрестики й т. и. Тут прокляття якесь. Запевняю вас. І нічого з цим не вдієш. У мене трійко. Живий, можна сказати, приклад. Мене двічі було засилано „в не столь отдаленныя“ за українську ідею. Моя покійниця жінка поділяла мої переконання й мої... е... чуття, чи що, до рідного краю. В згоді жили. Тепер рідко це. Коли родина батьків у згоді, діти, розуміється, мусять гризтися. Але не в цім приклад. Здається, чого краще: батько й мати все життя віддали ідеї, діти з пелюшок виховувались в сій ідеї, та й нема ж у ній нічого „реакційного, консервативного“. Що реакційного в бажанню відродити душу тридцятипяти мільйонного народу? Що? Що поганого в тому, що ми хочемо, щоб народ, який дав нам життя, не обижали, щоб... Ну,

словом, найпоступовіще. Чого більше? Коли ти молодий, то чого тобі більше? Ні, це їх не захоплює, це не нове, це вони з пелюшок бачили. Так, так! Ми цінимо те, що самі, своїми зусиллями здобули. От син, наприклад. От сидить він тепер у Петропавловці, в останніх градусах сухіт. Дістав я сповіщення від начальства, щоб приїхав узять його, бо він їм більше непотрібен, через те милостиво увільняють його, за „недоказанністю обвиненія“. Так. А за віщо, спитати, кріпость, сухоти й... ну, й тому подібне, розуміється? За віщо? За *свій* народ? За *свою* душу? За *свою* гордість? Ні. За чуже. „Ви, каже, тату, вузько судите, вузько бажаєте. Треба соціально, а тоді вже національно“. Та ти ж не розумієш простої річі: ми про душу піклуємось, а ти про тіло. Горожанські права, заробітня плата, робочий день, все це чудесно. Але ж не єдиним хлібом чоловік жив буває. Га? А душа ж де? Та душа ж народня гине! І яка душа! „Ви, каже, тату, судите, як ідеаліст. Національність — це надстройка. Головне — матеріальні відносини людей“. Говорить це, а сам? А сам же як поводитьсь? Не ідеаліст? А сухоти ж за що? Велетень же був! Справжній велетень. А тепер... Ну, от. І міркуйте собі. Женився також. Здавалося б, у нашій родині вже не повинно б бути чужих. Ні, взяв руську. „Українки, каже, або єпархіалки, дурепи, або націоналістки, не товариші“. А через рік розійшовся з своєю „товаришкою“. Сина мати взяла й, розуміється, не наш уже він, кацап.

Старий зітхнув і мовчки похитав головою, дивлячись під ноги собі.

— Тепер от дочка... Кажуть, жінки ніби консервативні, вони краще заховують заповіді батьків. Ой, не знаю, щось у мене цього непомітно. Дві дочки у мене. Одна

ще дівує, сирий матеріал, жде, що з неї зроблять. Трапиться чоловік українець, — буде українкою; руський, — руською; поляк, — полькою. Віск. Друга, от ця. Чоловік у неї з породи так званих у нас „малоросів“. Знаєте, що таке малорос? Ні? Паршивець, просто кажучи, ні те, ні сє. Він, бачите, собі з походження — українець, з виховання — руський, з переконань — неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі — боягуз, себелюб, раб. От це — малорос.

Халєпа почув, що червоніє, але лежав непорушно й спокійно дивився одним своїм оком на старого, що почав уже хвилюватись. Лежав і удавав, що його не може торкатись ця характеристика.

— Ну, й у Олени також знайшовся малорос. Не хотів я давати своєї згоди й на цей шлюб, не хотів: скотоложство! Так, скотоложство! Женитися чи вийти заміж за людину инчої нації — це скотоложство. Воно до пуття не доводить. Не доводить, ні!

Він сильно, з сердитим переконанням покрутив головою.

— Це факт і він справджується на нас. І ще більше справдиться. У одного вже крах, буде й у другої, — не врятується. Ні, ні, не врятується, дурепо, не врятується! Урочисто паршивець давав обіцяння, що стане українцем. І вона за його. Слово дала, що не матиме дітей, поки родина не стане чисто-українською. Наплювала на свої слова. Тепер от приїхала сюди операцію робити, щоб дітей мати. Сама природа втрутилась і не дає їм дітей. Так от до науки кинулись. По професорах ганяє, гроші кидає. А що з тих дітей буде, кому вони потрібні, про це вони в професорів не питають. Добре, добре, побачимо! Ви от кажете: інстинкт. І ображаєтесь, що по

інстинкту живе. І це добре. Добре, що чоловік *свій* закон хоче встановити. Гордість є. А ці? Який у їх закон? Самиця в ній гарчить, от тобі й увесь закон. Хочу дитину й хоч ти лусни, а дай, хоч негритеня, аби інстинкт було задоволено. Розум, ідея, громадскість, — а, к чорту все. От це образливо! Так, от це... гидосно! Та ще побалакайте ви з нею: як розумно, ідеально обставляє скотячий потяг. „Так що ж, каже, скажете не мати мені дітей?“ А вже ж, кажу, краще не мати дітей, аніж мати їх *так*. Краще розійтись, незаконних мати та синів своїй нації, а не зрадників або байдужих до її скорбот. „Як?! — благородно обурюється — та ви проповідуете розпусту, неморальність!“ Бач, куди хилить! А не неморальність, не скотоложство — мати шлюб з чоловіком, що сміється з найсвятішого твого? Ні? Це не розпуста? Та чоловік же твій, дурепо ти, самице ти сліпа, чоловік твій паршивець, філістер, боягуз. Всі його інтереси у випивці, у двадцятому числі та в раболіпстві перед начальством. Та це ж звичайнісенський чинаша, дурепо ти нещасна, та він сміється з тих людей, що хотять чогось инчого, ніж він. Самовдоволенний червяк, грубий, червоний, ледачий! Тьфу!

Він зовсім загубив рівновагу. Туги його, журної, філософської задуми як і не було. Коли б йому тепер попався отой бідний чоловік дочки, він напевне плюнув би в його з тою ж лютю, з якою плюнув у Халепу. Він схопився, одшпурнув убік стілець і, закинувши руки за спину, швидко, в піднесенню заходив по хаті.

— Але ж ні, голубонько! — раптом зупиняючись перед Халепою й рішуче погрожуючи йому пальцем, заговорив він знову. — Цього не буде. Вибачайте! Поки є сила, я не допущу кацапщини в *свою* сім'ю! Це вже

вибачайте. Побачимо ще, чия візьме. Ти мене не жалієш? І я ж тебе не пожалію. Роби операцію, роби. Побачимо.

Він балакав уже по хохлацьки, очевидно, справді, думаючи, що перед ним лежить його зрадлива дочка.

Халепа від усього цього почував себе зовсім погано. Який неспокійний дідок. Він, дійсно, здатний був на все.

Старий же знов забігав, суворо, з непохотним виразом нахмурившись. Обвислі двома торбинками щоки його, здавалось, теж думали й міркували, як найкраще зломити дочку.

Жовта смуга на перегородці почала довшати й червоніти, — надходив вечір. Тінь старого раз-по-раз пересікала смугу, при чому чуб один раз стирчав в один бік, а другий — в другий.

І несподівано Сосненко зупинився перед каналюю.

— А ви! — зневажливо хитаючи головою, сказав він. — Вам не сором? Ні? Не сором?

Халепа здивувався. От уже хто найменше винний в цій історії, так це він.

— За віщо? — спитав він, усе ж таки, не знати чого червоніючи.

— „За віщо“? Не розумієте? А це що таке? — дуже простяг він руку й мало не торкнувся пальцем до замотаної голови — Це що? „Життя—безглуздя!“ — злісно й зневагою скорчив він зниділу, дурну гримасу, тим перекривляючи Халепу — Життя є безглуздя? Безглуздя? — вмить грізно випростався він, немов одразу щось рішивши.

Халепі почала боліти голова й заніла шия. Старий вже занадто дозволяв собі.

— Так, безглуздя! — неохоче й насмішкувато кинув він.

— Так?! — скрикнув Сосненко й, зірвавшись з місця,

побіг до себе. Двері поміж їхніми кімнатами для зручності були одімкнені й ходити з одної в другу можна було вільно, не виходячи в коридор. Через хвилину він вернувся з револьвером Халепа. Вираз його очей, звислих вусів, блілого носа, настовбурченого чуба — був найтрішучіший.

— В такому разі — маєте! — простягаючи Халепі браунінг, категорично, з вимогою сказав він — Стріляйтеся зараз же! Стріляйтеся. Ні, ні, беріть стріляйтеся!

Сказився старий. Він, здавалось, готов був сам пристрілити його.

Халепа револьвера не взяв, — гидко було дивитись на його, не то що в руки взяти.

— Ага! — злорадно всміхнувся старий — Не хочеться! А чому ж так? Коли безглуздя, то на віщо ж свідомо тягнуть його? Сором, добродію! Так-так, от я вам прямо кажу: сором. Вам хто дав життя? Хто? Народ ваш. Хто дав вам засоби до життя, хутір, гроші? Народ. Хто талантом вас наділив? Народ. А ви що йому намість того дали? Чим віддячили? Тим, що кинули його, забули, перейшли до дужих, до тих, хто обижає його? Так? Так, я вас питаю? А що ви зробили з тими дарами, які вам було дано? На що пішли гроші, хутір, талант? Ви, як раб ледачий, підло, розпутно протринькали їх. І зрештою найбільший дар — життя запаганили й хотіли викинуть. Сором, вам кажу, чуєте? Со-ром!!

Халепа ніколи за все своє життя не бачив такого піднесення й такої жаги, як тепер у старого. Він весь пожовк, губи вкрились синяво-сірою паддю, очі зробились шпичастими, закруглились, як од жаху, рука з револьвером весь час грізно то здійсмалась, то спадала, немов що разу наміряючись вистрілити.

Халепа, сам того не помічаючи, підвівся її сів, не одводячи враженого, зляканого ока з Сосненка. Він теж був блідий і весь час намагався щось сказати та не встигав.

— Позвольте! — нарешті пощастило йому вимовити. Але старий не дозволив.

— Ні, не „позвольте“, — закричав він, — не „позвольте“, а „помилуйте“ повинні ви кричати. Так, так, „помилуйте“. І закричите! Всі ви, що продали свій народ, всі закричите. Надійде час і всіх вас народ потягне до відповіді. Так, так, зрадники, народопродавці, потягне! Не вас, так дітей ваших, так онуків ваших. Кров мститься! Не вдасться вам убити голос крові, ні, не вдасться, заговорить він. Примусить таки він вас самих себе спитати: „чиїх батьків, чиї ми діти?“ Примусить, малороси ви, паршивці, безбатченки!

Халепа почував, як його теж охоплює піднесення, змішане не то з жахом, не то з лютю. В висках боляче стукало, щоки палали. Хотілось крикнути щось, теж дике й несамовите. Яке він мав право, цей старий лізти до його в душу, кричати й лаятись тут?!

Але замість того, щоб крикнути, він на диво собі тихо й навіть ніби винувато сказав:

— Вибачте, Андрію Степановичу, але я думаю, що ви не маєте рації...

Андрій Степанович, здається, не чув. Він витяг лівою рукою хустку й почав ретельно витирати лоба, хоча ніякого поту на лиці не було помітно. Рука виразно й конвульсійно здригувалась, наче її хтось шарпав донизу. Очі блукали на всі боки, нічого не бачучи.

Халепа одначе говорив далі, все дужче хвилюючись; він не міг так залишити слова Сосненка.

— Ви даремно обвинувачуєте мене й... і взагалі нас, і так... так себе захвалюєте. Коли й є якась вина, то... то цілком несвідома, ненавмисна. Що до мене, наприклад, то я абсолютно ніколи не думав про це... І взагалі... Тим паче, що малороси й руські, власне, це один народ, тільки...

— Що-о-о?! — вмить скажено закричав старий, прожогом ступивши до Халепа, немов наміряючись схопити його за горло й примусити замовкнуть. І зараз же, наче злякавшись за себе, круто одвернувся й майже вибіг до своєї кімнати, щільно зачинивши за собою двері.

Халепа вражено й непорозуміло дивився йому вслід, — що ж такого він сказав цьому чудному чоловікові?

Стало надзвичайно тихо, але в ушах ще дзвенів різкий, високий згук „о-о!!“ Халепа почув утому й ліг, весь час прислухаючись до сусідньої хати.

Там не чути було ні шороха. Чи не трапилось чого з старим диваком від хвилювання? Ні, подумати, який дивний і лютий дід!

Але, їй-богу, ще, чого доброго, зомлів там.

— Андрію Степановичу! — голосно покликав Халепа, знов підводячись. Варто було б побалакати з ним, порозумітися, в'яснити, — якого біса, справді? До чого тут „народопродавство“ якесь? Та й взагалі...

— Андрію Степановичу!

Двері одчинились. Старий, мабуть, стояв тут же, за ними, Він уже мав свій звичайний роблено суворий і поважний вигляд. Але блідість усе ж таки лишилася й губи були сині, з білою ниточкою смаги в куточках. Він не хапливо підійшов до канапи, спокійно, як ні в чім, сів у свій фотель і, немов беручися знов до мирно перерваної розмови, почав:

— Ви, голубе, не ображайтесь на мене. Я — старий дурень, досі не навчився...

— Ну, от! Я навпаки...

— А ви не перебивайте й не щадіть: заслужив старий дурень і так йому й треба, хай просить вибачення. Але не за слова, не за думки вибачаюсь! — раптом стріпнувся він сердито — За тон і за нестриманість. Та й то не варто би. Бо ви ж зрозумійте самі... От уявіть собі й зрозумійте, я вам дам такий приклад.

Він уже, видко, забув, що рішив бути стриманим: знов оживився, напружився. В руці у його так само був забутий револьвер.

— От уявіть собі, що ви, чи хто-небудь там, зтягли сюди в Росію китайця чи індуса якогось. Так. Зтягли та й заходились годувать його добірними руськими щами, кислєю капустою, житнім хлібом, свининою, бараниною, поросям під хрінном і тому подібним. Як ви гадаєте, чи добре було б китайцеві від цих не поганих собі страв? Га? Добре?

— Не знаю... — нерішуче, напівпосміхаючись промимрив Халепа.

— „Не знаю“! Тут знати нема чого: китаєць захляв би від такої їжи. Ви не крутять „не зна-аю“. Ясна річ, що звикнувши з давніх давен до рису чи до своїх там яких небудь червячків, він буде не поправлятися од щей, а хиріти. „Не знаю“. Так само, як руський від рису їхнього. Та не в тому річ. А в тому, що як то було б слухати, коли б вихопились дурні, що почали б настоювати, щоб китаєць годувався таки щами та поросям. Китаєць молить-благає: ради бога, люди добрі, дайте мені мого китайського простого рису, моє рідне мені корисніше. А дурні запихають його поросям та ще й

дивуються: такий самий, мовляв, чоловік, як і ми, а поросятини не хоче. Упірається, поганець, вередує, хоче нас образити. Так нагодувати ж його, собачу душу, поросятинною, та з кашою, та з хріном, та з сметаною! — Ви уявляєте собі, як людині, котра знає, в чому тут річ, мило дивитися на добродійство дурнів? Уявляєте? А уявляєте, як мило було б цій людині слухати, що за дурнями чи за поганцями, яким корисно звести з світу китаїця, дивуються їй розумні люди? Га? Можна бути спокійним, дивлячись, як катують чоловіка та ще удають, що роблять добродійство? Га? Ну, так от такий самий китаєць є й ваш рідний український народ, добродію! От що! Він нидіє, хиріє од щей, а розумні люди за дурнями та поганцями стоять, дивляться на це й дивуються: а диви який чудний китаєць, чого йому не подобаються ці та порося з кашою? Такий же ніби чоловік, як і ми: й голова, й руки, й ноги, все таке саме, як і в нас, а поросятини не хоче. Та ж порося з хріном або в сметані куди краще за його нещасний той рис! Очевидно з упертости хиріє, каналія! — Ну? Можна спокійно слухати, коли сто, двісті, тисячу раз чуєш, що ти такий самий руський, як і всі руські, і що порося з кашою краще твого рису? А надто коли ти кожним мускулом, кожною зніділою клітиною своєї істоти бажаєш рису, тільки рису, свого нещасного, непоживного, негарного, смішного рису? Га? Як ви до цього ставитесь? „Такі самі руські“. Та чи ви ж знаєте, що про це кажуть самі руські, але тільки знаючі й розумні руські? Га? Опінію російської Академії Наук по цьому питанню вам відомо?

Халепа ніякої опінії, розуміється, не знав та й не цікавився нею ніколи.

— Ні, не знаю...

— Звичайно, не знаєте. Де ж вам знати? А от опінію неуків, дурнів, обивателів і поганців ви знаєте. Зручна опінія для всякого перевертня: чого там, такі ж самі руські, хай здихають від щейі. А мову цих „таких самих руських“ ви знаєте настільки, щоб мати право повторяти цю обивательську опінію, це паскудство? Га?

— Чого ж паскудство?

— А історію свого народу ви знаєте? А різницю між становищем його тепер, в епоху щейі і становищем в епоху свого рису ви знаєте?

Халепа боявся відповідати: старий уже тягнувся до його всім обличчям і знову вступав у піднесення.

— Так як же ви, неук, одступник, перевертень, як ви смієте ще підштовхувать свій народ до занাপащення й казати, що ви добро йому робите?! Як вам не сором, як вам не боляче за себе? Га? А гордість у вас є? Хто ви такий? Ви це знаєте? Відомо вам, хто був ваш предок? Напевне, ні, по морді бачу. Так знайте ж ви, перевертень: Халепа є старе українське ім'я. Ваш рід має свій корінь від старого козацького роду Халеп, який згадується в списках козацької старшини за часів гетьмана Дорошенка. Чули?

— Вперше чую! — з щирим здивованням скрикнув Халепа — Звідки ви знаєте?

— Звідки? Знаю вже. Зацікавився. Давно вже цікавився. А ну-бо, дай, мовляв, дізнаюсь я, хто це такий отої поет, що служить сильній культурі, а свою зневажає. Та й довідався: „Славних прадідів правнук поганий“, як сказав колись про таких правнуків наш Шевченко. А як-же, давно вже вами цікавлюсь. Маю ще деяких знайомих з ваших околиць, вони теж допомогли узнати,

хто такий цей „руський“ поет Андрій Халепа. Один із багатьох.

Дивна річ, Халепу надзвичайно вразило й схилювало це одкриття, яке саме по собі нічого особливого не значило; ну, предки були козаками, що ж тут надзвичайного? Треба ж їм було чимсь бути!

— Дуже дивно! — пробурмотів він, все більш та більш дивуючись і хвилюючись. Він раптом невразно, з незрозумілим страхом почув, що, справді, за щось винен і що вина ця — велика, соромна, ганебна. Що за нісенітниця?!

— А втім, може бути! — сказав він инчим уже тоном. — Тільки ж я не навмисне не знав цього. А взагалі це таке питання... Ви не сердітесь: розуміється, я мало знаю, але скільки я чув і сам думав... Правда, мені мало доводилось цікавитись...

Він бачив, що старий підозріло й насторожено не рухався, немов наміряючись вибухнути. Але це його не спинило: хай собі!

— І крім того... От ви дорікаєте мені, що я одступився од свого народу, продав його й так далі. Я, взагалі, чужий до всяких таких питань, політики й тому подібного. Але все ж таки мене зачепило... Мені обидно. Так, мені обидно. Коли я й одступив, то зовсім без участі своєї волі й свідомості. Я, дійсно, не знаю ні мови своєї, ні історії. Але, очевидно, питання це не таке вже просте, коли одступають люди свідомі в цьому відношенню, які знають і мову й історію. От, наприклад, ваші діти. Ви самі казали, що...

Халепа сам не розумів, на віщо він усе це казав, навіщо була ця брутальність, яку він бачив сам раніше ще, ніж були сказані слова. І головне, що зовсім инче хотілось сказати, зовсім не так!

Він зупинився тільки від того, що Сосненко підвівся й помалу простягнув ліву руку. Вигляд у старого був надзвичайно спокійний.

— Годі... — тихо й немов заспокоююче промовив він — Негарно з вашого боку... А про дітей моїх ви занадто мало знаєте, щоб... щоб...

Він чудно, ввічливо уклонився й якимось боком поспішно пішов до себе.

Халепу з ніг до голови стиснув болючий, гострий, пекучий сором. Йому зробилось так боляче, так образливо за старого, так жаль за цей тихий ввічливий уклін і тихість болю, який він так брутально зробив йому, що не було сил сидіти. Він підвівся, закусив губу, знов сів, ледве стримуючи стогін сорому й весь в середині себе корчачись. Особливо гидко, що так нещляхетно, невеликодушно скористувався тайною чоловіка, котру той йому довірив у хвилину страждання. Чорт батька зна що!

Він знов підвівся й пішов у кімнату Сосненків. Від власних кроків боляче штовхало в рану й через те він згорбився й намагався ступати на шпильках, а надто правою ногою. Здавалось, ніби він підкрадається з ножем в руці.

Одчинивши двері, він зразу ж побачив старого, що сидів у фотелі біля столу й повернув голову мабуть ще на його кроки. І як тільки старий переконався, що кроки були Халепині, як зараз же схопився й сердито з обуренням закричав:

— А це ще що таке?! На віщо ви лазите? Вам що було сказано? Зараз же на місце!

— Андрію Степановичу! — держучись за двері, благаючи проговорив Халепа.

Але Андрій Степанович підбіг до його й обережно

відтягнувши од дверей, повів до канапи. Поклавши його, він хотів піти собі, але Халепа схопив його за руку її, міцно тримаючи, дивлячись не на старого, а собі на груди, понуро бовкнув:

— Простіть, Андрію Степановичу!

— Ні, не простю! — уперто шарпнув руку старий.

— Простіть. Йй-Богу простіть! Страшенно соромно й боляче.

— Ні, не простю. Я до вас, як до розумної й чулої людини, а ви мої слова взяли за образу. Ні, почекайте. Коли б я вважав вас за дурня або поганця, то хіба б я балакав з вами? Чи став би я вам щось доводити? Мені здавалось, що ви, яко людина чула, яко поет, повинні почути голос крові, а ви... образились.

— Почув, Андрію Степановичу! Даю слово, почув!

— Ну, це ви тільки через те, що...

— Йй-Богу, почув! І тому ще болячіше. Ви не повірите, як мені соромно...

— Ну, коли почули, то й соромитись нема чого. Тоді инча річ. Тоді й прощати нема чого. А вставати все ж таки не треба було. Ну, ляжте краще. Спокійніше. Зараз пройде. Олена перев'яже вас. Ну, от, так.

Старий обережно визволив свою руку, зручніше вмотив Халепу й тільки зібрався щось сказати, як в хату швидко ввійшла Олена Андріївна. В кімнаті саме горіли останні темночервоні проміні сонця й від того все обличчя Олени Андріївни, що підбігла до канапи, здавалось палаючим від сорому чи радості. Але виявилось, що вона вся палала не тільки радістю, а щастям, яке так і лилось з її очей, сміху, рухів, голосу.

Що сталося, нічого зрозуміти не можна було. Вона молола якусь нісенітницю, за кожним словом обнімала

старого, не вважаючи на його сердитий і насторожений протест, реготалася, цілувала. Ах, що значила для неї чия б то не була настороженість. Вона, мабуть, і не помічала нічого.

І Халепі сказала щось привітне й привично-співчутливе, спитала про здоров'я, але їй це було сказано без участі свідомости, занятої чимсь инчим.

Вона скинула пальто, шапочку, шпурнула їх до себе в кімнату, причепурила волосся перед дзеркалом, подивилась в вікно на малинове небо з лохматою синьою хмарою й сіла тут же на стілець, стомлено й щасливо витягнувши ноги в черевичках з великими бантами.

Андрій Степанович і Халепа мовчали. Халепі не видно було Олени, а старий скося, уважно їй підозріло весь час стежив за нею.

— Ж-ж! — вмить пустотливо зазуміла вона їй, схопившись з місця, підбігла до батька. Він сердито одхилився убік, але вона силою піймала його голову, їй почала цілувати в волосся, в чоло, в щоки, що одвертались од неї, їй тихенько сміхотливо сміялась. Старий сердився, навіть лаявся, штовхав її, але вона тільки тихенько, щасливо реготалась.

І вмить, покинувши його, випросталась і, піднесши обидві руки догори, немов для благословення, урочисто промовила:

— Тату! Завтра я з вами розпрощаюся.

І, пустивши руки, живо, з радісним дивуванням сказала:

— Знаєш, хто згодився? Ні за що не вгадаєш. Сам Прібильцев! Тільки що від його. Ручиться. Сміявся з Гусачевського. І всього тиждень на все! Розумієш?

— Тим гірше! — підвівшись, хмарно й холодно бовкнув старий.

Олена Андріївна нічого не відповіла, але лице її ані трішки не змінилось.

— Тобі ж гірше буде! — додав старий, ідучи до себе й зупиняючись на мент.

— Ат, тату! Який ти їй-Богу! — весело, але з поткою нетерпіння скрикнула Олена Андріївна й сіла на місце старого, знову витягнувши ноги. Халепі тепер видно було, як надзвичайно блищали її очі, відбиваючи в довгастих, пукатих баньках червоняві сутінки кімнати.

— Такий, яким завжди був! — одказав старий — І пам'ятай, запам'ятай собі, що я тобі кажу: не допустю кацапщини! Ти мене не жалієш, не буде й у мене жалю.

— Татуню, любий! Я ж тобі сказала, що рішуче тебе не боюсь. І краще ти не хвилюй себе.

— То побоїшся. Фактів побоїшся. Чувш: фактів!

— Годі, тату.

— Фактів побоїшся, кажу! І я тобі їх піднесу.

— Ти хочеш зіпсувати мені настрої?

— Хочу.

— Не вдасться. Зіпсуєш, коли піднесеш факти. Буде з тебе.

— Гляди, щоб гірше не було. Підожди, Олено! Чувш? Підожди, кажу.

— Ні, тату. Не можу ждати.

— Ну, то гляди ж!

І старий рішуче вийшов з кімнати, неначе пішов за обіцяними фактами.

А Олена Андріївна, одкинувшись на спинку фотеля й посміхаючись, стала дивитись на червоне вікно, не помічаючи Халепи. Ніс, щоки, кругле підборіддя, похіт-

лива нижня губа, брови, кучеречки волосся, чепурна біла блюзка, все одсвічувало малиновим світлом.

— Страшений чудак! — раптом з ніжністю сказала вона й засміялась, немов згадавши щось втішне — Він, мабуть, вам розказував про мене? — звернулась вона до Халепи.

Він на мент завагався й відповів:

— Так, де що.

— Ви знаєте, про що ми з ним оце балакали?

— Так, догадуюсь. Про... про операцію?

— Значить, знаєте. Ах, чудак! Ну, все одно.

— Ми з ним тут тільки що посварились... — неголосно сказав Халепа.

— Так? — весело стріпнула Олена Андріївна. — За віщо?

Халепа коротко, не підносячи голосу, оповів усе. Олена Андріївна слухала його занадто уважно, як людина, що приклада до того всі зусилля. Але на кінець оповідання напруження її зникло, — вона серйозно зацікавилась.

Халепа ліг зручніше, на лівий бік, щоб краще бачити Олену Андріївну. Чи від хвилювання після розмови з старим, від утоми, чи від того, що перед його очима було це миле, серйозно-уважне лице, яке ховало за сею серйозністю глибоке й недосяжне для його щастя, — Халепі було сумно, жаль чогось, хотілось трохи не плакати.

— Як ви... хороша! — раптом несподівано перебив він себе, з незрозумілою йому самому ніжністю, тугою й зворушенням дивлячись на неї.

Олена Андріївна від несподіванки чи чого другого помітно зніяковіла.

— От тобі й маєш! — засміялась вона, силкуючись сховати замішання. — Чудний скок. Ну-ну, далі.

— Простіть, не сердьтесь... Я ж це зовсім щиро...

— Я не сердюсь. Далі.

— Та це власне, і все. Тут прийшли ви. І мені чомусь зараз ось у цю хвилину так не то... сумно не то... По дурному я прожив життя, Олено Андріївно. Просто незрозуміло, через що так, на віщо. І нічого нема... От ви поїдете й в мене нікого не буде. Глупо, страшенно глупо. Андрій Степанович не має рації... нічого я не зражував, бо нічого не мав. Який же з мене одступник, коли я навіть не підозривав, що існує якась нація, до якої я належу? Малорос, руський, хіба не все одно? Та й не думав я ніколи про такі речі. Як же я міг зрадити? „Продав свій народ“...

— Ах, та не думайте ви про це! Хіба ви не знаєте тата?

— Ні, але все ж таки. Мабуть, і другі всі... малороси так думають про мене.

— А вам що? Хаї собі думають.

— Так, але ж це неправда! Я признаю, що, дійсно, негарно зраджувати свій народ, але... не можна ж називати зрадником того, хто... через несвідомість те зробив. Звідки я міг знати, хто я й що я?

— Слухайте: у тата зрадник кожний, хто хоч хвилину подумає про щось, крім України. Розумієте? І я, й мій чоловік, і брат, всі ми — зрадники. Через те, що не встаємо й не лягаємо з одною думкою: Україна. Він не розуміє, ну, от, не розуміє та й годі, як можна почувати чи думати щось, що не має безпосереднього чи посереднього відношення до своєї нації. Кохати можна тільки українця чи українку. Дітей можна мати тільки для України, тільки українців. Сама по собі ніяка чисто

людська пристрасть, чуття, навіть божевілля не може існувати. Можеш бути чим хочеш: анархистом, есдеком, аби українцем. От він ні за що не хоче простити Петрові, що він сидить в тюрмі не за українську справу. Петро — зовсім не зрадник, так само, як і я. Коли треба буде, ми теж, може, зуміємо й собою пожертвувати й... все за свій народ. Але у нас суть інтереси, чуття, пристрасті, думки, які... ну, просто людські. Ну, хіба можна по програмі кохати? Руський, поляк, єврей, німець, все одно: покохала й кінець. Пропало. Ні, тато цього не може зрозуміти. Це ж, власне, він розвів Петра з його жінкою. Брат женився з руською. Ви не можете собі уявити, що то за трагедія у нас тоді була! Страх. Тато й мама форменно в жалобі ходили. „Родинне нещастя“, так і казали про його шлюб. Звичайно, Петрові варто було б... А втім, про це збоку не можна судити. Але скінчилось тим, що в Петра на цьому ґрунті почались сварки з жінкою й вони розійшлись. Тепер тато мріє оженити його цивільним шлюбом з українкою. Йому все одно: як хоч женіться, аби з українками. І от зо мною та сама історія. Він вам розказував, жалівся, описував мого чоловіка? Якийсь виродок, правда? Але тільки через те, що мій чоловік спокійніше ставиться до національного питання. Коли б він так само горів і палав, як тато, він був би найкращим з людей. Ви можете не журитись і не турбуватись.

— А все ж таки я заздрю йому! — зтиха й сумно сказав Халепа.

— Кому? Татові?

— Атож. У його є хотіння, пристрасть, прагнення. А хіба...

— О, так! — живо підтвердила Олена Андріївна. —

Що до цього, то він... надзвичайний. Іменно — пристрасть. Куди там якійсь найпалкішій любови закоханих! Все одно, що вогник сірничка поруч з огнищем. І так, уявіть собі, з самого юнацтва. Мама така сама була. Вона померла. Він, наприклад, раз-у-раз носить і возить з собою всякі українські книжки, брошури, якісь папірці, оголошення. В трамваях, в театрі, в церкві, скрізь він неодмінно заведе балачку або суперечку про Україну. У його маса знайомих через те. Ми, власне, всі такі... Ну, пристрастні. Чи що. Це в нас родинна вдача така. І Петро, й я, й Ніна, меньча сестра. Ми всі уперті, як справжні хохли!

— Так? — перепитав Халепа й зітхнув. — Заздрю вам.

— Ну, в цьому теж багато тяжкого...

— Так, але зате й радості багато. Простіть, Олено Андріївно, я вас хочу спитати про одну річ...

— Будь ласка.

— Скажіть... От ви хочете мати дитину. Вибачте, що я так...

— Нічого, нічого... Що ж тут...

— Скажіть: а вам часом не буває... нудно? Нудно від таких — от думок: ну, добре, мовляв, дитина, а що з того? Себто, не так, але приблизно...

— Не розумію вас.

Халепа завовтузився й почав терти носа, міркуючи, як би зрозуміліше висловити свою думку.

— Ну, скажемо, от таке занадте, чи що, розуміння річей і відносин чи воно не розхоложує? От ви об'єктивно й спокійно думаєте собі: „Ну, дитина, а далі що? Яка рація в цьому? На віщо ця дитина?“

Олена Андріївна засміялася.

— Ага, розумію, розумію. Так це ж не тут, — вона

показала на голову — а тут, в серці, у всьому організмові. Тут зовсім не те. Думайте собі що хочете, а коли... Господи! Та ні, ви не зрозумієте, коли так питаєте.

Халепа мовчав. І вмить несподівано тихо попрохав:
— Дайте мені вашу руку! Можна?

І він обережно взяв її руку, що лежала на ручці фотеля. Олена Андріївна слабко, нерішуче потягла її до себе.

— На віщо вона вам?

— Ні, ні, не турбуйтеся. Я ж знаю, що ви любите свого чоловіка, що... Я зовсім не для чогось такого... Мені *треба*, розумієте, треба почути вас ближче до себе. У вас стільки сили, що я хочу заразитися нею. Ви передайте мені трошки того, що у вас не в голові, а в серці... Яка хороша, тверда рука! От, їй-Богу, я вже чую, як щось переливається в мене...

Олена Андріївна засміялась, — трохи замішано, трохи схвильовано. Їй було приємно, що про неї так говорили й чудно хвилювало легке потискування великої, сухої руки цього цілком чужого їй чоловіка. Слова його про любов до мужа зараз же на хвилинку викликали погрози батька, приглушений невиразний неспокій, що частіці та частіці за останній час виникав у неї, завтрашній переїзд у клініку Прібильцева й холодне замірання серця в передчуттю великого щастя, яке вона сьогодні так гостро весь час після прийому Прібильцева почувала в собі.

Халепа трохи дужче потиснув її руку. Олена Андріївна подумала, що треба визволить свою руку, але замість того відповіла легким натиском. І зараз же, сама злякавшись цього, вона поспішила затерти це, пояснити:

— Ну, що, переливається? — прошепотіла вона й вже навмисне знов потисла його руку.

— Переливається... — і він шепотом відповів.

Сутінки густішали й Халепі не було видно виразу обличчя Олени Андріївни. Тільки праве око, що було повернене до вікна, яскраво блищало й посміхалось загадковим усміхом.

Халепа, справді, здавалося, почував, як від неї в його переливається якась сила, тепла, хвилююча, захоплююча дух. Йому хотілось і мовчати й говорити.

— Яке чудне почування! — нарешті хрипким шепотом заговорив він. — Я от виразно чую, як цілком міняюся від вашої руки. Ви не вірите? Запевняю вас! От, наприклад, мені страшно хочеться жити в сей мент, свідомо, з власної охоти, довго хочеться жити, активно. А за хвилину до цього, коли я ще питав вас, чи не нудно вам думати про дитину, я почував себе таким якимсь непотрібним, самотним, брудним якимсь, іменно — паршивцем, як каже Андрій Степанович. Таким якимсь слабодухим, виснаженим, нездатним ні на яке сильне чуття, вроді вашого або хоча б Андрія Степановича. А от тепер... — він стиснув її руку — а тепер здається, що я можу бути дужим, що я зовсім не слабодухий чоловік, а навпаки, що я тільки зледащів, розпустився в цій напій нездоровій, безпринципній, цинічній атмосфері. І це, без сумніву, ви мене заражаєте. Йй-Богу! Чисто фізично передаєте свою енергію, мимоволі внушаєте мені це чуття. Я колись цікавився гіпнотизмом і один час навіть працював над вихованням волі в собі. І вірю, що можна диво робити з собою й з другими, коли дуже хотіти... Правда? Правда?

Він знов потиснув її руку й присунувся ближче, спершись на лікоть і витягаючи до Олени Андріївни забинтовану, круглу, як у сповитої дитини, голову.

Олена Андріївна у відповідь тільки злегка потисла йому руку, немов згожуючись з ним. Їй хотілось слухати його. Трошки негарно було так довго тримати свою руку в його руці, але ж він сам сказав, що це не з якоюсь нехорошою метою. Може, й справді, тут є щось гіпнотичне.

І вона, сама ясно не усвідомлена в тому, хотіла переконатися, чи дійсно ж він *тільки* для гіпнотизму попрохав її руку. Та до того він же, справді, таки самотний тепер. Лежить тут цілими днями сам і передумує свою драму. А та гарна, гордовита дама... Що вона тепер? І що було в тому грубому передсмертному листі?

Дивна річ: Олена Андріївна раптом почула легкий укол ревности.

Халепа помовчав і здивовано, навіть з якоюсь тривоگوю несподівано сказав:

— Слухайте, Олено Андріївно, а знаєте що: ви — надзвичайна жінка! Ні, ні, не смійтеся, їй-Богу, я цілком щиро кажу. Запевняю вас. Я досі не зустрічав таких.

Олена Андріївна зареготала й висмикнула свою руку.

— А ви знаєте що? — весело, стараючись сховати хвилювання й незрозумілу радість, що здавалась їй негарною, сказала вона. — Я вам дам брому й ви заспокоїтесь. Тато вас розбуркав, а ви тепер мелете таке, що самі потім будете соромитись. Лягайте мені зараз же, а то пожаліюсь докторові. Занадто багато ви дозволяєте собі, добродію.

— Добре, я ляжу, але з умовою... — промовив він.

— Дивлячись з якою.

— Не важкою. Ви граєте на піаніно?

— Г... граю.

— І співаєте?

— Ні, ні.

Вона не знала, до чого він хилить. Мабуть, прохатиме заспівати що небудь. І вона почула, що їй самій страшенно хочеться співати. Сісти б он там в цих густих, темночервоних сутінках за піаніно й, не запалюючи світла, тихо заспівати щось, сердечне, ніжне, журне.

— Ні, неправда, ви співаєте.

— От маєте. Та кажу ж вам, що не співаю.

Вона й сама не могла б сказати, на віщо говорила це. Але чому хотілось так казати.

— Е! Та як же не співаєте? Адже ж я сам чув, як ви раз співали. Ще до... до нашого знайомства. Я все збираюсь подякувати вам за той спів. Ви через щось потім більше не співали. Ради Бога, заспівайте ту пісню!

— Я ж не пам'ятаю, яку саме.

— Я точно слів не знаю. Пам'ятаю тільки, що останній куплет був такого змісту: як гарно жить на світі й як тяжко йти з його тому, хто ще не нажився, чи кохає... Не пам'ятаю точно, але...

— А-а! Пам'ятаю. „Ой, зійди, зійди, ясен місяцю“. Так?

— Здається...

Олена Андріївна, не кажучи більше ні слова, підійшла до піаніна й сіла за його. Піднявши покришку, вона взяла декілька акордів, подібних до булькотіння води, й затихла. Її раптом зробилось невимовно сумно. Чомусь згадався один вечір у їдальні, незадовго до відїзду в Петербург, чудний Нінин сміх, потім ще чудніщі сльози її. Тім був особливо галасливий, пустотливий. Так само, як і тепер, в їдальні стояли сутінки й в вікнах у сусідів напроти світився вогонь.

Вона зітхнула, закинула голову назад і з болем, що солодко здригнувся їй в середині десь, з тугою взяла перші високі ноти, що ніби дійсно з благанням кликали місяць зійти. Голос трохи хрикнув, але й це було добре, — натуральніше.

Здригнувся й Халепа, як тільки почувлись ці перші тужливі й кличучі ноти. Він дуже стиснув одною рукою другу руку, притулився щочкою до подушки й, дивлячись в невиразну біліючу пляму спини Олени Андріївни, весь замер.

— „Ой зійди, зійди, ясен місяцю,
Як млинове коло,
Ой, виїди, виїди, серце дівчино,
Та промов до мене слово“.

І от він ясно бачить місяць, величезний, круглий, справді ніби „млинове коло“, бачить довгу, блідо-жовту смугу, що поринула вглиб тихої, заснулої води ставка. Він напівлежить на городі під тином і жде Оксану. Нетерплячі руки мнуть і ламають колючі, шореткі листя гарбузів. Сильно, пряно пахнуть коноплями й лугом. „Та виходь же, ах, швидче виходь!“ Біля стайні хтось сердито кричить: „Тпру, ножку! Тпру!“ Крізь вишні пробиваються зелені проміні лямпи із батькового кабінету. Старий козацький рід! Як дивно, солодко й ново хвилює ця думка!

Перед очима настирно встають репінські „Запорожці“. Невже він, оцей нещасний інтелігент, що лежить отут на канапі з дурновато пробитою головою, в піджаку, комірчику, неville він — нащадок тих регочучих, могутніх паливод, тих людей у жупанах, широких штанах, з довгими, кремінними пістолями за поясами?

Голос змовк, тільки булькотіли й співуче постогнували

акорди. І знову, з злісною жагою, з мукою тягуче потекли слова, слова жалю на людей, що розлучають коханців.

Але Халепа слів уже не розбірає. Він тільки чує жаль, жагучу тугу, сум, образу. І він уже розуміє цю тугу й образу, розуміє не розумом, а болем в грудях, і йому радісно чути сей біль, він ріднить його з чимсь великим, давнім, забутим.

„От він, голос крови“ — думається йому з мимовільним дивуванням і навіть страхом, як перед чимсь незрозумілим, таємним. І в той же час страшно другого, страшно, що замовкне той голос там за піаніно, перестануть ридати ніжні, дзюркотливі слова й замовкне в йому голос, і знову буде сіра, розумна, розсудливо-скептична самота.

Замерла остання нота й стало тихо-тихо. За вікном захрюкав, як поросся, автомобіль і в коридорі хтось гучним, п'яним голосом закричав:

— Афана-а-сій!!

Олена Андріївна зітхнула й хотіла встати..

— Ні, ні! Ще, ще! Ради Бога ще! — злякано й жадно заблагав Халепа.

— Може, инчу? — якимсь сонним, тьмяним, розслабленим голосом обізвалась вона.

— Все одно. Тільки ще.

Олена Андріївна сіла й поклала руки на клавиші. Їй, власне, хотілось би покласти їх на голову й заплакати горячими, незрозумілими сльозами. Їй було невимовно жаль, а кого — невідомо: чи себе, чи Тіма, батька, чи всіх разом. А, може, навіть і не жаль, а була лише скорбна умиленість, ніжність до тої загадкової істоти, якій вона так жагуче, так уперто готує шлях і яку носитиме під серцем. Хто знає?

І несподівано, забувши про Халепа, про все, вона заспівала те, що потай од всіх готувала для майбутнього:

— „Ой, люлі, люлі, мій сину“ ...

Халепа не вслухався в слова, Бог з ними, — вони одвертають увагу. Чогось згадалась мати, хвора, добра. Вона завсігди балакала пошепки й пахла камфорою та уксусом. Коли, провозаючи до міста в гімназію, цілувала його, то на щоках і на носі йому оставалися сльози її і довго ще по дорозі до станції пахло уксусом, а в ухах звучало сумне, безнадійне: „Сину, сину!“

Чудне, ніколи не переживане чуття обхопило його: якогось зворушеного жалю до матері, до батька, яких він майже не знав, про яких майже ніколи не думав, які бог-зна для чого жили, дали йому життя й тихо покірно пішли кудись у небуття. І він продовжує це дане йому життя невідомо навіщо, невідомо для чого. Нікому непотрібний, ні з ким не звязаний, закинутий.

Стукнув стілець. Халепа швидко розплющив очі. В хаті було зовсім темно, тільки від блідих смуг, що лежали на стелі, сіялось легеньке світло, ледве помічаючи контури річей.

— Годі... — почувся стомлений голос Олени Андріївни й сіра пляма її блюзки стала наближатись до каналу.

Халепа мовчав. Але коли Олена Андріївна підійшла зовсім близько, він узяв її руку, мовчки притулився до неї довгим, вдячним поцілунком і обережно, поштиво випустив.

— Ви любите наші українські мелодії? — спитала вона, здригнувшись від його поцілунку й поспішно сідаючи в фотель.

Його боляче кольнуло слово „наші“. Так, розуміється, вони *їхні*, а не його, він — чужий.

— Дуже люблю... — зтиха одказав він.

— А чого ж ви ніколи не граєте їх? Я чула, як ви грали. А українського ніколи нічого. Не знаєте?

— Не знаю.

— Страшенно сердечні вони! А скільки художнього багатства в них! Всі не-українці люблять їх, але ще не цінять, як слід. Через те, що нас взагалі не помічають або стараються не помічати. Але колись ще побачать! Ого, як ще ви всі будете штудіювати нас, ахкати, дивуватися!..

Халепа знову з болем одмітив „ви всі“.

Олена Андріївна раптом засміялась. І зараз же, немов вибачаючись, пояснила:

— Мені разураз стає смішно, коли доводиться балакати з руськими про нас, українців. Вони стають такими ввічливими, вибачливими й видно, що їм страшенно нудно слухати. Через те вони, щоб одчепитись, швидче згоджуються. Тата це казить, а мене смішить. І я часом люблю навіть побавитись: навмисне балакаю, балакаю, розписую, мрію, хвалюся, вимагаю.

— І те саме зі мною? — сказав Халепа.

— Приблизно. Вам приємно послухати „малоросійську“ пісеньку. Це нічого. Але коли починають балакати про українську музику, це вже нудно, фальшиво, почувается щось штучне, „агітація“. Правда ж так?

Халепа мовчав. Олена Андріївна знов засміялась.

— От бачите, я маю рацію. Ну, простіть, я більше ніколи не буду. Це справді, нудно. Давайте чай пити. Добре? Тато побіг десь, чекай його тепер. Засвітити?

— Ні, ні, не треба! — злякався Халепа.

— Чого ви так злякались? — насмішкувато й недбало кинула вона. Їй було досадно на себе: чому вона замов-

чала його поцілунок, тим надавши йому якогось особливого значіння? Та до всього à la тато завела розмову про те, про віщо кілька раз давала собі слово навіть з Тімом не балакати. Завсігди після того лишається ця неприємна гуща, скільки не стирай її сміхом. Подібно до того, як мати балака з байдужою людиною про свою дитину. Людині цій нудно, мати знає, що нудно, а все ж таки з соромом десь в середині себе, далі її далі умиляється. Фе, гидота! Тільки настрої собі зіпсувала.

Халепа знов промовчав. Так, звичайно, він їм чужий. З цим нічого не вдієш: одступник; вільний чи невільний, це все одно — факт зостається фактом.

— А чого ви називаєте мене руським? — раптом мимоволі спитав він, силувано криво посміхаючись у темноті й почувуючи сором і за питань, й за посмішку, й за відповідь її, яку він і сам знав.

— Як „чого“? — здивувалась Олена Андріївна. — А хто ж ви?

— Я? Хе!... Мені здається, що це неправильно. Я по походженню малорос...

Він згадав характеристику Андрія Степановича й запнувся.

— Ну, це майже те саме! — неохоче сказала Олена Андріївна. — Навіть ще гірше. Се-б-то, не гірше, не в тім змислі, що руські погані, а... А втім, Бог з ним, з усім цим. Це не цікаво ні вам, ні мені. Ви хочете чаю? Я піду спитаю по телефону, чи нема тата у знайомих. І чи прийде він. А потім будемо пити чай. Я хочу їсти.

Вона встала й хотіла йти, але Халепа знов піймав її руку й зупинив.

— Почекайте хвилиночку... Ні, не однімайте руки. Одну хвилиночку. Я тільки хочу вам сказати...

— Але ж, Андрію Максимовичу...

— Я розумію, розумію! Одну хвилинку. Коли я торкаюсь до вашої руки, мені легше бути щирим. Запевняю вас. Тільки через це... І от я вам хочу сказати, що ви... ви зробили мені дуже боляче. Страшенно боляче.

— Я?! Вам?!

— Так, боляче. Я сам дивуюсь і все ж таки почуваю біль.

— Але ж чим?!

— „Чим“? Тим що маєте мене...

Він хотів сказати „за руського“ й сказав:

— За одступника.

— Ну, от маєте собі! — засміялась Олена Андріївна й слабо потягла руку. — У вас, дійсно, поетична фантазія. Коли ж я вас називала?

— Так іменно, цим саме словом не називали, але це почувалось з інших слів... — уперто сказав він, потай несвідомо бажаючи, щоб вона горяче запротестувала, щоб сказала, що навіть за руського його не має, що бачить в йому такого ж сина свого народу, як і вони самі, тільки трохи, розуміється, і т. д.

— От комік! — посміхнулась Олена Андріївна. — Та вам же що до того, за кого вас мають якісь там собі диваки? Я не називаю, але, допустимо, коли б так було, то що вам до того? Коли б мене комусь спало на думку називати одступницею *руського* народу. Будь ласка, я ж не руська, то чого мені хвилюватись?

— Так, ви маєте рацію! — сухо відповів він і випустив її руку.

— Ви образились? — здивувалась вона.

— Ні, чого ж мені образитись?

— Ні, образились. Але, слово даю, я не маю вас за

одступника! От комік. З якої речі? Як так, то я всякого руського, поляка, німця повинна вважати за одступника?

— Так, я розумію. Я вірю. Але я стомився. Коли можна, Олено Андрієвно, дайте мені брому й я ляжу спати. Я чаю не буду... Простіть, що я...

— Зараз, зараз! Я стомила вас? Ах, дурепа ж яка! Зараз, зараз...

Вона засвітила лампу на столі, наготувала брому й з заклопотаним, трохи винуватим виразом подала йому. Потім знов погасила на його прохання світло й, побажавши доброго сну, виїшла до себе. Там вона згадала, що варто було б попроситись, як слід, бо завтра рано вранці вона поїде в клініку й невідомо, чи побачаться ще потім, — хто зна, чим може кінчитись операція. Але не хотілось турбувати його, — він, мабуть, вже почав роздягатись. Стараючись не гомоніти, вона сіла до столу й почала писати листи.

А Халепа, роздягнувшись, ще довго лежав у ліжку без сну, не дивлячись на бром, і думав. Він чув, як прийшов старий, як голосно грюкнув дверима й почав балакати й як потім відразу стих, — мабуть, перейшли на шепіт.

Далі, як часом перед міцним сном, думки почали слабнути й стали виступати образи й, як звичайно, в цьому стані на диво яркі, виразні, але в найхімерніщих і цілком незалежних від критики комбінаціях. Ось старий Сосненко, обнявшись з грубим запорожцем, регочуться, задравши голови, а побіч стоїть Ліда й білим, великим гребінем чеше коси, збираючи з гребеня вирвані волосинки й скручуючи їх в жгутики. Потім прийшов лікар і Оксана, держучи синій кухоль, стала лити йому воду на

руки. І знов якісь запорожці, поляки в венгерках, з пшунрами попереk грудей, номерний Афанасій.

Почуваючи ніжність і вдячність до Афанасія, він, нарешті, заснув.

ІХ.

Коли Халепа прокинувся й одягся, було вже пізно. Олена Андріївна поїхала в клініку, не попрощавшись, але передавши йому через батька сердечне вітання. Справді, мабуть, сердечне було це вітання, бо старий надзвичайно пестливо, майже ніжно переказав його. Халепі аж ніяково стало, коли уважність старенького дійшла до того, що він ладен був лишитися з ним цілий день і не йти навіть у Жандармське Управління „надокучать“ про сина. Здавалось, він хотів загладити цим своєю вчорашню різкість з Халепою.

Днина була соняшна, але не рівна, а якась неспокоїна, вередлива: то сяє й горить нестриманою радістю, хвилюючи обіцаннями, то раптом гидливо, нудно, хмарно понуриться.

Але на Халепу це не діяло, — він прокинувся з незрозумілою радістю, що холодно замірала в грудях, і ніщо вже не могло вигнати її звідти. Коли після чаю старий десь пішов, Халепа покликав Афанасія, дав йому грошей та записку й попрохав „яко мога, яко мога швидче“ виконати його доручення. Сам же ліг на канапі й дивлячись в жовту від одбитого соняшного світла стелю, почав гарячково, хвилюючись думати.

Через годину Афанасій приніс йому пачку книжок, ноти й невеличкий горшечок з гіацинтами. Халепа почав розмотав пачку й почав переглядати книжки. Тут був томик віршів Шевченка, дві назви по історії

України, одна дуже стара якась, по українській літературі й, нарешті, три книжки по гіпнотизму й оккультним наукам. Це все, що було найновішого, в книгарні.

Після того Халена, не вважаючи на біль в рані, перейшов до піаніно й нашвидку продивився деякі ноти, награвши одною рукою. На жаль того, що вчора грала Олена Андріївна, не було. Далі сховав ноти й книжки в шухляду столу, лишивши собі тільки Шевченка та книжку по гіпнотизму.

Протилежний бік улиці п'яно, ярко горів од сонця. В одчинену квартиру залітав м'який, теж п'яний вітер. На даху сусіднього будинку сиділа ворона; вона була подібна до дами в чорній ротонді, в чорному очіпкові й з сірим хутром на шиї. Ворона нахабно подивлялась круг себе, повертаючи на всі боки чорно-сірий дзьоб і щось комусь кричала.

Господи! І подумати ж тільки, що, здригнись його рука у другий бік, і куля розстроцила б йому череп! І не було б ні цього сонця, ні вітру, ні ворони, ні п'яної радості в грудях.

Він ліг на канапу й, поклавши на груди томик Шевченка, посміхаючись довгою, злегка непорозумілою усмішкою, став думати. Часом вітер з квартирки добігав до його, обвіваючи лице вохкою, соковитою свіжістю. І тоді він весь замірав, як від пестоців коханої жінки, все ж таки почувуючи непорозуміння й страх, щоб якоюсь необережною думкою, спогадом, образом не злякати сей стан, що невідомо через що, яким чином найшов на його.

Потім почав читати. Спочатку читання не йшло в лад: якось чудно були надруковані слова, зовсім не так, як він пам'ятав їх з дитинства. Нарешті, він зрозумів, що правопис чимсь відрізняється від руського, що деякі

літери, очевидно, треба було вимовляти не так, як вони вимовляються по руськи. Справа посунулась, а через якийсь час він уже не помічав ні літер, ні слів, ні часу, ні обширу. Він часто, не помічаючи болю крутив, як раніще, шиєю, немов визволяючи її від чогось; гарячіково мадав рукою по стільці, не одриваючи очей від книжки, шукаючи цигарок; нетерпляче закурював і хапався знов за книжку.

Коли старий Сосненко прийшов на обід, Халепа лежав з задумливим стомленим виглядом і на питання відповідав якось чудно, не то зацінаючись, не то лякаючись чогось.

Андрій Степанович уже каюся, що дав слово Олені не чіпати Халепу найменше три дні їй не заводити з ним розмов на національні теми. За це слово вона розказала йому про свою балачку з поетом і про деякі свої спостереження. Андрій Степанович тоді аж схвилювався від радощів і з-опалу пообіцяв, але сьогодні вже бачив, що нерозумно було давати слово при таких обставинах: хто зна, від чого у хлопця був такий настрій. Може, цей настрій за сі три дні випариться й тоді все пропало. Саме б тепер його гарненько потрусити, розпалити, не дати погаснути іскрі, що з'явилась. Ех, шкода, шкода!

Але — слово дав, треба тримати. І Андрій Степанович, як вчений кіт коло сала, солоденько похажував біля Халеви, не сміючи зачепити його. Він тільки старався бути з ним яко мого привітніщим, уважніщим. Не знаючи про що балакати, не маючи инчих тем, крім одної, забороненої, він по кільки разів заговорював про погоду, при чому починав лаяти місцеву, „кацапську“ весну, порівнюючи її з українською. І зараз же сердито спинав себе.

Халепа трохи дивувався з старого, але ні про що не питав. Він боявся, що Сосненко зачне балачку на вчорашню тему й постановив, будь що будь, одмовчуватись. Але дивна річ: старий говорив про погоду, жандармів, про сина й ні разу не вернувся до вчорашнього. Тим краще.

По обіді старий знов пішов, а Халепа читав. Читав, лежав з застиглим виглядом, непорушно дивлячись перед себе, знов читав то одну, то другу книжку, ханаючись і мало не давлячись ними. Часом підходив до піаніно й тихенько грав, одвернувши вправо голову й, як птиця, одним оком дивлячись у куплені сьогодні ноти.

Другого дня було те ж саме, навіть погода та сама, що й учора. Старий перемагав себе, а Халепа мовчав. Єдина тема, на яку вони з живостою балакали, це коротенька звістка від Олени Андріївни, що операція минулася щасливо й що днів за п'ять вона буде вже з ними.

І от нарешті, на четвертий день Андрій Степанович міг уже дозволити собі поговорити за всі три дні. Але лишенько: Халепа мовчав. „Хлопець“ не змагався, не згожувався, а просто мовчав, не виявляючи ніякого інтересу до зачеплених питань. Старий ставив їх уже без всякої церемонії, навмисне давав виразні характеристики людям, що ставляться байдуже до свого рідного, нарешті просто й отверто питав, що гадає собі з цього приводу він, Халепа. Але Халепа на все або незрозуміло мовчки посміхався скривленою від запухлої половини лица посміпкою, морщив горбатий ніс, або бубонів щось непевне й ухильчive.

Ніщо не діяло на хлопця, так що рішуче невідомо було, що б йому можна було ще сказати, щоб хоч зачепить його. Мовчить, дурновато посміхається, про щось

думає. Підійде до кватирки й глибоко дихає, задержавши дурну голову до неба.

Старий кілька разів одходив з самим лютим виглядом, але, прийшовши знов, не помічав у Халепі ніякої зміни. Що він отетерів, задубів цей парубок? Чи не стрівожив часом мозку кулею? Лікарь завіряв, що ніяких порушень мозкової кори не було, а звідки він це так уже напевне може знати?

Андрій Степанович затурбувався, побалакав з лікарем, тої оглядів дуже ретельно рану й нічого підозрілого не знайшов. Навпаки, вона заживала чудесно, опух зменшувався, почав свербіти, стало навіть виходити на світ божий праве око.

Ні, й не в рані була заковика! Тоді старий постановив ждати виходу Олени з клініки й ще раз докладно розпитати її, що саме вона помітила, при яких обставинах. Може, як раз треба викликати ці обставини.

А Халепа, тільки старий виходив, починав лазити з книжкою в руці по хаті, шльопаючи пантофлями, й щасливо, хитро посміхався. Йому дозволено було ходити, навіть рекомендувалось, але дуже обережно й небагато.

Раз під такий час Афанасій подав йому листа. Почерк був незнайомий, штемпель місцевий. Халепа розідрав конверту, витяг папір і розгорнув його. Зразу кинулось в очі щось дуже відоме в дрібно нанизаних рядках, але він так мало гадав, що лист може бути від Ліди, так раз на все постановив, що з нею вже кінець, що, поки не почав читати, не пізнав її руки.

Вона писала:

„Як твоє здоров'я, Адю? („Адью“ вона звала його в ніжні хвилини). Прости, що я нагадую про себе, але ти заборонив прислузі приймати твоїх друзів і навіть

говорить з ними про тебе. Я *розумію* твої настрої, а розуміти значить, — прощати. Але коли ти нами не цікавишся, то це ще не обов'язує нас забути тебе. Ти, звичайно, дивуєшся з моєї „сміливості“, з якою я пишу тобі після того, що сталося, і після твого листа. Я сама з себе дивуюсь, але нахожу пояснення її вибачення собі лише в тому, що... люблю тебе.

„Так, тільки в цьому й більш ні в чому. Сподіваюсь, що випадок з Костяшкіним ти не назвеш нічим інчим, як... А втім, наша душа така загадкова річ, що часто ми самі себе не можемо знати. Ти між інчим, занадто просто пояснив його присутність у мене. І просто, й негарно. Але я тебе *розумію*.

„Крім того: я не обманювала тебе. Костяшкін був у мене *вперше*. І в-останнє. Я *вся* пам'ятаю й хочу тільки тебе. Чуєш? Я пам'ятаю й хочу тільки тебе!

(Це зовсім подібне до внушіння на протязі, — з посмішкою подумав Халепа, — навіть повторення одної фрази, як при гіпнотичних сеансах.)

„І знаю, що ти пам'ятаєш і хочеш тільки мене. І не може інакше бути. І буде так, як ми хочемо. Чекаю на твою відповідь.

Ліда“.

Халепа з посміхом кинув листа на стіл, узяв знову книжку й хотів читати. Але тут тільки помітив, що схвилюваний від листа. Чи від самого листа, від змісту його, чи від того, що він був од Ліди! Але був схвилюваний і це саме було вже погано.

„Ага! — стріпнувся він. — Тепер ми випробуємо!“

Він халливо знайшов потрібну книжку, а в ній бажане місце й почав швидко читати. Потім так само хал-

ливо сховав книжку в стіл і з виразом людини, що про себе повторює якесь правило, пішов до канапи. Умостившись яко мога спокійніше, він витяг наперед руки, з'єднавши їх на кінцях, і став неодривно дивитись на блискучий ніготь середнього пальця лівої руки.

Спочатку схвилюваний стан заважав скупчити: то мизинець одставав, то він зовсім забував про ніготь і думав про лист і про те, що він повинен значити, чого хочеться Ліді. Але далі увага немов би сама собою почала все більш та більш зупинятись на блискучій вузенькій смужці нігтя. Хутко над нігтем з'явилося легеньке сяйво, як над головами святих на іконах. Сяйво то зникало, коли здригувався палець, то знов з'являлось, але півзаплющеним очам уже не треба було робити зусилля, щоб тримати погляд на смужці. Потім руки почали стомлюватись, немов би на їх повісили якусь важку матерію, що тягла їх донизу. Але що дужче вони стомлювались, то спокійніше й спокійніше ставав Халепа. Він з дивуванням та іскрами захвату почував, як увесь, немов пірнувши в теплу ванну, губить бажання рухатись, хвилюватись і думати про щось, крім ваги на руках і розхлюпаного сяйва над нігтем.

Нарешті, руки самі собою помалу опустилися, Халепа розплющив очі й згадав про лист. Але ніякого хвилювання вже не почував, тільки приємну втому по всьому тілі від напруження волі.

Чуючи піднесення й радість від першої удачної проби, але, боячись, що вплив листа все таки вернеться, він похапцем сховав листа в стіл і взявся за книжку.

Продовж усього дня й ввечері він не раз згадував листа, але вже не зміст його, а як об'єкт, на якому він мав першу перемогу.

Х.

Нарешті Олена Андріївна вийшла з клініки. Халепа вранці того дня з великим зусиллям але ретельно поголівся, акуратно зробив перев'язку й навіть прибрався.

Олена Андріївна трошки змарніла, схудла, обличчя стало немов довшим, а очі пукатищами. Вся вона притихла, посміхалась обережно, м'ягко, але якось по чужому, ніби занята чимсь инчим, поважним і великим. Андрій Степанович, що сам їздив за нею в клініку, був з нею привітний, хоча з звичайним своїм роблено-суворим виразом.

Могло видатись, що він уже помирився з її надіями, але, розуміється, цього зовсім не було. Навпаки, ще по дорозі в клініку він постановив серйозно й на цей раз цілком категорично попередити її, що краще їй не мати дітей з тою людиною, яка не підходить їй за чоловіка й від якої вона мусітиме піти. Так він постановив, твердо й непохитно.

Але коли побачив „Олесю“, схудлу, ослаблу, безпомічну, яка незвично-кרותко посміхалась до його, щось у йому здригнулось і він забув про свою постанову.

У той же день приятель, що мав „руку“ в Охранці, спішно викликав Андрія Степановича й старий, поїхавши години о третій, повернувся пізно ввечері, коли й Олена Андріївна й Халепа лягли вже спати.

А другого дня було випущено Петра й все инче одсунулось набік і в старого й в дочки. Про Халепу так само цілком забули. Він тільки чув, як вони часто грюкали своїми дверима, як кликали Афанасія, як неголосно балакали з кимсь, що відповідав їм приємним, крихким басом. З цим басом якось не вкладалась разом уява про

сухитника, й Халепа мимоволі прислухався, чи не почує якогось більш підходящого голосу.

Разів зо два приходила до його в кімнату Олена Андріївна. У неї були червоні, припухлі повіки очей і дуже серйозний, неуважний вираз лиця. З Халепою вона ні про що не балакала, брала те, за чим приходила й ішла собі. Бас часто, подовгу кашляв і тоді якось дуже тихо ставало в хаті Сосненків.

Вночі також було неспокійно у їх. Хтось чужий приходив, кудись ходила Олена Андріївна, бас усе кашляв. Часом же й сміявся. Тоді теж тихо було там і ніхто не підтримував крихкого сміху.

Так минуло кілька днів. Нарешті, всім стало ясно, що Петро сими днями помре й що цього вже не можна сховати ні від себе, ні від Петра, хоч і намагались з усієї сили це робити.

Тоді згадали й про Халепу. Його покликали й познайомили з Петром. Халепа здивувався: хворий зовсім не робив вражіння поміраючого: він увесь час іронічно й добродушно посміхався, сміхотливо поглядаючи пукатими, як у сестри, очима то на Андрія Степановича, то на Олену Андріївну. Вигляд він мав, правда, дуже виснажений, але ж не до такої міри, щоб можна було сказати, що ця людина мусить в сих днях померти. Час від часу він задавав батькові або сестрі різні питання, переважно про родичів і знайомих. На Халепу він зиркав привітно, але теж іронічно, — йому, мабуть, розказали, як поет замірявся стратити собі життя, й, здавалось, він підсміювався з неудачі Халепа в тому, що незабаром удасться йому.

Халепі він одразу вподобався. Подобались його пукаті, розумні, сміхотливо приплющені очі, його звислі

донизу, як у батька, вуса, клаптики бороди на щелепах і підборіддю, довгастому й закругленому на кінці. Нічого „велетенського“ не було тепер, та, мабуть, і раніше:

Вони всі балакали по українському. Петро, забуваючи, що вже казав це, завважав: „А приємно все ж таки, що язик тобі в роті бовтається по своєму, від одного цього чоловік повинен видужати“. І при цій мові привітно й з ніжною посмішкою подивлявся на батька, потім на сестру й на Халецу. Всі, не виключаючи й старого, посміхались на його.

Коли ж він починав кашляти, стаючи увесь чорночервоним від напруження й спльовуючи в плювачку, що стояла біля його на ліжку, батько або сестра зачинили спокійно й байдуже розмову про щось стороннє. Частіш усього про від'їзд до дому. Вони мали виїхати, яко мога швидче, на Україну. Петербурзька весна дуже шкідлива для Петрового здоров'я. Аби тільки прийшли гроші, так вони зараз же їдуть.

Петро не сперечався й добродушно згожувався, що дома, дійсно, він моментально видужає. Борщ, вареники, акації, знамените сонце, степовий дух, козацькі могили. Ого, який туберкульоз може з цим боротися! Загине в двадцять чотирі години!

Вони пробули ще три дні. Халепа весь час сидів у Сосненків. Він балакав мало, більше слухав і подивлявся на Петра. Петро теж поглядав на його, але звертався до його не часто. Ніяких розмов ні про тюрму, ні на принципіальні теми ніхто не зачиняв. Навіть старий немов забув про те, що все життя цікавило його. Почувалося у всіх напруження, страх як небудь викрити себе й через те й тон балачок, і теми були легкі, беззмістовні,

вони мали показати, що нічого особливого нема. І цим показували, що є.

І тільки один раз Петро таки не витримав. Старого не було дома, — він особливо стежив за тим, щоб не було ніяких непідходящих розмов.

Налягали сутінки. Хворий попрохав не засвічувати, це нагадувало йому давні, студентські часи. Халепа й Олена Андріївна сиділи близько біля ліжка, так, що Петрові було видно їх обох. Олена оповідала про те, як росте їхнє місто й як міліє Дніпро. Лісіє старий Дніпро, а навкруги по березі, як химерні гриби, ростуть димарі фабрик та заводів.

Петро довго слухав, мовчав і раптом перебив сестру:

— Одного мені жаль, — з незвичайною серйозністю й щирим, отвертим сумом і хвилюванням сказав він. — Це... одної своєї мрії. Хоч би п'ять літ ще пожити!

— Двадцять п'ять ще проживеш! — ненатурально весело й переконано відповіла Олена.

Петро ніби не чув, — на сей раз він уже, видно, не хотів приставлятися.

— Ех, тільки б п'ять літ! — раптом з несподіваною жагою шарпнувся він увесь і майже сів на ліжку. — Ні, буду жити! — зараз же переконано й уперто, подібно до батька, стріпнув він головою. — Житиму! Не може бути, щоб *тепер* помер. Безглуздя й паскудство! Саме *тепер*... Не хочу! Не в смерті річ. Чорт з нею, дурниця. А річ у тім, що... Ех, Олесю, кохав я одну штучку, цілий вік її обмірковував у камері, думав, вистарчить сил спробувати. І от...

В грудях йому за кожним подихом хлюпало, шипіло й чвакало, як у діравому черевикові, в який набралася води. Він закашлявся й сплюнув, піднесши плювачку

до рота. Халепа й Олена Андріївна мовчали. Петро одихався й хрипко почав далі:

— Наплювать, без легенів житиму. Не може ж бути, щоб... *тепер* помер! Хочу жити й житиму. Хочу! Не здаюсь. І побачимо. Поки сам не скажу „годі“, доти не здамся. Що ж я дурно цілий рік ходив з кутка в куток і обдумував? Чорта з два! І побачиш: буду жити! Можеш скликати цілий консіліум професорів. Вони скажуть: строк життя — тиждень. А я скажу: п'ять літ. І всі п'ять проживу. Ти гадаєш, це неможливо?

— Ти й без консіліуму... — почала було Олена Андріївна, але Петро нетерпляче й сердито, знов по батьківськи перервав її.

— А ти цей тон покинь! „Без консіліуму“. Сам все знаю. Чудні люди, їй богу, приставляють дурня й хочуть, щоб вірив їм. Не хочеться вам псувати настрої і теж приставляю дурня. А коли серйозно, то от тобі слово моє: без легенів житиму! Зрозуміла? Зрозуміла, кажу? Ти чула про такі випадки, коли глибоко-віруючі люде, думаючи про страждання Христа, діставали рани на руки й на ноги, справжні рани, як від цвяхів? Чула?

— Н... ні. Чула... — нерішуче сказала Олена, почувавши легкий острах від неприродно блискучих в півтьмі очей Петра, від його хрипу, перехиленого до неї худорлявого тіла з неприємним запахом, що повіяв на неї.

— Ні? А ти поцікався цим. Тільки не питай у професорів. Вони тобі скажуть, що це річ надприродна. Так от так само вони скажуть, що без легенів протиприродно жити. А я житиму!

Халепу зсередини штовхнуло й він чуїно весь замер від слів Петра.

— Зрозуміла? Житиму через те, що хочу! через те,

що вірю! І плювають мені на всі легені. Зроблю своє, а тоді прошу. А раніше — ні. От побачите!

Він гордо одхилився на подушку, одначе зараз же дуже й надовго закашлявся. Але одплювавшись, з посміхом, уперто й з викликом сказав, немов звертаючись до легенів:

— Прошу, прошу. Можете кашляти, скільки хочете. Це мене не обходить.

Олені Андріївні нестерпно тяжко було чути сей тон. Щоб змінити розмову, вона обережно, запобігливо спитала:

— А яка ж мрія, Петрусю? Можна знати?

— Яка? — перепитав він і замовк. — Бачиш: я постановив, що не буду нікому казати, поки не почну її здійснювати. І коли тепер почну розказувати, то може здатися, що я поспішаю розказати через те, що не певний, чи житиму, чи ні, чи доживу до здійснення. Розумієш? Але...

— В такому разі...

— Ні, чекай. Але це не вірно. Розумієш: не вірно. Те, що я буду розказувати, уже є здійснення, розказування теж входить в сферу здійснення. Почекай. Ти не думай, що я сам з собою лукавлю. Я тільки вважаю, що неправильно тоді постановив. Та й годі. І через те можу розказати. Можу!

— Розкажи... — зтиха сказала Олена.

— Добре. Моя, значить, мрія?

Він замовк і, видно, вступив у нову стадію хвилювання: поставити прилюдно те, що належало тільки йому одному, що видавалось йому непомильним, прекрасним і що раптом на людях може перевернутись на щось инче. Не тільки для них, слухачів, а для його самого. Для його самого, от в чому страх!

— Моя мрія? — хрипко повторив він і посміхнувся, в підняття глядячи себе рукою по грудях. — Добре. Ви чули, звичайно, про систему Тайлора — півпитаючи промовив він.

Але ні Олена Андрівна, ні Халепа не могли пригадати, що це за система.

— Та невже не чули? — здивувався Петро. — І ви не чули? — звернувся він уже просто до Халепа.

— Ні, не чув, — бовкнув той.

— Чудно. А в тім, добре. Тайлор — це один американський інженер. Він вигадав систему експлуатації робочої людської сили. Не чули? Ну, добре. Система ця полягає в тому, щоб зробити з людини машину. Розумієте: машину. Ні, ні, не думайте, що це слово обурення. Нічого подібного. Тайлор сам, ні трішки не криючись, отверто заявля, що робітник повинен стати машиною, автоматом без волі й свідомости. В цьому й вся штука. Суто-американська. Робітник, бачите, за старої системи, роблячи якусь роботу, гаїть час на роздумування, вибір тої чи иншої акції. А час — то гроші. Що ж треба, щоб з'економізувати цей час-гроші? Треба, щоб робітник працював, не міркуючи ні про що. Але що треба все ж таки міркувати в роботі, то ця функція передається одному тільки робітникові, звичайно старшому, так званому метранпажеві, майстру, по нашому, чи що. Отцей метранпаж стоїть і командує, як унтер над салдатами, над робітниками: направо, наліво, нахились, візьми, повернись, поклади і т. д., і т. д. Розумієте? Розумієте? Чистий, без всякої домішки механізм. І величезна економія часу. Крім того, робота провадиться тоді в певному темпі, в ритмі, чи що. А це теж багато важить. Отце система Тайлора. Вся ідея в тому, щоб людський мозок,

який керує рухами робітника, перевернути в апарат, що підлягає чужій волі, котра заправляє ним. В такі своєрідні машинки, знаєте, які пасами з'єднані з центральним апаратом — метранпажом. Іншими словами, це цілковите знищення *людини* в робітників. Цілковите! Себ-то саме те, що є в людині найбільш людського, себ-то: воля, ініціатива, творчість, свідомість. Розумієте? Це — найвищий вираз капіталізму, довершення його. Моя ж ідея...

Тут він од хвилювання, що здригнулося в йому, немов би задушився на хвилину й зараз же закашлявся. Як навмисне, випадок кашлю був на сей раз страшенно довгий. Петро увесь підскакував і, здавалось, от-от обірве в себе усе у грудях і тоді відразу впаде без руху. Але це, видно, тільки дратувало його, бо він злісно після кожного нового приступу кашлю лупив себе кулаками по грудях, ніби бажаючи ударити когось живого, що сидів у легенях і заважав йому говорити.

Нарешті, випадок стих. Тяжко, хрипко, з присвистом дихаючи, Петро зараз же почав знов:

— Моя ж ідея така, протилежна. Тайлор зневолює, машинізує працю, а моя ідея: визволення праці, „отворчення“ її! Себ-то, не тільки дати робітникові спромогу бути людиною, а творцем! Розумієте?

Петро сперся обома руками в подушку за спиною й випростався. Було вже зовсім темно, тільки на стелі, як і в Халепиній кімнаті, лежала прямокутна смуга електричного світла. Це світло моторошно-холодно відбивалось в напружених пукатих очах хворого.

— Яким же способом? — тихо спитала Олена, — вона бачила, що брат чекав цього питання.

— Яким способом? — відразу здіймаючи руки з подушки й сідаючи зручніше, перепитав Петро. — А от

яким способом. Я експериментальним шляхом доведу, що творча праця стоїть без порівняння вище за працю машинізовану. І не тільки в смислі корисності для все людськості такої праці, ні. На це Тайлорам наплювать, що їм до людськості. Людськість — це вони, купка, а всі останні — машини. Ні, я доведу, що навіть продукційність праці сама по собі у творчої колективної праці вище, ніж у машинізованої. От що я доведу. І доведу! Не я доведу, на мене наплювать, а ця ідея, яку я взявся боронити, доведе!

— Прости, Петре, я трохи не розумію, — проговорила Олена Андріївна, — що значить „творча праця“?

Вона почувала, не думала, навіть не чула, а невідразно почувала, що це питання повинно дати йому втіху.

Так, справді, й вийшло: Петро на момент помовчав і тихше, пронято, з якоюсь незрозумілою Олені любовню почав:

— Творча праця. Хм! Так, це річ не зовсім звичайна. Звичайно думають, що творцями можуть бути тільки одиниці, вибранці. Та й справді: що таке тепер праця для величезної більшості людей? Прокляття. Хто працює охоче, з любовню до своєї роботи й взагалі до праці? Нечисленні, щасливі одиниці, якісь собі там мистці, поети, винаходці або ж такі люди, що влучно попали на свою путь, що знайшли працю до своєї вдачі, та й то, щоб її було не багато, щоб не була примусовою, не з необхідности. А маси? Раби, власне кажучи. І от в цьому прокляття всеї людськості, так, так, от в цьому зневоленню, порабованню праці, діяльности. Життя — це діяльність. Нема діяльности, руху — нема життя. Радія, правда? Але коли ця діяльність не відповідає вдачі людини, коли вона виснажує її, коли одного роду рух

убиває другий, то що з цього може вийти? Яке це буде життя? Мерзота й прокляття. От через що дехто гадає, що праця взагалі мерзота й прокляття. Ні, вибачайте, тут помилка. *Яка* праця, от як треба ставити питання. Машинізована, — так, прокляття й паскудство. Творча — саме життя. Та не тільки, кажу, машинізована, а й звичайна праця тепер чисте прокляття й корінь усякого лиха людськості. Поки не буде визволено праці, діяльності, поки людина не буде з любовію, з охотою, з власної волі, ради власного інтересу й приємності працювати, доти будуть і злочинства, й піяцтво, й розпутство, й насильство, й обман, і всі-всі паскудства сучасного ладу. Моралісти й проповідники тисячі літ намагаються проповідями, прокльонами, погрозами, карами, обіцянками й тому подібними штуками примусити людину бути чесотною, себ-то: не розпутничати, не красти, не вбивати, не брехати й так далі. Але вони, ці проповідники, подібні до моїх лікарів, які дають мені ліки проти наслідків, а не проти основної причини. Хаї винищать причину, туберкульозні бацілі в мені, тоді не буде ні поту, ні безсоння, ні кашлю. Але вони цього не можуть. Оттак само проповідники нічого не можуть зробити з наслідками, доки у людськості є туберкульоз: зневолення праці. Та ви ж подивіться, от умисне візьміть і уважно подивіться круг себе, вдумайтесь у те, що побачите: я певен, та що там певен, тут ніяких сумнівів не може бути, я *знаю*, що ви ні одної людини не знайдете щасливої. Ні одної! Візьміть любого чоловіка й спитайте: чи хотів би ти мати можливість покинути ту працю, яку маєш, і робити те, що тобі до вподоби, що до душі тобі? Я певен, що на десять тисяч знайшовся б, може, один, який задумався б, а девять тисяч девять-

сот дев'яносто дев'ять, не вагаючись сказали б: з радістю! Та подивіться ви на людей на улиці, ну, візьміть кого-хоч: от вам звощик, чиновник, служачий в конторі, поліцаї, прикащик, кондуктор, крамарь, журналіст, адвокат, лікарь. Я вже не кажу про фабричних робітників. Але візьміть навіть поліцаю. Що, здавалось би, тяжкого в його праці? Стій собі та покрикуй на звощиків та дворників. А ну, спитайте його: чи з любовію він робить це, чи не хотілось би йому змінити цю діяльність на щось инче, на те, що йому більш до душі? Ого! Та ви зрозумійте, вдумайтесь тільки в цю страшну картину: всі люди роблять не те, що хотять, роблять з примусу, з злістю, з жагучою мрією якось визволитись з цієї каторги. Та як же не бути піяцтву, злочинствам, жорстокостям? Як, я вас питаю? Ні, ви зрозумійте: немає веселих людей, вся людськість, всі ці істоти, що населяють земну кулю від північного бігуна до південного, всі вони вічно роздратовані, хронічно, невилічимо незадоволені, всім нудно, тяжко жити, не виключаючи й багатих і „сильних“, бо й багаті теж люди, бо й вони повинні бути діяльними, а дія їхня в гармонії з ними. А хіба вони це мають?

Було чудно, що Петро так довго не кашляв. Здавалося, що, справді, сила його хотіння спиняла кашель.

Навіть хрипкість голосу зникла й бас його гуркотів чисто, соковито. Він весь час робив легкий рух правою рукою; неначе штовхаючи кулаком у груди Олену.

Халепя, дуже закусивши нижню губу й повернувши голову до Петра лівим оком, дивився на його зпідлоба й уважно слухав. Він уявив собі цих поліцаїв, дворників, прикащиків, чиновників, цілий день прикутих до своєї роботи й живущих так усе життя й йому від сеї уяви,

справді, стало не то моторошно, не то тоскно. А в тім, чудне почування моторошности весь час тримало його в підняттю.

— Говорять ще про людей „вільних професій“ — казав далі Петро — вони, мовляв, вільні. Неправда. Навіть літератори й такі ж самі невільники своєї праці, навіть вони стають рабами, бо *мусять* робити свою роботу.

Халепа несподівано кречнув і завозився на стільці.

— Що? Ви не згожуєтесь? — зараз же повернувся до його Петро.

— Ні, ні! — поспішно сказав Халепа — Навпаки. Мене тільки вразило... Нічого, кажіть далі.

— Ага, згожуєтесь? Ви самі літератор, поет, мистець, людина „вільної професії“, ви згожуєтесь? Добре. А дозвольте в такому разі спитати вас: чи ви думали коли-небудь про це? Думали?

Халепа мовчав. Потім, бачучи, що Петро чекає відповіді, бовкнув:

— Кажіть далі.

— Ні, от ви, поет, творець...

— Так, думав! — перебив його Халепа.

— Ага, думали. Чудесно. Ну, й що ж?

— Нічого.

— Нічого? Погано. Таке, мовляв, життя? Неминучість? Предсуд? Фатум? Неухильні закони? Бог і Дьявол? Так? Ех, поети! Ех, поети! От на кого мене найбільше жаль бере: на поетів, на творців, на мистців. Слухайте, та ви ж люде чулі, талановиті, поставлені в добрі умови, як ви не почуваете, не бачите, не чуєте цього кричущого, основного протиріччя нашого життя? Дивуєте ви мене, страшенно дивуєте! Ви тож, як мої лікарі... та навіть не як лікарі, а як профани, не бачите

причини, а тільки наслідки. Ви чуєте мій кашель і жури-тесь, сумуєте, виспівуєте мою блідість. Ви берете мої пювки й з огидою розглядаєте їх, а потім описуєте своїм читачам: от, мовляв, яка гидота, який жах, диві-тесь, читачі! Дивні люде! Йй-Богу, дивні. Описують не головне, а те, що кидається в очі. Візьме якогось му-жичка й розмальовує його пювки, кашель, блідість. Другий теж саме виробляє з чиновником, купцем, інте-лігентом і зо всякою инчою „средою“. І всі ахкають, жахаються, носяться з сим, як дурень з писаною торбою, а найголовнішого не бачуть. От що чудніщ за все! Не розумію я вас, даю слово, не розумію. Та вам же саме й повинно бути видніше всіх, що не на пювки треба накинутись, а на корінь, на причину. Кому ж, як не вам, бути борцями за визволення праці, проповідниками твор-чости? Ви ж так виспівуєте життя, так бажаєте *справж-нього* життя. І такі сліпі, так не бачите, в чому зло. Дивуєте ви мене, даю слово, дивуєте!

Він високо підняв плечі й з щирим непорозумінням покрутив головою.

— Ну, добре — раптом перебила Олена Андрієвна, що почала турбуватись за занадто довгу розмову й хо-тіла швидче кінчити її — а як же на твою думку можна все це... інакше зробити?

— Як? — сердито підхопив Петро. — На сам перед роз'яснити всім і кожному, що для того, щоб життя стало життям, а не рабством, чорт би їх побрав, треба визволити працю! Треба, щоб *чоловік любив* свою роботу. Треба, щоб люди повірили в те, що можна любити працю-життя й що в цій любови до праці-життя й є щастя. Розумієш? Це найголовніше. Але це важко. Треба не тільки сло-вами, а живим прикладом, треба показати на прикладі...

І от моя мрія... Себ-то тепер моя мрія знайти людину, яка б узялась за цей експеримент. Яка все життя поклала б на це, бо цей експеримент можна зробити тільки на протязі кількох десятків літ. Усі сили, весь час, усю увагу, все-все щоб віддала на сю справу. І думаю, — чи то пак, вірю, знаю, — що знайду! Кінче знайду таку людину. Не умру, поки не знайду!

— Так, але як ти... практично здійсниш? — знов підштовхнула Олена.

— І це обдумано! Я організую... чи то пак, не я, а ця людина, ну, та все одно, не важно, допустимо для зручності, що я. Я, значить, організую таке підприємство, яке показало б, що вільна праця, особиста ініціатива, воля, свідомість і любов до своєї роботи далеко продуктивніші за працю залежну й машинізовану. І покажу, неодмінно покажу! Це ж так ясно: ось тобі одна фабрика, де робітники виконують роботу з примусу, не цікавлячись нею, ненавидючи її, не турбуючись про результати. І ось друга, де кожний бере участь, як заінтересований член підприємства, а через те вкладає в роботу волю, свідомість, старання. А що, крім того, в моєму підприємстві не буде одноманітності й надмірної довготи роботи, а надто роди роботи вибіратимуться самими робітниками, то ви побачите, що з цього вийде! Це — грандіозніший план, Олесю! — раптом, в якомусь екстазі потряс він стисненою в кулак і витягнутою до Олени рукою, — це... це дух захоплює. Ти уяви собі: ми утворюємо цілий город наших фабрик, заводів, майстерень. Будуть різні галузі праці. Робочий день кожної галузі чотири години. Кожний може працювати в двох галузях, щоб міняти рід праці. Робочий день — вісім годин. Ми матимемо своїх інженерів, учених, досліду-

вачів. Приймаються тільки ті люди, які згожуються з нашими цілями: себ-то всі прибутки частиною йдуть на поширення підприємства, частиною на поліпшення життя кожного учасника. І основний принцип: заробіток не менше, ніж в ибчих, приватних підприємствах. Але це не комуна, ні, це пробна фабрика, майстерня, це наочне представлення могутності творчої праці. Розумієш? Спочатку, звичайно, ми почнемо з маленького. Ми добудемо грошей і з'організуємо одну — дві фабрики або майстерні. Я гадаю спочатку використувати здатність нашого народу до художніх робіт. Тепер це ведеться кустарним способом, робітники служать у хазяїв наймитами. А ми виберемо тих, котрі *люблять* це діло й вони *для себе* будуть вести його. Або, наприклад, шовківництво. Ех, та мало хіба!.. Тут же при фабриках паралельно, чи як там, можна улаштувати *наші* курси. Господи!.. Ну, добре. Грошей де взяти? Я думав про це. Можна привернути до цього якогось багатія — мільонера, який уже уконтентувався й бавиться благодійністю. Є такі. Розмалювати перед ним картину, показати, що вийде з того й якій великій справі він послужить, підмазати його славою, яку без сумніву матиме, — а багатії люблять це. Потім хтось з наших однопумців може принести себе в жертву й женитись на якійсь мільонерці. Коли цього нічого не буде, — нічого, почнемо зовсім з маленького. Зберемо пайщиків, будемо збирати серед робітників і громадянства жертви на організацію підприємства визволення праці. Не будуть жертвувати? Будуть, усі будуть! Ми випустимо програму. Не дозволять? Дозволять! Тут же нічого „насильственно-угрожаючого“ й так далі нема. В крайньому разі на приватних осіб зробимо всі там документи...

— А ці приватні особи обікрадуть! — несподівано встала Олена.

Петро так і стріпнувся.

— Ніколи! Ти обікрала б? Обікрала б?

— Та я й не думаю вступати.

— Ні, а коли б вступила? Обікрала б?

— Не думаю, але...

— Ага, ти не обікрала б. А чому ж инчі гірші за тебе!

— Чекай, я-ж не договорила! — гаряче скрикнула Олена, але, почувши, що Халепа обережно потяг її за рукав, схаменулась і замовкла.

— Ні, ти назад не лізь! — весело й піднято закричав Петро. — Що сказано, то сказано. Та й це не страшно, можна все це улаштувати. Та й люде ж які будуть? Для цього ж підуть. Потім контроль. Звичайно, шахрай може влізти, або провокатор. Але це все подробиці, дрібниці. Головне — сама ідея. Потім все це росте, розвивається, поширюється. Крім того, ми всі будемо здорові, певні в собі, ми органічно будемо радісні: й через те, що в гармонії з собою, й через те, що знаємо, яке велике, величезне діло робимо. Хіба це не завдання? Га? Хіба це не прекрасніше завдання для всякого, хто шукає виходу з безладдя й безпуття нашого існування? Га? А поетам хіба це не найвдячніша тема? Ви, поете! Що скажете? Га? Варто кликати й в сурми сурмити? Га?

Він дійшов до апогею свого захвату й екстазу. Голос його почав зриватися; після кожного „Га?“ з уст вилітав коротенький, піднятий смішок, який, мабуть, виривався з грудей позавільно. І голова весь час поверталася то вправо до Халепа, то вліво до Олени.

І вмить, тільки хотів ще з більшим пилом казати далі, як весь захитався й задрігався від нового припадку

кашлю. На сей раз випадок був остільки дужий, що Петро почав задихатись, замовкнувши, як змовкають маленькі діти, що зайдуться від плачу, й тільки конвульсивно трусився й качався всім тілом.

Олена перелякалась і, схопившись, засвітила світло. Кинувшись до шафи, вона витягла звідти бальйон з кислородом, подібний до великої сірої сигари, й тремтячими руками стала пхати в рот хворому наконешник трубки.

Але Петро вже справився з випадком. Одвернувши голову убік від бальйону, він прижмурився від світла й незадоволено замахав на його рукою. Халепа, який теж схопився й не знав, що йому робити, підбіг до елетричного гудзика, повернув його й погасив світло.

Петро опустився на подушку. Він, видно, відразу дуже ослаб. Але від кислороду, який настирно пропонувала йому Олена, усе ж таки відмовився.

— Не потребую. Наплювать... — сипким шепотом сказав він. — Хаї... Дурниця. Краще морфію дай, хочу заснути.

Олена Андрієвна дала йому морфію, умостила його зручніше й, зробивши знак Халепі, на шпиньках вийшла в його кімнату. Тут повітря здавалось надзвичайно чистим та легким. Олена Андрієвна засвітила лампу й, схопившись за голову, почала злісно лаяти себе за те, що допустила цю розмову. Халепа, чи не слухав її, чи не спочував, мовчки ходив з кутка в куток, похиливши голову й заклавіши руки в кишені. Потім раптом здійняв з кілка пальто й почав одягатись. Олена Андрієвна вражено стежила за ним. Нарешті, не витримала й спитала:

— Андрію Максимовичу! Це що значить?! Куди ви?!

Халепа, не дивлячись на неї, пробурмотів:

— Іду на прохід.

— Та куди на прохід?! Вам же не можна виходити! Бійтеся Бога, покиньте ви це.

— Я не можу, я *мушу*.

І він сяк-так начепивши капелюха на обмотану голову похапцем вийшов.

Він блукав по улицах години дві, звертаючи на себе увагу прохожих, візників і поліцаїв.

Зорі були надзвичайно проміясті, як заплакані дитячі очі; вітер рвучкий з духом весняних калюж і розталої землі. Лихтарі довгих і рівних, як велетенські коридори, улиць були обведені зеленими кругами саява. Почувалось шумування, невразний неспокій у всьому цьому.

XI.

Другого дня увечері Сосненки виїхали.

Халепа цілий день просидів у них, але весь час скупчено мовчав, неохоче й дуже серйозно відповідаючи на питання. Тільки перед вечером, коли Олена Андріївна вийшла за чимсь до його в кімнату, він прийшов за нею й, взявши за руку, спитав:

— Ви мені напишете?

Олена Андріївна злегка здивувалась: він же, здавалось, з часу операції зовсім не помічав її. Але руки не одняла.

— Про віщо? — немов не зрозуміла вона.

— Про себе й... про брата.

— Хіба вам це буде цікаво? Поїдемо й через два дні ви ж нас забудете.

— Ні, — дуже серйозно й трохи урочисто сказав він, дивлячись їй просто в лице одним своїм оком — ні вас,

ні Андрія Степановича, ні брата вашого я *ніколи* не забуду. Ніколи. І, може, справді приїду до вас, як що...

Він зробив усилля й замовк.

— Як що? — з посмішкою спитала Олена Андріївна, почувавши невідомо від чого легке хвилювання й сама дивуючись з цього, — як що вас пустять звідси?

Халепа не зрозумів.

— Хто не пустить?

— Господи! Адже ж у вас тут стільки... друзів!

— У мене нема тут друзів, — так само надзвичайно серйозно й просто відповів він, немов перевіряючи кожне слово й одважуючи їх з пунктуальною точністю. — Обіцяєте написати?

— З охотою. Напишу.

— Ви мене тепло й гарно... хвилюєте, — тим самим тоном, серйозним, навіть суворим, сказав він.

— Господи! — засміялась, нарешті, Олена Андріївна й від цього тону, й від того, що хотіла сховати приємну ніяковість. — Ви так сьогодні балакаєте, наче... наче строгий ієромонах. Посміхніться ж принаймні.

Він слухняно зробив посмішку й зараз же посміхнувся по справжньому, зібравши на носі іронічно-добрі зморшки й весь потеплівши.

— Ну, от! — вдоволено сказала вона й, міцно потиснувши його руку, хотіла одняти свою. Але Халепа не пустив, — піднісши до уст, він довго й міцно поцілував її. Олена Андріївна зашарілась і, не сказавши більш нічого, вийшла.

З Петром же Халепа зовсім не балакав. Петро почував себе не гірше, ніж усі ці дні. Так само насмішкувато й ніжно слухався суворих наказів батька; так само не то критично, не то з цікавістю зиркав на Ха-

лепу. Про вчорашню балачку він, здавалось, цілком забув. А проте, причиною цього могла бути змова з сестрою не розказувати батькові про вчорашнє.

Прощаючись, Андрій Степанович декільки разів з притиском і привітно-строго кликав Халепу приїхати до їх на літо. Халепа посміхався й хитав головою, не то згожуючись, не то дякуючи за запрошення. Але не казав нічого. Олена Андріївна мовчала, навіть не дивилась у цей час на Халепу.

Коли вони поїхали, Халепа зараз же поспішно, немов тікаючи від чогось, сів на канапу, витяг наперед руки й напружено почав дивитися на кінчики пальців. Але, не просидівши й хвилини, забув, устав і неспокійно заходив по хаті, мимоволі зупиняючись й прислухаючись до кімнати Сосненків. І тоді там виразно чулась тоскна, гнітюча тиша. Він знову сів на канапу, вперто витягав руки й сидів, як поганський ідол, на розпечені руки якого клали людські жертви.

Другого дня він, і читаючи, й граючи, теж прислухався до сусідів, а надто коли там гомоніла служниця, що прибирала кімнату. Але зараз же одвертався, похмурившись і набіраючи того ж таки серйозного скупченого виразу.

Години біля п'ятої в двері раптом щось голосно й енергично застукало. Халепа в сей час сидів за столом і писав.

— Ввійдіть! — крикнув він, подумавши, що це листоноша з рекомендованим листом і підвівся назустріч йому.

Очинились двері й у хату спокійно, поважно та весело увійшла Лі. На ній був новий, ясний костюм, який видався Халепі дуже шикарним і весняний капелюх з квітками чудної форми, і вся вона відразу здалася Ха-

лепі якоюсь новою, дивно-яскою й дуже гарною, далеко кращою, ніж раніще. А надто колір лица був тепер надзвичайно чистий, ніжконевищний та очі вражали своєю синню й зорявостю. Зовсім як за перших днів знайомства й навіть аж краще.

Вона зачепила двері й пішла просто до його, здаля ще простягаючи йому вузьку білу руку, яка здалася йому теж новою й дуже гарною. Що на руці не було рукавички, він це теж відразу помітив. Ліда посміхалась, — ясно, примирливо мовчки й розуміюче. Вона сею посмішкою хотіла сказати: „Ну, тепер нам можна бути по старому. Не почувай себе винним, я все розумію“.

Халепа стояв не порушно. Серце підійшло догори, майже до самого горла й билося там.

— Ну? — ніжно й лукаво сказала вона, підійшовши зовсім близько й пахнувши на його знайомими пахощами, які вона вживала тільки в певні моменти й які завжди особливо хвилювали Халепу. — Руку ти мені все ж таки подаси?

Халепа помалу простягнув руку й злегка потис її ніжні й незвичайно теплі пальці. Зблизу вона, як раз-у-раз здавалась инчою, ніж здаля. Риси губ, носа, очей були різкоправильні й почувалося в їх щось сухе, холодне, одноманітне. Але сьогодні й цього не було, — чи посмішка змякшала, чи через щось инче, але й зблизу вона здавалась ніжною, мало не по дитячому чистою й привітною.

— Здорова... — не посміхаючись, неголосно сказав Халепа, виймаючи руку з пальців Ліди, що міцно тримали її, й машинально поправив пов'язку, стягнувши її донизу, щоб не видно було опуху.

— Як рана? — раптом серйозно спитала Ліда.

— Спасибі, нічого... — пробурмотів Халепа й зараз же, подивившись їй просто в лице, хрипко, але твердо, сказав:

— Чим можу служити вам?

— Чим? — посміхнулась Ліда. — Насамперед, будьте ласкаві допоможіть скинути жакет і капелюх. А потім...

— Я на жаль не маю вільного часу... — так само хрипко й стараючись дивитись просто в обличчя Ліді, сказав Халепа.

— Я не довго затримаю тебе. Брутальним і невихованим все ж таки ні в яких обставинах не треба бути. Десять вільних хвилин у тебе знайдеться?

Вона говорила спокійно й тим тоном, який завжди в його власних очах робив його нижче за неї, який примушав його всередині щулитись і про якого він не мав у собі сили опинатися.

— Десять хвилин знайдеться... — похмуро відповів він, дивлячись убік. І зараз же додав:

— Але й десяти хвилин не хочу бути з вами. А що брутальність, то це мені... байдуже.

І знову став дивитись на Лїду, немов би наготовившись прийняти удар.

Вона почервонїла, не всім лицем, а тільки верхньою частиною щїк і очима. Не відповідаючи, вона якийсь мент водила по йому поглядом, ніби вишукуючи, де саме сталась в йому зміна.

— Товариство твоїх сусїдів, видно, серйозно відбилось на тобі... — нарешті, промовила вона.

Потім помалу взяла стїлець і сіла, неуважно й задумливо дивлячись повз Халепу в вікно за його спиною.

Він стояв, не рухаючись і скося лївим оком озирючи її постать, таку нову, ясну й невпинно, до страху

ваблячу до себе. Хотілося дати собі волю, кинутись до неї й жадно, брутально, з ревом захвату й злости цілувати цю дитячу, невинну шию з зворушливо-пукастими кучерьками, ці уста, чіткі, свіжі, жорстокі. А там — будь що будь.

Ліда сиділа, ніби забувши, де вона й чого прийшла. На лице спала туга, тиха, покірна. Очі скорботно й непорозуміло дивились кудись у просторінь. Ліва рука в блискучій білій рукавичці безпорадно лежала на коліні.

Халепя знав, що все це комедія, що ніякої ні туги ні скорботи вона не має, навіть задуми нема, — просто новий спосіб та й уже. І одначе цей вигляд її викликав у його чуття провини й непевності.

— Скажи мені... Одповідж мені лише на одне питання... — зтиха почала вона, так само дивлячись вперед поширеними, непорозуміло-тужними очима. — І я зараз же піду собі: Ти покохав її?

Халепі хотілось сказати „так, покохав“ і подивитись, що з цього вийде, чи піде ж вона „зараз же“. І чомусь замість того хмарно промовив:

— Я ні на які ваші питання відповідати не буду.

Вона повернула до його голову й мовчки обвела очима з голови до ніг.

— Так? — нарешті проговорила вона й помалу підвелась, чудно посміхаючись, як посміхаються люде, що дуже хвилюються, наміряючись вчинити щось ризиковане.

— Так! — різко й брутально кинув Халепя, почувавши її посмішку й напружено чогось чекаючи.

Ліда раптово ступила до його, швидко обняла обома руками його шию й, нахиливши його голову до себе, впялася довгим, вохким всмокчучим поцілунком йому в губи.

Халепі стало боляче від нахилу шиї й від її рук, що надушували на хворі мускули, але він зараз же забув і про біль, і про все, — щось гаряче, густе, душевне вдарило йому в голову й все тіло сповнилось солодким дзвоном, палом і знемогою.

— А на це ти будеш відповідати? — одірвавши губи, але не здіймаючи з шиї рук, прошепотіла вона, близько-близько дивлячись в його одне око страшно блискучими п'яними очима. — Будеш?

— Буду... — машинально прошепотів він, обхоплюючи її й жадно, рвучко притягуючи до себе. Вона вся подалася вперед і майже повисла йому на шиї. Він підняв її й поніс до канапи, не зводячи ока з її зблідлого лица, що ледве посміхалось знайомим йому, нахабно-похотливим, що доводить до сказу, посміхом.

— Почекай... — прошепотіла вона біля канапи — капелюх...

Але він не чув, він тільки знав, що вона говорить про якусь перепону. Ніяких перепон, нічого він не може чекати!

— Почекай же! — знов шепнула вона й, знявши руки з шиї, схопила його за голову й одштовхнула від свого лица.

Різкий, колючий біль пронизав Халепу з голови до ніг, занівши навіть на кінці ніг. Він зразу випустив Ліду й, схопившись за рану, одійшов убік. Ліда, нічого не помітивши, хапливо скинула капелюх, жакет і повернулася до Халепи, посміхаючись і ждучи. І в той же момент посмішка її почала гаснути, залишившись тільки в скривлених губах: Халепа стояв, хмарно, злісно дивлячись на неї й помалу говорив:

— Я вас прошу піти собі. Чуєте?

І потім, підійшовши до столу, на якій Ліда поклала капелюх і жакет, узяв жакет і ввічливо запропонував помагати одягнуть.

Ліда раптом рвучко, ображено стріпнула головою, як породистий кінь, якого шарпнули за уздечку, вирвала з його рук жакет, хапаючись одягла, схопила капелюх, натокмачила на голову й пішла з кімнати. Але біля порогу вона зупинилась і, стоячи спиною до Халеши, поправила капелюх уже спокійніщим рухом. Далі повернулась до Халеши й, блідо, насмішкувато посміхаючись, сказала:

— Одначе який ніжний, естетичний вплив хохлушки! В тих хохлацьких віршах — вона хитнула головою на стіл — така ж сама краса, як і в манерах ваших? Гай! гай, друже, коли нема талану та чуття краси, то навіть у хохлів слави не доскочите. Прощайте!

Вона зневажливо, з погордою хитнула головою й, не хапаючись, поважно вийшла.

А Халепа, zostавшись сам, сів на канапу й довго сидів, не рухаючись і дивлячись в вікно некліпаючим поглядом. По всьому тілі зуміло почування приємної слабости й полегшення. Рана ще чулася ниючим, як у хворому зубі, болем, але біль цей викликав зворушення, вдячність і легкі струси захвату. Так, тепер він знав, як треба *пам'ятати себе*.

І він злегесенька надушив рукою на рану. По черепу пробіг гострий, ріжучий ток. Халепа радісно посміхнувся й підвівся.

І раптом погляд його упав на стіл: там, біля стільця, на якому сиділа Ліда, лежав аркуш паперу з початими віршами. Халепа густо почервонів, швидко підійшов до столу й, схопивши папір, сильно зімняв у кулаці. Але в

ту ж мить зупинив себе й помалу розтулив пальці. Потім підніс руку до рани, заплющив око й надушив пальці. Знову гостро побіг біль по голові, шиї та спині. Халепа, не розплющуючи ока, стояв і, слухаючи біль, слухав ще щось инше в собі. Потім подивився навкруг себе, на зімнятий аркуш паперу й посміхнувся: він міг би, здавалося, піти тепер до самого Костяшкіна й йому показати те, що *він сам* вважає за добре й потрібне. Розгладивши папір, він дбайливо склав його й сховав у шухляду столу.

Другого дня він одержав уранці по городській почті листа. Пізнавши почерк Ліди, він у першу мить хотів покласти його в куверту й нерозпечатаним одіслати їй. Але зараз же роздумав і, спокійно розпечатавши, почав читати.

Ліда писала:

„Я зневажаю тебе. Не думай, не за те, що ти „прохолов“ до мене. Навіть не за брутальність твою. А за те, що ти *не прохолов*, за те, що ти безвільний і м'який, як ганчірка. Коли б мені не зробилося гидко від твоїх жалюгідних зусиль бути міцним, я б не пішла й ти не мав би своєї малесенької втіхи почувати й себе хоч раз „твердим“. Але я тебе так добре знаю й так зневажаю, що ось тобі просто в вічі кажу: не мине й місяця, як ти „спокусишся“, Іосифе мій прекрасний. Та не тільки „спокусишся“, а будеш ти в мене тим самим, чим був увесь час до того, як з'явилась хохлушка з баранячими очима — себ-то моїм льокаїом. Почуваєш, оскільки я зневажаю тебе? І не думай, що я кидаю слова на вітер: чого б то мені не коштувало, а я своє слово витримаю. Я знаю, що сим попередженням я ускладнюю своє завдання, але воно ж хай тобі зайвий раз покаже й тепер і тоді, як тебе цінять і поважають.

„Про твої успіхи в „чужоземній“ літературі вже розійшлася чутка серед твоїх „прихильників“.

„Лі“

Халепа на кінець листа був червоний. Він намагався стримати кривою зневажливою посмішкою вибух люті, але почував, що це йому не вдасться. Він навмисно дбайливо склав листа й якомога спокійніше й повагом всовував його в куверту. Господи, та цим листом вона ж тільки собі плюнула в лице. Ясно, що писала брутальна, розлючена баба, яку виштовхали за двері, яка в безсилій люті готова вигадати найогиднішу брехню, щоб дошкульніше оперіщити нею свого ворога. Успіхи в „чужоземній“ літературі!

І вмить, як вихор з-за рогу ulиці, налетів на його порив гніву. Він зо всеї сили, так що аж рука боляче зацеміла, вдарив кулаком по столі й сціпив зуби.

„А ну ж бо спробуй, поганко! Спробуй!“ — думав він, швидко ходячи по хаті й не звертаючи уваги на біль у рані. Біль *нагадував*, викликав умовлені думки, але Халепа злісно одмахувався й від їх. „К бісу дурниці! Я їй, нарешті, покажу! Тепер не те!“

Він схопив палець, капелюх і вибіг з кімнати.

Але вже внизу перед парадними дверима почув, що йому стає соромно. Усе ж таки під'юджуючи себе далі, він вийшов на ulицю.

„Ні, цього не можна так кидати!“ — думав він, піднімаючи комір пальта й рішуче насуваючи щільніше капелюх на чорну повязку — „Треба їй, нарешті, показати!“

„Але що показати?“ — раптом запитав він сам себе зупиняючись і вже не опинаючись проти сорому, який владно обхоплював його всього. — „І на віщо мені це?“

Похиливши голову, він мляво пішов назад. Одначе, прийшовши до себе, знов стріпнувся, сів до столу й хутко став писати:

„Ваш лист, Лідіє Васиївно, зайвий раз переконав мене в тому, що я мав рацію, почувавши до Вас те, що виникло в мене за останній час нашого знайомства. І я тільки можу подякувати вам за се підтвердження. З великою цівавостю чекаю виконання Вашої погрози. Сподіваюсь, що Ви не будете ремствувати на мене за те, що я відповідно оціню ваш успіх. Готовий до послуг А. Халепа.

„P. S. Також нетерпляче чекаю статті строгого й безстороннього критика М. Костяшкіна, яку Ви заслужили таким гарним і шановним способом“.

Перечитавши написане, Халепа почервонів, з огидою скривився й порвав листа.

Туга, апатія й тоскна нудьга обхопили його. „Все — нісенітниця. Ніякої сили в мене нема й ніколи не може бути“, з якоюсь навіть насолодою думав він — „коли не було, то ніякі книжки, постанови, пляни та інші дурниці не допоможуть. Я той самий, що й був“.

Погляд його, блукаючи по хаті, зупинився на піаніні й на розгорнутих нотах. Він одвернувся, гидливо прижмурился й почав дивитись у вікно, мляво граючи пером.

ХІІ.

Так, це було найкраще, що йому треба було зробити! Як він не догадався раніше? Скласти речі, взяти гроші й гайда на південь.

В самий день відїзду прийшов лист від Олени Андріївни.

Олена Андріївна писала, що Петро доїхав цілком

добре їй тепер так само уперто запевняє, що йому легієні не потрібні. І, справді, це дивно, що він живий. В Петербурзі лікарі переконували не їхати, бо не мали сумніву, що Петро по дорозі помре. Тато теж починає надіятися їй вірити в неможливе.

Далі Олена Андріївна додавала, що коли б не Петро, то Халепі прийшлося би скрутно: тато мав серйозний замір запалити його своїм вогнем. І, мабуть, йому це вдалось би, — тато якось уміє це робити. Вона сама знає приклади, коли він запалював сивоволосих дідів, що прожили життя в цілковитому байдужжі до своєї нації та до подібних цьому питань. Вони, ці старі люде, поважні батьки родин, чиновники, так запалювались, що стоячи одною ногою в домовині, починали, як діти, вчитися української мови, писати диктанти, читати брошурки й лютувати від одного косого погляду на українське питання.

Так, так, це щось неймовірне, але факт. Навіть незрозуміло, що це таке, як пояснити такі випадки. Ні пошани ж, ні грошей, ні чинів, ні спасення душі, нічого вони не могли їй думати дістати за те. Навпаки, такі почування їх спричинялись до різких прикростей, як на службі, так і серед знайомих. І це ані на крихту не спиняло їх.

Ну, от. Сама вона чуває себе дома чудесно. Звичайно, навіть на сонці в плямі, тим паче на такому непевному світлі, як людське щастя. Але загалом все добре. Весна буяє, соловейки, як ракети, так і тріщать в садках. Один сусіда, неврастеник, уночі з черевиками в руках і одній білизні ганяє по своїм садку, втихомирюючи соловіїв і закидаючи черевики на дерева, — у його сон поганий.

Коли ж Халепа приїде до них? Петро теж прохав його прийти, — поет йому подобався: „він уміє гарно мовчати“, як висловився (без всякої іронії) Петро.

Тут Халепа злегка почервонів, але після слів в скабках посміхнувся.

До речі, — вона хотіла вияснити одне непорозуміння, яке могло виникнути: вона сподівається, що Халепа не надасть невідповідного значіння деяким її ознакам приязні й людської симпатії до його. Часом це буває.

Халепа знов почервонів, бо-зна через що. А потім, також невідомо чому, сумно зітхнув.

Він у відповідь написав коротеньку картку, що виїжджає з Петербургу, адресу хутко пришло.

І поїхав.

Але до їх поїхав не зразу. Ні, для цього було занадто рано: її рана не загоїлась на остільки, щоб можна було розпочати акцію, ні сам він не був готовий до акції.

Взявши з собою багато книжок, а також підручників по хатній гімнастиці, він поїхав у санаторію в Фінляндію. А в своїм готелі подав адресу тої губернії, де жила Олена Андріївна, першої, яка спала йому на думку. До речі, коли Ліді схочеться його пошукати, то хай знає, що він занадто далеко від неї. Від цього й вона сама заспокоїться й йому дасть спокій. Не до неї йому тепер.

Шкода тільки, що просидів у Петербурзі цілий тиждень, марно витрачаючи сили на приготування себе до другої зустрічі з Лідєю. Треба було б другого ж дня скластися й виїхати.

Усі три тижні, що перебув у санаторії, він старанно їв, робив гімнастику, ходив по лісі, багато спав. Останній час ішов на „приготування духу“.

На кінець цього часу опух цілком зійшов і рана почала загоюватись. Повязку він став носити вузьеньку, майже непомітну, й дивився вже обома очима.

В початку мая Халєпа поїхав на південь, нічого не написавши Сосненкам від часу від'їзду з Петербургу й не подавши своєї адреси. Так було краще.

ХІІІ.

В середині квітня мешканці Гайгородської вулиці були схвильовані чуткою, що в „Чалаківському домі“ йдуть приготування до зустрічі гостей: зривають дошки з забитих вікон, вставляють шибки, розчищають сад, чистять старі меблі, до яких от уже п'ятий рік ні одна жива душа не сміла доторкнутися.

В „Чалаківському домі“ до сього часу мешкали тільки примари. Як ні намагались люди виселити їх звідти, це їм не вдалось. Небої, що одважувались занехаяти привілеї примар і оселитися в цьому домі, через тиждень-два мусіли ганебно тікати звідти. І треба зауважити, що примари не нехтували ніякими засобами, аби досягнути своєї мети: вони учиняли різний гомін, починаючи з хіхікання, що чорт його зна звідки брався, й кінчаючи сухим тріском, подібним до того, як би двоє кістяків терлись один об одного. Коли гомін не помагав, примари поводитись инакше: вони починали з'являтися мешканцям дому в своєму звичайному традиційному вигляді, себ-то в чомусь білому, ефірному, повіваючи замогильним холодком.

Після невдатної боротьби з примарами всі рішили, що покійний поміщик Чалаков та дочка його, що були зарізані в цьому будинкові грабіжниками, постановили й по смерті нікого не пускати у свій дім. Їм це чогось

не подобалось. А коли так, то треба було уступити їхньому законному бажанню.

Дім забили й віп років з п'ять стояв так, лякаючи прохожих та сусідів своєю моторошною, таємною порожнечою. Навіть підгородня голота не одважувалася обікрасти його як слід, а надто спальню дочки та кабінет батька, — там, як оповідали всі, уночі робилось бо-зна що: хтось стогнав, плакав, ревів, чувся галас і грюкіт боротьби. Одним словом, страх!

І от тепер у сей дім мали приїхати з Петербургу люде, які житимуть і в спальні дочки, й в кабінеті батька, й по всіх дванадцяти кімнатах великого будинку. Їх буде ціле товариство на чолі з небожем старої Чалаковихи, яка віддала дім в цілковите його розпорядження разом з меблями й примарами. Цей небіж пробував завсігди в Петербурзі, де мав два заняття: малювання картин і розпусту. На це ж літо чогось захотілось йому приїхати сюди.

Дійсно, в кінці квітня, коли управитель Чалаковихи привів усе до ладу, коли була нанята служба, дворник та садовник, прибуло й товариство: дві дами й четверо добродіїв різного віку. Обидві дами були молоді й дуже гарні. Одна, правда, зовсім молоденька, майже дівчинка. Вона зо всього дивувалась, реготалась, сплескувала руками й щохвилини скрикувала: „Уй, як цікаво!“ Старша вибачливо посміхалась, а мужчини часто вибухали на деякі уваги молоденької дружнім реготом.

Всі мужчини, виключаючи одного, білявого, незграбного, були гарно по модньому одягнені, — в панамах, білих штанях з підкоченими внизу холошами, в якихсь особливих черевиках і різнокольорових карпетках. Вони мали вельосипеди, фотографічні апарати, якісь сітки й навіть рушниці. В саду розчистили місце для тенніса,

крокета, поставили гойдалку й трек для гімнастики. Дітлоха з улиці цілими днями, роздушуючи носи об дошки паркану, дивилась у щілини, стежачи за тим, як дві дами й мужчини, всі в білому з сітчастими лопатками в руках грали в мяча. Цеї гри ніхто на Гайгородській вулиці не знав, не виключаючи й Фільки Усенка, який умів їздити на вельосипеді й грав у футбол.

Минуло два, три дні, минув і тиждень, а примари собі ані телень. Петербуржане спокійненько спали собі скрізь, де їм подобалося, грали на роялі, співали й не чули ніяких ні стогонів, ні зойків.

Лідія Василівна та Катя, правда, перші ночі дуже хотіли почути щось, навіть хвилювались і блідли. Катя шепотом скрикувала: „Уй, як цікаво буде!“, витріщала в темноті спальні „Чалаковської дочки“ очі, але примари, мабуть, були засоромлені такою фамільярністю гостей і вперто не з'являлись.

Мужчини ж тільки сміялись. Дуже їм хотілося побути хоч одну ніч в ролі безплотних примар, погуляти в простиралах по кімнатах, але всі чесно тримали ще в Петербурзі подане кругове слово: ніколи не дозволяти собі таких жартів у цьому домі.

Обивателі теж почали соромитись, а надто ті, яким хотілося за дурничку наняти просторий будинок з великим старим садом, з чудовим краєвидом на Дніпро. Підвели москаля паршиві примари, — теперь стара за дурничку вже не найме дому.

Все склалось як найкраще: дача була чудесна, але Лідія Василівна все ж таки була незадоволена. Ніхто не знав у чому річ, однак усі помічали, що Лі цілком змінилась з того дня, як раз вернулася з города у хмарному, роздратованому настрою. Спочатку Катя галала,

що виною всьому був Костяшкін, який несподівано приїхав теж тут жити. Лідія Василівна страшенно розсердилась за це на його, У неї з Костяшкіним була навіть довжелезна розмова, години з дві. Але коли вияснилось, що вони якось там порозумілися, що Костяшкін бере собі кутню синю кімнату й Лідія Василівна нічого проти того не має, а тимчасом настрої її не міняється, Катя зовсім була збита з панталіку. Лі перестала грати в тенніс, неохоче згожувалась на прогулки по Дніпрі, зовсім не грала на роялі й цілими днями лежала в гамаку, покушуючи стеблинки й пильно розглядаючи листя дерев похмурими, уперто думаючими очима. Часами вона схоплювалась і поспішно їхала в місто на телеграф. І сама одержувала якісь телеграми, про зміст яких нікому ні слова не казала й після яких настрої її ані трішки не мінявся.

Ну, коли так, то й Катя постановила не грати в тенніс, нікуди не ходити й навіть не співати своїх екзерцісів. І позувала вона Мішці та Пеліканову дуже неохоче. Мішка був за це невдоволений на неї.

— Дитинко! — безсило розводячи руками, в яких в одній був квачик, а в другій люлька, говорив він плачущим голосом — Ради Бога, не дивіться ви на світ з такого ультрафіолетового погляду. Ви вся — світло й пренепорочність. А тут раптом ця непохитна мелянхолія. Запевняю вас: Лідія Василівна тільки складає „ужасаючу, сильную драму“, а ви гадаєте, що вона її переживає. Не можна ж так, треба розуміти поетів. Ви маєте намір самі бути поетом, актрисою, хоч і оперною. Запам'ятайте ж собі раз на все: поети можуть переживати тільки те, що вони вигадують, творять. І повірте, що вони не вигадують нічого для себе шкідливого. Запев-

няю вас, складіться на мене, я з ними десять літ діло маю, одну спадщину з ними проїв. В ній же напевне було більше пуда соли. А вам повинно бути відомо, що, коли з кимсь з'їси пуд соли, то визнаєш його.

Катя не могла не реготатись на його милі теревені, але від цього Лідія Василівна веселішою все ж таки не ставала. Значить, і Катя не могла бути сама собою.

Товстий, червоний, голений, як актор, Мішка Чалаков навіть рішив одкласти малювання, — у його подагра, він не може ризикувати своїм здоров'ям через надмірну чулість якогось дівчача.

Пеліканов теж надокучав, але з другого приводу. В „ультра-фіолетовому“ стані Каті він ясно бачив щось инче. Так-так! його могли скільки-хоч запевняти, що нічого „инчого“ немає взагалі ні до кого, але підманути його було не так вже легко. Він все чисто розумів: і через що Оглоблін усі дні розкидливий; і чому щодня сам ходив до Дніпра, навіть на обід не приходячи; й що значать підморгування Андрусевича, цього циніка й нахаби. Нема чого його переконувати, він чудесно сам усе бачив і розумів.

Катя здивовано поясняла йому, що Оглоблін обдуває нову повість і через те нема нічого дивного в тому, що він в розкидливості своїй іде без капелюха з дому, а потім шукає його на березі, спізняючись на обід. Андрусевич же взагалі любить підморгувати й удавати яксь таємниці там, де на це нема ніякої потреби. Він навіть в манері підхоплювати мяча вбачає якусь містичну психологію та релігійність. Андрусевич може підморгувати навіть з того приводу, що Пеліканов малює її портрет, хоча це рішуче ні про що не говорить.

Так, це Пеліканов теж і сам занадто добре розумів.

Звичайно, це ні про що не говорить. Як така дурниця може про щось говорити, коли є докази чогось „ничого“.

І на цій мові обсмуктане й здивоване обличчя цього чудернацького чоловіка було навіть вдоволене з власної проникливості. Цей неврастеник з утіхою мучив себе ревнющами до вигаданого ним самим суперника, та й других коло себе хотів мучити. Він і кохання своє для того вигдавав, щоб мати право стогнати, пояснювати цим своє безсоння, ревнувати й нудіти. А хитрий: не вважаючи на страждання, все ж таки не забував уранці робити гімнастику й холодні обтирання у себе в кімнаті. Покоївка Маша аж в одчай впадала від сих обтирань: він усю кімнату захлюпував водою. І босоніж по росі також не забув лазити, й ні одної пілюлі не пропускав прийняти, пунктуально виконуючи всі приписи: коли після їжі, коли підчас неї, коли за годину. А втім, і хвороби його, мабуть, були також вигдані.

Костяшкін також ці дні був не такий, яким знала його Катя в Петербурзі. Щось запобігливе, хистке з'явилося в йому. Зовсім не той став, яким вона його вперше побачила в літературно-художньому гуртку, коли він промовляв про значіння краси в коханню. Тоді він видавався таким гарним, великим, дуже поважним, розумним, відомим. А тепер був якийсь звичайний, теж розумний, гарний, насмішуватий і поважний, але не так. Щось навіть викликаюче жаль до його хвилинами проглядало крізь цю поважність. Може це було від того, що Лідія Василівна була з ним холодна?

— Слухайте, Лідіє Василівно, — раз навіть відважилася Катя спитати, — адже Микола Григорович ваш любовник. Так? Чого ж ви...

Лідія Василівна на це через щось почала сміятись

і нічого не відповіла. Катя нічого не розуміла: що ж тут смішного? Розуміється, Костяшкін — любовник Баранової. Про це знали всі в Петербурзі. Чого ж не можна про це говорити? Хіба в цьому є щось погане? Хіба річ у назві, а не в чуттю?

Лідія Василівна мада рацію, коли сумнівалась, чи знає Катя як слід зміст тих слів, що часом поважно вимовляла, викликаючи тим регіт мужчин.

Словом, настрій Лідії Василівни відбивався на всьому домі, й від цього терпіли навіть дітлахи, бо марно простоювали цілими годинами під парканом, піджидаючи, що люде з „страшного дому“ гратимуть в мяча.

Єдине, що любила Лідія Василівна, це — ходити в городський сад на музику. Городський сад був на горі над самим Дніпром. З деяких куточків перед очима розгортався такий синій згори й зелений знизу обшир, в грудях від цього ставало так широко, що хотілося розбігтися й полетіти туди, в цю безкрайню, радісно-тиху далечінь. Збоку внизу спокійно й велично лежав старий Дніпро. На йому, як водяні пауки, сновигали човники. Гімназисти, студенти, панночки в білих, синіх, рожевих сукнях, чиновники в модних літніх поясах, — всі стежками спішили туди вниз, до старого, до човнів.

Але Лідія Василівна не любила ні гарних краєвидів, ні катання на човнах. Вона воліла слухати музику. І через це блукала по алеях, бовтаючись до нестями в потоках тіл, що пахли дешевими пахощами й помадою. Мужчини хутко перестали ходити з нею, й тільки Катя не покидала. Але після цих проходок у Каті горіли п'яти, нили ноги й робилось якомсь досадно. Крім того публіка через щось раз-у-раз з особливою цікавістю дивилася на їх і часто чути було шепотіння: „Чалаківські пожильці!“

„Де, де? Оті дві?“ „Атож“. І як могли знати, хто вони такі? А хоч би й так, то що тут такого, що треба витріщати очі? Які чудні люде.

Але й сама Лідія Василівна теж, видно, не зовсім була вдоволенна з музики. Та й справді: занадто вже галасливий і ягнїсь рипкнїй був той оркестр. А надто оті тромбон та барабан: коли вони виходили з саду й давно вже не було чути ні мелодїї, ні инчих інструментів, тромбон та барабан не переставали рявкати й гупати аж до самого дому...

Але зате як славно було після цього дома, в саду, в гамаку або просто на соковитій, вохкій, з гострим духом траві. Тихо, задумливо, трошки сумно й чогось моторошно. Коли б не чудний стан Лідії Васиївни, було б зовсім гарно.

XIV.

І от Халепа, нарешті, в цьому чудному, великому й широченному місті.

Внизу місто шумливе, неспокійне, повне грюкоту, дзвінків, блискання скла, запахів, криків. Люде тут ходять похапцем, діловито. Будинки великі, серйозні, також діловиті, без дерев, суцільною масою зліплені одні з одними.

А на горі зовсім инче. Улиці — як зелені коридори, будинки одноповерхові, біленькі, затишно, миролюбно відгорожені один від одного довгими парканами, на які звисають гілля акацій, бузку, вишень. Тротуари — просто собі довгі збиті дошки; на них завсїгди лежить рожевий та білий цвіт, що понападав з дерев з-за парканів. Від цього тут раз-у-раз стоїть солодкуватий дух, як у магазині квіток, і коли б ні йшов, усе здається, що сьогодні якесь свято.

І люде тут инчі: вони ходять повагом, з приємністю поглядаючи на зелену стелю каштанів, що ростуть по обидва боки улиці, — сонечку не легко продертися крізь густу покрівлю з дебілого, лапатога, соковито-зеленого листу. Навіть, листя тут инче: таке соковите й зелене, що, здається, уколи його й зелена кров так і присне тобі в лице.

В цих улличках надзвичайно затишно, мирно й чомусь сладісно-журно. А надто в полудень. Тоді рух зовсім завмирає тут, тільки соняшні плями, нерівні, розбризкані хитаються й безшумно соваються то вправо, то вліво погризених часом та негодою дошках тротуару. Можна просидіти на якійсь лавочці біля воріт годину й дві й побачити душ п'ять, шість, не більше.

Иноді в повороті коридору, що збігає вниз, раптом прогляне ясносіра, як новеньке офіцерське сукно, смуга Дніпра, а за нею димарі фабрик та заводів на тім боці ріки. За заводами, затягнений фіолетовим серпанком далечини, біжить за далекий обрій рівний, старий козацький степ.

Халепа годинами блукає в цих улличках. Або ж лежить десь на траві в міському саду. Вибере місце, де найменше ходять і звідки видно степ, і подовгу лежить там з ледве помітною посмішкою й з поблідлим, як на молитві, лицем.

Вранці ж і ввечері вже буває на пристані або біля заводів. Босяки й грузчики уже звикли до чудного пана в сірому вбранню й з чорною повязкою на голові. Коли з'являється його висока, трохи згорблена постать в солом'яному капелюсі, зпід якого різко чорніє повязка, вони добродушно перекидаються увагами:

— А! Наш актьор іде.

— Еге-ж, цибає. А потім, диви, приставлять нас, стерво, почне.

— А ти йому пристав.

— Ні, зачим, — панок бравий.

Халепа не знає, що про його думають босяки та грузчики. Та й як їм пояснити, хто він і повіщо сюди ходить. Хай собі думають так, як їм краще до душі припадає.

Але до Сосненків Халепа ще не йде. Ні, ні, це потім. На все свій час. Так, так, на все свій час.

І він сам до себе посміхається так, що стає соромно подумати, що хтось побачить цю посмішку.

Нарешті, він постановив шукать собі кімнату. Вона повинна бути цілком простою, дуже дешевою й неодмінно на горі, — там думки ширші.

Коли це було постановлено, він не витримав, узяв напір і став писати:

„Мені так гарно, Лідо, що я мушу тобі написати. Бо ти теж спричинилася до того, що я тепер переживаю. Так, так, моя гарна, розумна, хороша моя Лі. Може бути (та не тільки може бути, але є напевно), ти не мала на увазі спричинитись до теперешнього мого стану, але все ж таки, сама того не знаючи, допомгла. І от хоча б уже через це саме я не можу думати, що десь є людина, яка гадає собі, що я маю до неї зло. І я хочу сказати тобі отверто й від щирого серця, що ніякого зла нема в мене до тебе.

„Ще в Петербурзі я не знав, що саме повинно бути справжньою силою людини. Я думав і одне, й друге, але по суті тільки сам себе дурив. А це найгірше — самого себе дурити. От, наприклад, *тепер* признаюся тобі: я втік, обманно перед самим собою, втік від тебе з Петербургу.

І коли ти була в мене останній раз (ти, мабуть, без злості не можеш згадувати цього побачення, правда?) і потім в санаторії, куди я поїхав трохи підживитися, я боявся тебе. А боявся через те, що десь всередині себе почував твою владу наді мною. *Тепер*, коли сеї влади вже нема, тепер я знаю, що істинна сила не в тому, щоб утікти від небезпеки, а, навпаки, в тому, щоб могли піти їй назустріч. Ні, навіть не те: в тому, щоб *в собі* знищити всяку небезпеку й щоб через те не треба було ні тікати, ні йти назустріч. Себ-то те, чим я, — кажу отверто, — володію тепер. Коли б ми зустрілись тепер, мені б не було потреби бути з тобою брутальним, ні тікати від тебе, — я був би з тобою таким же, як з усіма.

„Але в чому була твоя влада наді мною? думаю я тепер, думаю спокійно, об'єктивно, без сорому за себе, без злості на тебе, як про стороннє, чуже мені явище. І в чому була моя слабкість?

„Мені здається, що все полягало в нашій, прости мене, розпусті. Вона мене виснажувала, розпаляла й спалювала нездоровим вогнем. Я тільки тепер це виразно чую, тепер, коли відчуваю в собі таку киплячу, животну силу. Я зазнаю тепер щось подібне до того, що зазнавав за часів юнацтва: коли я бачу якусь жінку, не стару й не огидливу, то мені в грудях пробігає хвилюючий холодок. Ніяких „брудних“, як говорять моралісти, почувань у мене при цьому нема, тільки холодок та передчуття якоїсь молодой радості. І тебе я згадую з цим самим холодком. Ні, збрехав: трохи инакше. Холодку нема, але є теплий сум. Це не кохання, ні, ні, Лідо. Тепер більше, ніж коли будь, я знаю, що ніякого кохання в нас не було. Кохання — це щось цілком инче. А теп-

лий сум від того, що все ж таки ми знаємо одне одного, ми разом щось таке переживали, ми давали одне одному добре й зле, й мені чудно тепер: через що ми повинні мати ворожнечу одне до одного, злість, або чужість? За віщо?

„Ні, ніякої ворожнечі в мене нема до тебе, Лідо. Ні до кого нема ворожнечі. Я весь співаю, всією істотою своєю. От я сижу у сій хвилі в маленькій, брудній хатинці єврейського готельчику. Крізь розчищене вікно з вулиці суне до мене в кімнату запах цибулі, фарби, бузку й вулишного пороху. Ти не можеш собі уявити, як мене хвилює запах оцього вулишного пороху, нашого, південного. Порох тут, у цьому місті — щось страшне. Коли здіймається вітер, то порох буро-сірою хмарою підноситься над містом і затягає небо. Тоді здається, що має статися щось страшне, катастрофічне. Людські обличчя набірають зловісного відтінку, дерева стають майже чорними, тіни зникають і маєш вражіння, ніби ходиш серед якогось марева.

„Але я люблю цей порох. Люблю ось цей грукіт биндюгів по неможливому брукові, сварливий крик єврейських дитинчат під вікном, брязкіт заліза десь збоку. На улиці на східцях ганків, і на лавочках біля воріт в вечірніх сутінках сидять біліючі постаті, й, як цвіркуни, тріскотять насінням. Повагом прохожуються інші постаті, — спочивають від денної шамотні, біганини, клопотів, хитрощів, надії і розчарувань. Вечірні сутінки зглажують гостроту невдач і примирюють з ними.

„Ах, Лідо, коли б ти знала, як мені буває соромно, коли я згадую того листа, що писав тобі перед смертю. А сама „смерть“ моя? Ух, без корчів огиди й непоборного омерзіння, без злісного жаху не можу згадувати

той незрозумілій мені момент. Як я міг зробити те?! Не розумію!

„Також не розумію, через що я хотів убити себе. Як я міг не хотіти жити? Як! Та це ж найбільше благо й радість. Ну, хай я проживу ще тільки двадцять років, хай, справді, на завжди, на віки я піду з життя й ніколи вже більше не зможу вернутися, не зможу хоч одним оком зазірнути, що сталося на світі, що змінилось, якою зробилась земля, хай я ніколи не зможу дізнатись, на віщо потрібно було моє існування — хай так, але що з того. Я благословляю життя й за те тільки, що маю його, я дякую комусь і за те, що ще двадцять літ буду жити. Я благословляю й той сум, і ту тиху тугу, з якою думаю про те, що треба буде піти від цих биндюгів, пороху, бузку, крику дитинчат, тихого вечора, плянів і хотінь.

„Я весь співаю, Лідо! Говорю тобі з любовію й захватом. Я співаю від цього, а найбільше від одної річі: від того, що пізнав закон життя. Закон життя, усякого: людини, мікроба, блощиці й планети — хотіння. „Хочу!“ — от що співає, дзвенить, гукає, стогне, шумить і всяко виявляє себе в природі. Коли я хочу уявити собі тепер життя в образі, то бачу над землею, над цими селами й городами міліонову сіть ниток, переплєтених, перехрещених, злитих в товстелезні канати, заплутані в вузли, м'явих, напружених, коротких, довгих. Це — хотіння, це — інтереси, прагнення людей. Хто не може хотіти, той не може жити. Тому люди з жагуче напруженим і через щось перерваним хотінням убивають себе. Вони не уявляють собі життя без того хотіння, в яке вкляли самих себе цілком. У їх нема більше „хочу“. Так само вбивають себе й ті, у яких взагалі ослабли хотіння, які не уявляють собі, як можна чимсь захоплюватись, як можна

до чогось ставитись жагуче й серйозно, коли все життя є дурна, образлива, непотрібна комедія.

„Мені до болю жаль сих бідних людей. І як мені смішно й жаль стає, коли я згадую наших естетів, наших удосвідчених життям „філософів“, яким здається, що вони можуть з посміхом дивитись на те, від чого другі плачуть, або ж шаліють з захвату. Як я розумію й якою убогою, мізерною видається мені їхня ниточка хотіння, якою вони вьяжуть себе до життя й яку звать — красою. Вони удають, що живуть лише для краси, як і я колись удавав, бо тільки для цього, мовляв, варто жити, все ж останнє — тлін і облуда.

„Одно можу сказати: тим гірше для них, тим більший жаль вони викликають у тих, хто може розуміти їх, кому пощастило врятуватись від їхньої павутинної мудрости.

„Ні, не тлін і не облуда тої стан, коли чуваєш, що проміннися міцними, сильно й далеко, на всі боки простягненими нитками в світ. Ох, не тлін, ні. Це вже бо я знаю.

„Раніш я не уявляв собі, які то сили, які нитки може мати в собі людина. І до чого невичерпане джерело цих ниток. Людина, як павук, висотує їх із себе, звязуючись з світом. Випадок, вітер, вороги обірвуть нитки, але павук-людина знов і знов відновлює їх. Мене зворушує й глибоко хвилює це.

„Лідо, ти прости мене, але я не можу ще й ще раз не сказати, як вся душа моя співає й дзвенить. Я хотів би на віддаленню патхнути й тобі це почування. Я хотів би, щоб ти зрозуміла мене. Але знаю, ти не зрозумієш, ти не зможеш зрозуміти, як не зміг би й я ще два місяці тому назад.

„Людина, Лідо, зовсім не є така вже добре простудійована істота, як це собі гадають. Часом на власному прикладі доводиться в цьому переконуватись. Особливо, коли з радісним острахом стежиш, як в тобі самому розпукуються й розгортаються, як квіти, якісь сили, яких ти навіть не підозрівав у собі, які міцними, цупкими, неodrивними вусиками притягають тебе до чогось нового, й ти злякано й з захватом, як мати, що почувала в собі таємний рух нового життя, хочеш бути привязаним, хочеш носити й розвивати в собі це життя.

„Правду сказати, я не розумію цих сил, що виникли й в мене. Може колись людський мозок зможе охопити у всій послідовності подібні з'явища й вивести якийсь більш-менш задовольняючий закон. Але поки що, здається, ніхто не зможе пояснити, через що люде йдуть на довгі страждання, на каторгу, на смерть за те, що в щось там вірять. Я колись з посмішкою й жалем думав про таких простаків, але тепер з заздністю й захватом уявляю собі: які могутні, як страшно напружені їхні нитки хотіння, коли у них вистарчає сил не дати обірвати їх нічим!

„Та ще зовсім недавно я посміхався, слідкуючи за одним, незрозумілим мені „хочу“. А тепер я під владою сеї самої сили.

„Я бачу усмішку, яку викличуть у тебе мої слова, але з тим більшою гордістю й болем я хочу сказати. Я люблю мій народ, мій забитий, занедбаний народ, мою Україну ніжну, сумну, скорбно-співучу. Воістину, як блудний син, прихожу я в батьківський дім, але не в той дім, що блищить огнями, що пишається роскошами, питтями та яствами, а в хатину убогу. І від того ще пекучіше мій сором, ще болючіша любов, ще невпинніше

моє бажання покрити свій гріх невільній і віддати життя своє тому, хто дав його мені.

„Посміхайся, Лідо, посміхайся, — мені радісна твоя погордливо-зневажлива посмішка. Не тільки посмішки, але всі плювки, всі образи, всі удари й муки, що спадають на мій народ, коли б можливо, я взяв би на себе; я на лету підхоплював би їх і радів би їм, як посмішкам красунь.

„Який самотний і мізерний був я раніше й яке повне життя моє тепер. „Любов до рідного краю“. Слова, з прописів, слова заявлені, викликаючі посмішку вищости й жалю у „вищих“ людей. Але коли ся любов спалахне, то якими маленькими, сіренькими, убогенькими в очах люблячого стають ці „вищі“ люде.

„Я знаю: я слабодухий, воля моя довго хворіла на недокровність, але я радію з того, що можу хотіти й що хотіння мої з кожним днем міцнішають, як мускули від вправ. Моя свідомість в гармонії з моїми хотіннями, й це також зміцнює мене й сповнює гордою радістю.

„Хутко-хутко я піду шляхом своїх ниток. Я почуваю себе готовим для перших кроків. Можливо, що ти ще почувеш про мене. Але коли й не почувеш, це нічого не значить: нитка моя витягнена далеко вперед. Так далеко, що в мене самого дух захоплює й стає страшно: чи не занадто я сміливий, чи смію я думати про це. Але я знаю, що „блаженні алчущі й жаждущі правди, бо тих є царство небесне“. Я знаю, що хотіння є життя й тому: блаженні багато, дуже, люто, нездійснено хочущі, бо тих є життя вічне.

„Прощай, Лідо, — вже ніч. В вікно потягає тільки бузком та порохом, змоченим вечірньою росю. Не маї до мене ворожнечі й, коли можеш, стримай себе від по-

смішки з мене. Не тому стримай, що мені це неприємно думати, а тому, що сама з себе насмієшся.

„А я, повторяю, нічого, крім теплої дружби, не почувую до тебе. Та ще вдячності. Так, вдячності, Лідо: без тебе хто знає, чи я знайшов би те, чим володію тепер.

„І тому ще раз спасибі тобі за все, за поганю й хороше. Бажаю тобі щастя, як ти сама розумієш його, а на моє розуміння, щоб ти могла багато й міцно хотіти. Андрій Халепа“.

XV.

Шукання кімнати, дешевої, вигідної, чистої й на горі, поки що, успіху не мало. Дешеві — були брудні й недогідні, а догідні та чисті — дорогі. Але дорого платити Халепа не міг, це насамперед: на життя покладено рівно тридцять рублів у місяць і ні в якому разі не більше.

Таким чином платити лиш за одну кімнату двадцять-п'ять рублів було чистим абсурдом. Третина бюджету на помешкання, дві третини на все останнє. От перший принцип.

Значить, треба було чимсь поступитися. Можна без електрики, чудесно буде й з газовою лампою. Потім, нема особливої потреби, щоб помешкання було на горі. Внизу, в торговельнім або робітничім кварталі можна за десять рублів знайти симпатичну кімнату.

Халепа постановив шукати внизу. А ввечері сього дня пішов до Сосненків. Пора було.

Дорогою він хвилювався, але таке хвилювання його не турбувало. Треба було тільки так провести, як обдумано. Це буде перший іспит.

Кватира вчителя гімназії Тимофія Миколаєвича Чупруна була в одному з будиночків на одній із затинних

уличок на горі. Халепу ні разу на цій уличці не був, він навмисне уникав її, щоб передчасно не зустрітися з кимсь із Сосненків.

Будиночок був невеличкий і одноповерховий, з ганком, присадком перед вікнами, лавочкою біля воріт, словом, такий самий, як сотні інших у цьому кварталі. Побіч дерев'яного тротуару росли каштани, як зеленим парасолем, покриваючи вітами дах. На горі парасоля дотлівав останній промінь вечірнього сонця і жовтою плямою відбивався на шибці одного з розчинених вікон. На деяких вікнах були спущені зелені штори, крізь які видно було світло лампи.

Халепу на ганку поправив пов'язку та краватку і підзвонив. Незабаром залянали по підлозі босі ноги і ляпали досить довго, — мабуть за дверима був коридор. Так і вийшло: коридор з шклянкою стінкою, що виходила на подбіря, з блискучою, чисто вимитою підлогою, з хирлявою пальмою в кутку. В коридорі стояла боса дівчина, одягнена так, як колись одягалась Оксана: коротенька спідничка, вишивана сорочка, корсетка, багато намиста, стьожок і боса.

Вона мовчки, ні про що не питаючи, пропустила Халепу вперед, зачинила за ним двері і, ляпаючи пятами по блискучій підлозі, пішла собі. Про гостя вона не клопоталася: коли прийшов, то видно, знає, чого і до кого прийшов, а її тільки двері одчинити.

Халепу зітхнув і пішов за нею, — кудись та вів же цей коридор. Він не помилився: ліворуч знайшовся передпокій, з вішалками, великими скринями, шафою, картонками і запахом не то квіток, не то чисто натертої підлоги. З передпокою вело троє дверей: наліво, направо і просто. Але куди йому треба було постукати, про це

боса дівчина дала йому самому рішати, вона ж собі й з передпокою пішла.

Халепа помалу повісив капелюх на вішалку й прислухався. За одними дверима чулися голоси. Вибухнув знайомий жіночий сміх, від якого в грудях Халепа повіяло холодком і хвилювання побільшилось.

Він глибоко втягнув у себе повітря й, підійшовши до сих дверей; твердо й голосно постукав. Голоси замовкли й хтось щось крикнув. Халепа шарпнув за ручку й ввійшов.

Перше, що він побачив, це було лице Андрія Степановича, серйозне, з виразом чекання; воно здалось йому дуже блідим. Потім електрична лампа над столом, самовар і ще якісь личі обличчя біля столу й в глибині кімнати. І ще чогось помітив Халепа, що на Андрію Степановичу був широкий, чесучовий піджак.

— Моє поважання! Як ся маєте? — голосно й зовсім так, як він багато разів уявляв собі, проговорив Халепа, звертаючись до Сосненка й підходячи до його з спокійною, упевненою посмішкою.

Старий Сосненко якийсь мент дивився на його з непорозумінням, потім раптом кинувся до його, схопив обома руками його простягнену руку й, дивлячись на його широкими, враженими очима, закричав:

— Та бійтеся Бога! Голубчику! Та невяже ж це ви?

— Я... — намагаючись яко мога спокійніше посміхатись, відповів Халепа, в той же час помітивши, що біля самовару швидко підвелась чиясь жіноча постать.

— Господи Боже мій! — не то з полекшенням, не то вражено скрикнув Андрій Степанович і раптом, зробивши серйозне, урочисте лице, обняв Халепу й тричі розмірено, не хапаючись, поцілувався з ним.

— Олесю! — потім голосно її з торжеством сказав він. — А що? А що?

І він з гордим, сяючим лицем, на якому, здавалось, дуже обвисли щоки, повернувся до дочки. Олена Андрієвна вже підходила до Халепа з простягнутою рукою привітною, дружою посмішкою. І в ній Халепа зауважив зміну: зачіска була інча, волосся було підібране догори, складаючись на голові немов гніздо. Обличчя поповніло. Вона по українському звернулась до Халепа:

— А ми вже думали, що ви нас зовсім забули. Коли ж ви приїхали? Давно? Надовго?

Халепа не дуже зрозумів торжество старого перед дочкою, але те, що Олена Андрієвна забалакала до його по українському, значило, що його вітання одразу помітили. І тепер усі, звичайно, ждали, як він далі відповідатиме.

Він відповів по українському, прикладаючи всі зусилля не запинатися її висловлюватись якомога натуральніше, з таким виглядом, буцім він ніколи ні на якій мові її не балакав.

Старий був виразно зворушений, до того зворушений, що її Халепа її другі помітили, як сірі з чіткими чоловічками очі його налилися сльозами. Він одвернувся її почав поправляти штору на вікні.

Халепа познайомили з двома мужчинами її дівчиною, що були в хаті. Дівчина, виявилось, була сестра Олени Андрієвни, Ніна Андрієвна, а мужчины — один чоловік Олени, а другий — „наш молодий, талановитий маляр Семен Порфірович Тризуб“.

Халепа встиг поки що зауважити, що Ніна була вища за Олену, що волосся в неї було темніше, з боків витке, а колір лица дуже білий і щось дуже червоне на місці уст.

Тимофій же Миколаєвич, виявлялося, був зовсім не такий, яким колись малював його старій: нічого „товстого, масного, паскудного“. Навпаки, це був худорлявий, дуже чепурний добродій з тонкими, шляхетними рисами обличчя, з гарною темною борідкою й великими ніжними очима. Щось еспанське, лицарське було в йому. Він дуже приязно, весело потис руку Халепі й якоюсь дуже добірною українською мовою привітав його у себе, на Україні, „на нашій, не своїй землі, як висловився незабутній Великий Кобзарь“.

Тризуб зробив вражіння чогось дуже міцного, здорового, румяного й золотистого. Рука була надзвичайно велика, тверда, сильна, від потиску її пальці Халепи злиплись і в пучках защеміло. Тризуб нічого не промовив тільки підвівся й, мовчки посміхаючись синіми очима, потиснув руку. Посмішка була ласкава, а зуби дуже білі.

Старій опанував себе, а потім Халепу. Ні то ніжно обіймаючи, ні то обмацуючи його, закохано й умилено зазираючи йому в лице, він почав розпитувати, де Халепа був, чому не відповідав, коли приїхав, що робив. Відповідей Халепи він, здається, не чув, бо кілька разів, схаменившись, питав, чи не треба вмитися з дороги. Він забував, що Халепа вже два рази з усмішкою відмовився, пояснивши, що зупинився в готелю й що живе тут майже з тиждень. Майже з тиждень?! Андрій Степанович, нарешті, зрозумів. Зрозумів і стріпнувся: як, та й не приїшов одразу ж?!

Але Халепа й до цього питання наготовився: він твердо, спокійно пояснив, що так було треба. Не через небажання або неувважність, а через деякі обставини.

Сосненко зараз же заспокоївся й делікатно перейшов до другої теми: чи на довго приїхав Халепа?

— Мабудь, дуже надовго...

Про Петра ніхто ні разу не згадав. І з цього Халепа зрозумів, чого так постарілося лице старого. На хвилину стало порожньо й сиротливо в душі, так само, як кожного разу, коли він думав про Петра й про те, чи помер він, чи ще бореться. Але тоді все-таки був острах, що живий ще! Іменно острах: бо занадто вже незрозумілою була б та сила, що вдержувала б життя всупереч з усім зрозумілим і необхідним.

Олена Андріївна тимчасом непомітно поставила перед Халепою шклянку з чаєм, підсунула приріжки й коржики. Халепа машинально почав пити чай і їсти коржики, відповідаючи й питаючи.

Все виходило так, як він і сподівався. Навіть більше: від пестощів старого, від його неodrивного, любовного погляду у його часом в грудях вище живота щось дуже підіймалось і зараз же зривалося, немов не витримуючи власного напруження. І від цього по тілі проходив морозець чудного почування: хотілося ні то заплакати, ні то крикнути так, як кричать, коли купаються в дуже холодній воді.

Халепа иноді, сам того не помічаючи, обводив хату очима, неначе не пізнаючи старої обстанови. Так роблять люде, що давно не були, дома.

Ніхто не питав, як, через що сталося так, що Халепа став тим, чим його бачили тепер. Це було занадто інтимне, занадто глибоке й святе, щоб питати. І це також знав Халепа, йдучи до них.

Він на вигляд був цілком спокійний, тільки сміявся трохи голосніше, ніж звичайно, та жвавіше й якимось рвучко поглядав на всіх, видно, нікого добре не бачучи. В середині ж віс, непомітно для самого себе, весь напру-

жено її дрібно трусився. Не тільки нерви, але її мускули його, здавалося, були напружені та піднесені.

Старий вмить підвівся, обняв його її поцілував у чоло.

— Бог узяв, Бог і дав! — поважно, схвильовано промовив він, знов сідаючи на своє місце.

Халепка зніяковів. Він зрозумів, що старий говорив про його її про Петра. Чудно, як справді, це припало так.

— А помешкання вже маєте, Андрію Максимовичу? — раптом десь збоку спитала Олена Андріївна.

— Ні... Ще ні... Сьогодні шукав... — відповів він живо, але розкидливо.

„На віщо вона так... різко?“ — подумав він і зараз же зрозумів, що так краще.

— І не знайшли? — жвавіще, ніж це було потрібно, сказала вона, з чудною увагою її усмішкою водячи по його лиці своїми пукатими, сміхотливими очима. Вона, справді, погладчала, посвіжічала, стала ще більш жіночистою.

— Ні, ще не вдалось...

Олена Андріївна хвилинку ніби щось думала. Потім сперлась грудьми об стіл і, зазираючи через Халепку до Андрія Степановича, сказала:

— Тату! А коли б твою кімнату Андрію Максимовичу? Га?

Старий зараз же захопився за цю думку. Розуміється, розуміється! Чудово! Звичайно, Андрія Максимовича в цю кімнату.

Андрій Максимович нічого не розумів: яку кімнату, де, через що?

Йому пояснили: тато не живе з ними. (Тут тато похмурився, очі йому стали сухі, колючі. Олена Андріївна зробила лице, яке говорило Халепі: „Ти сам догадуєшся,

через що“. А в Тимофія Миколаєвича по губах промиготіла тонка, юмористична посмішка.)

Кімната, значить, стоїть вільна. Чужому комусь вони наймать не хотять, а своєму з радістю.

— Так, так! — раптом жваво й несподівано крикнула Ніна. До сього часу вона мовчала, сидячи біля самовару й щось там роблячи. Тепер же навіть підвелась і підійшла зовсім близько до сестри й Халепи, немов постановивши копче добиватися свого.

Халепі це чомусь видалося нещирим і трохи чудним. Крім того, він подумав, що ця пропозиція розходиться з його плянами. Насамперед, кімната ця, мабуть, гарна, така, що за неї треба рублів двадцять п'ять, тридцять заплатити. Вони, звичайно, почнуть оддавати її йому задурно, або за образливо-малу плату, що ще гірше. Далі, треба буде їсти у них. Тут знов підуть неприємні розмови. Та поза всім цим він зовсім не мав на увазі жити з ким небудь. Йому треба бути самому.

Він став одмовлятися, але старий, Ніна та Олена Андріївна так напосілися на його, що він аж зніяквів. Старий видимо посмутнів, образився, стрівожився. (Взагалі він якось дуже легко тепер стрівожувався, як помітив Халепу). Олена Андріївна теж майже образилась і хоча видно було, що образилась для більшої ваги, але було щось щире в її умовляннях, навіть потрібне їй. Те ж саме вчувалося Халепі й в Нініних коротеньких, трохи сердитих фразях, якими вона піддержувала сестру. Їй теж, здавалось, треба було, щоб він оселився у них.

Помітив також Халепу, що Тимофій Миколаєвич не казав ні слова. Як тільки мова зайшла про кімнату, він з чимсь звернувся до Тризуба й завів з ним про щось жваву балачку. Але що він чув усе, що говорилося на

другім кінці столу, то це було відко з допитливих, уважних поглядів, якими він часом позирав то на Янку, то на Халену.

Це також казало проти того, щоб згожуватись. Бог його знає, може, він ревнує. Ах, як неприємно виходило!

— Та ви ж хоч подивіться на кімнату! — вмить скрикнула Ніна й навіть вхопила його за руку, тягнучи за собою. — Тихо, спокійно, саме для праці. Ні, ні, подивіться! Ходімте!

Вона жартівливо посміхалась, але Халені здавалось, що вона себе примушує до цього, а в дійсності їй чогось боляче або вона злоститься.

Старий та Олена Андріївна теж підхопили його й, сміючись, потягли в передпокії, де він уже був. Звідси перейшли в „татову“ кімнату, що була праворуч від входу. Кімната була велика, з трьома вікнами, що дивилися в сад, цілком ізольована, — в ній були тільки одні двері, що виходили в сіни. Поруч кухня, але стіни тут товсті, нічого не могло бути чути. Письмений довяелезний стіл, широченна канапа (замість ліжка, постіль на день ховається всередину), електричні лампи в стелі, на столі, над головами біля канапи. На всю хату килим. На стінах гравюри українського змісту. Над канапою „Відповідь запорожців турецькому султанові“.

— А тихо ж бо як! А пахне як, послухайте! — розхвалювала Олена Андріївна. — Там сад у нас. Усе цвіте. Чуєте бузок і яблуні? Та ви тут такі поеми напишете, що...

З саду, дійсно, в розчинене вікно пашило солодким, ніжним, викликаючим в душі щось молоде духом. Ніна погасила лампу під стелею, лишивши тільки на столі під зеленим розплесканим абажуром. І зараз же в вікні стало

видко вгорі тремтячі зеленкувато-жовті бризки зорь, а внизу невиправні контури якоїсь будівлі та сірі плями повитих цвітом дерев. От би жити в такій кімнаті!

— Так! — сильно, зо сміхом зітхнувши, сказав Халепа. — Дуже... соблазнительно. Але... не можу.

„Ні, ні, треба бути твердим, це легкодухість, безвольність, гидота. Не можна з перших же кроків робити не те, що треба“.

— Та чого не можете? Чого?! — закричала Олена Андріївна. — Ой, Господи!

Треба було щось сказати.

— Це дорого для мене... — почувачи дурний сором, але стараючись замяти його, сказав він. І вже знав, що вони скажуть йому. Від цього стало ще тяжче й соромніше.

— А ви скільки хочете платити? — таким тоном спитала Олена Андріївна, який показував, що вона зараз же згодиться на все, що він скаже.

— Та ні, Олено Андріївно...

— Ну, скільки ви можете платити? Двадцять, п'ятнадцять, десять, п'ять?

„Вона взяла найменше число й почала його зменшувати“, — подумав Халепа.

— Ні, Олено Андріївно, ви не ображайтеся... І ви, Андрію Степановичу...

— Ні, я ображаюся, — коротко й холодно сказав Андрій Степанович.

Халепа зовсім зніяковів, старий, видно, справді, образився.

— Але ж, їй Богу, Андрію Степановичу...

Але Андрій Степанович не дав йому докінчити: зразу спалахнувши, він сердито, гаряче заговорив:

— Ну, що „їй Богу, їй Богу?“ Чого не хочете згодитись? „Дорого!“ Як ви можете казати такі дурниці. Платіть скільки можете й нема чого чорт-зна що натякати. Що ми вам чужі, чи що? Адже порожня стоїть хата, ніхто в ній не живе. „Дорого, ніяково!“ Фе! Де ваші речі?

— В готелю...

— Зараз же їдьмо, заберім! Негатно. І вже. Годі балакати. Я не можу дозволити, щоб мій... щоб ви жили у чужих.

Що він хотів сказати, невідомо. Але Халена почув, що він не має снаги далі противитись. З болючим почуванням сорому, ніяковости, важкости й невдоволення з себе він згодився.

Всі зраділи. Тимофій Миколаевич дуже ласкаво виявив приємність, що житиме під одним дахом з дорогим гостем і навіть для чогось потис йому руку. А гість, почувавши сором і ніяковість аж у ногах, що зробилися важкими, тільки посміхнувся.

Андрій Степанович, не довго вагаючись, зараз же підхопив Халепу під руку й потяг у готель по речі. Він не хотів одпустити його від себе ні на хвилину, поки Халепу не буде вміщено в його кімнаті. А щоб цей навіть не думав про те, з чим уже покінчено, він і по дорозі в готель і назад на візнику оповідав різкі новини з українського життя, а також про місто й людей.

— Ось це будинок відомого багатія. Малорос. Паскуда, чорносотенець і найлютіший ворог усього рідного, свого.

І за цим ішли приклади з життя й діяльності „малороса“.

— Це „Запорожська“ улица. Скільки крові зіпсовано, скільки хитроців, викрутів вжито, щоб видряпати у

Думи згоду на цю назву: „сепаратизм, мазепинство“. Ох, дурноляпи, ох, дурноляпи! До чого люде можуть бути бовдурами, так це трудно уявити собі! Нема, голубе, гірше за провінціальних йолопів та ще усердних „на предмет крамоли“. Якись товстошкурі носороги, гіпно-потами, тупі, злі, з малесенькими оченятками, які тільки у себе під рилом і бачать. Страшенна мерзота! Страшенна! Нема гірше.

Але Халепа слухав не уважно. Почування сорому й невдоволення з себе не проходило. „Безвільний йолоп!“ — часом зі злостью думав він про себе. — „І це зветься вихованням волі! Куди ж тобі поганому наважуватись навіть думати про щось? Бр!..“

На завершення всього він згадав, що в його нема чистої постельної білизни. Що робити? Прохати у них, чи стелити свою брудну? А, Боже, Боже!

Нарешті, до того стало нестерпно, що він раптом подумав:

„Та чого?! Ну, що сталося такого страшного? Ну, взяв цю кімнату. Чудесно. Заплатю їм тридцять рублів і поїду собі од них на другий місяць. Або ще й раніше. Та й уже. Нема чистої білизни? Та що ж тут таково стидного? Ну, й добре. Так і скажу, що нема. І нема чого корчитись од дурниць!“

Стало зовсім легше, наче зразу прорвало болячку. Це ж з свого боку зрадувало Халепу: значить, усе ж таки щось та значить, коли чоловік візьме себе в руки.

Але в глибині десь і сором, і ніяковість були, почувалося це. А надто почувалося, коли думав про білизну. І це знов злостило: та чого білизна, дурниця ж у порівнанню з головною дурістю й мерзотою, які він допустив, через що неодмінно завжди дрібниця найбільше мучить?

Що подумає собі служниця або Олена Андріївна про те, що в його нема білизни? Та хай собі думають, що хотять. Час же вже вже покінчити наренті з цим страхом перед опіцією служниць, швейцарів, прохоянх і взагалі сторонніх людей. Що ж далі буде, коли доведеться здійснити пляни, в яких опіція других людей не повинна грати ролі, коли треба буде йти твердо, неухильно власним шляхом?

Хазяїнки, як виявилось, були кращими психологами, ніж він уявляв собі: вони сказали босії дівчині (Гапці, як представили її Халепі) ще до його прибуття з річами послати йому постіль. Таким чином питання про білизну усувалося на сьогоднішній вечір.

Тризуба й Тимофія Миколаєвича вже не було, вони пішли кудись по справі. Халепу знов повели в їдальню, примусили ще раз випити чаю й щось з'їсти. Потім повели у вітальню, де стояв довгий рояль. Халепі не давали ні про віщо думати, — вже годі, пропало, арештовано його.

— Олесю, тепер заспівай „Добрій вечір тобі, зелена діброво!“ Від цього полекшає на серцю нашому вязневі.

Старий розворушився й лукаво посміхався. Бог знає, чи часто в його бувають хороші хвилини. Заклавши руки в кишені штанів і маючи фалдами піджака, він жваво ходив по вітальні, побідно зиркаючи на Халепу.

— Ні, тату, ти заспівай! — райтом сказала Ніна, дивлячись убік.

Халепа помітив, що вона, звертаючись до кого небудь, переважно дивилась убік.

— Ну, я... Де вже мені! — махнув рукою Андрій Степанович. Але відко було, що він змішався й що йому хотілось заспівати.

Халепа зауважив, як Олена Андріївна похваляючи хитнула сестрі головою й потім подивилася на Халепу поглядом, який закликав його також просити батька.

— Ну, от, маєш: „де вже мені“! — сказала вона, відаючи до роялю. — Ні, татусю, це вже ти нам лишні судити! Будь ласка. А до того пісня ця для чоловічого голосу, а не для жіночого.

Старий усе ж таки відмовлявся. І що більше прохали його дочки, то серйозніше й рішучіше відмовлявся.

— Прохайте ви! — вмить прошепотіла на вухо Халепі Ніна й, не чекаючи відповіді, знов підійшла до батька.

Халепа зміркував, що в сестер у даному разі малося не тільки бажання послухати спів батька. Він прилучився до них.

— Ну, гостеві та це й такому не можу відмовити... — майже відразу згодився Андрій Степанович. Він підійшов до стільця Олени Андріївни, взявся лівою рукою за спинку його й одставив трохи наперед праву ногу. Права рука йому була так само в кишені. Видно було, що він звик співати під акомпаніамент Олени Андріївни.

Коли Олена Андріївна заграла невеличкий вступ, старий повів шиєю, немов даючи горлові простір, підняв трохи догори голову й, напівзаплющивши очі, від чого вираз лица став жалісним, заспівав.

Пісня починалася високою нотою, довгою й кличучою. Великий автор, нарід, без всяких викрутасів перші слова вітання передав так, як це й повинно бути, як це й буває у кожного, хто входить у діброву й хоче привітатися з нею, — вільно, широко, всею душею, без свідків-людей.

У Халепи в душі від цього довгого, широкого, степового поклику наче маленький вибух стався, наче щось розірвалося й на місці розриву заміготіли картини.

Ось степова дорога. Ніч. Потягає холодком звідкись збоку, луговим, пряним холодком. Копита коней м'ярко, немов обмотані гапчірками, тупають по дорозі, на якій товстим шаром лежить дрібний, як сіра пудра, порошок. Хлопці по дамському сидять на конях, погойдуючи богами ногами. Коні труться боками одні об одних і часом кусаються, зв'язкаючи уздечками. „А-ну, ти!“ — перериваючи пісню, чується сердито-ліниве гримання. Лусь! — по конячій спині, й знову високі, кличучі, широкі, як степ, ноти.

„Так от чого вони кінчають пісні такими високими, довгими нотами“, — подумав Халепа. — „В степу инакше ніхто не почує пісні.“

Андрій Степанович співав дуже по парубочому. І голос був такий же, як у парубків, немов сиплюватий, немов вульгарний, але, власне, в сій вульгарности була невимовна артистична тонкість, яку цінять серед сільських співаків. Андрій Степанович так само, як вони, робив посеред слова несподівані паузи й потім підхоплював, немов би збоку кинену йому другу половину слова, й, ні то з лінивим кокетуванням, ні то з сумною недбалістю, ухиляючись убоки, ніс її все вище та вище.

Господи, як живо, як виразно запахло змоченим росяю порохом, луговими травами, тільки що скошеними, ще теплими всередині від захованого тепла сонця! Здавалося, що під ним був не фотель, а рухлива, пітно-тепла спина Ворончика, у якого одне вухо стирчить наперед, а друге прищуплене й повернено назад.

Халепа глибоко зітхнув і озирнувся. І увага його мимоволі зараз же зупинилась на Ніні. Вона сиділа, щільно притулившись до стільця, неначе боячись чогось; почувалось, що вона усею спиною прилипла до стільця.

Очі її були широко розплющені, як у людини, що цілком поринула у щось всередині себе. Лице видавалось тепер ще білішим, рівного, мертвого, сіруватого кольору, а уста, темночервоні, „вишневі“, загнулись донизу, скорботно й жалісно, як у дітей, що збираються заплакати.

Це не могло бути від пісні. Так сидять люде, у яких є постійне привичне горе, яке обхоплює їх з ніг до голови, як тільки вони застаються на самоті. Але яке горе могло бути в цієї дівчини?

Халепа одвернувся, але в очах виразно стояли не порушені, круглі від думи очі й жалісно скривлені уста.

Андрій Степанович на другому куплеті перестав співати й промовив: „Годі!“ І зараз же, щоб попередити всякі прохання й одзиви слухачів, він підійшов до Халени, сів поруч з ним, і, поклавши йому руку на коліно, ще натужним від співу голосом заговорив:

— Народня, щиро-народня пісня? Га? Яка музика, яка вірність, яке розуміння душі! Га? Господи, Господи, що вони з нами роблять? Що вони з культурою роблять, людською, спільною всім! Який же скарб не розробляється! Подивіться!

Він повів рукою до рояля, на якому стопкою лежали грубі зшитки нот.

— Це збірники народніх українських пісень. Та хай мені покажуть другий нарід, у якого був би такий скарб народньої творчости! Та я сам більше, як п'ятьсот пісень знаю. Більше як п'ятьсот, навмисне рахував! Господи Боже мій, що ж це за пісні! Серце крається од них! Ніжність, тонкість, шляхетність, аристократизм якійсь. Вірите: часом візьмеш якусь, заспіваєш про себе, вдумався, вчуєшся в неї та й подумаєш собі: Господи

Боже мій, та невже ж оце утворили оті дядюшки, яким усякий стражник „ти“ кричить? Та тут же ціла філософія, мудрість, у згучах мудрість людська. Ах, ах, нещасна нація! Нещасна, голубе, просто нещасна.

— Ну, чого ж нещасна? — посміхнувся Халепа. — Настане час, вона...

— Та коли ж той час настане? Коли?

Ніна підвелася, підійшла до нот і почала неуважно перегортати їх. На обличчю їй лишилися сліди задуми й страждання.

— Ні, нещасна нація, голубе! І підла, паскудна нація, — вже з знайомим вогником додав Андрій Степанович. — Інертна, ледача. Ніякої солідарности, — індивідуалісти. Всі індивідуалісти. Це найхарактерніша риса всієї нашої історії: ніхто ніколи не хоче підлягати, сам собі пан. Що ти робитимеш? А тут же чужим з охотою підлягають, тут же продажність: от такі панки, у яких ніякої племенної солідарности нема, з охотою продають свою індивідуальність тим, хто більше заплатить. Де наше українське дворянство? Де воно, я вас питаюся? Хто такі усі оті Лизогуби, Кочубеї, Скоропадські й їм же несть числа? Хто вони, га? Козацька старшина, що продалася Москві. А тепер? А тепер хто такі усі ці „енки“, істиноруські й малоросійські? Хто вони? Хто такі всякі Чупруни, що з нами такі вірні сини України, а за нашою спиною розпинають цю саму нещасну Україну? Га?

Губи старому почали дрібно труситись, лице з жагучою, нестриманою погрозою все близьче та близьче присувалось до лица Халепа.

Олена Андріївна з кривою посмішкою підійшла до батька й поклала йому руку на плече.

— Ну, тату, не треба хвилюватись...

Він гадливо зструсив її руку й підвівся, дивлячись на неї просто й гнівно.

— Хіба це не так? Ну, скажи: не так?

— Це невчасна розмова, тату! Андрій Максимович мабуть...

— Андрія Максимовича я маю за свого сина! І сподіваюсь... Так, Андрій Максимович ближче, рідніше мені, ніж... деякі рідні діти!

— Чудесно, але про Чупрунів теж не можна так говорити без підстав.

— Без підстав?! — через щось шепотом перепитав Андрій Степанович. — Без підстав?

Він настирно повторював ці два слова, пильно, просто дивлячись на дочку, немов нагадуючи їй про щось. Але дочка твердо, уперто витримувала його погляд.

— Авжеж, без підстав.

— На великих підставах, — несподівано від роялю крикнула Ніна. Всі зразу подивились на неї. Вона ж, ніби злякавшись своїх слів, взяла в руки оправлені в палятурку ноти й почала перегортати сторінки. Олена Андріївна посміхнулась.

— Я взагалі перестала розуміти тебе, Ніно! А втім, залишимо цю розмову...

— Ні, ти мені скажи... — знову почав було Андрій Степанович, але Олена Андріївна мовчки повернулась і вийшла з кімнати.

Старий одразу замовк і схвильовано став ходити по хаті. Потім підійшов до Халепи, обняв його, потис йому руку й сказав:

— Ну, йдіть спати. Вам з дороги треба спочити. Піду й я.

Ніна раптом голосно, сміхотливо, з нервовими нотками засміялась.

— Ти чого? — здивовано її тепло спитав Андрій Стенанович.

— Нічого, „з дороги“...

— А, так! Усе забуваю. Ну, нічого. І ти йди спати. Щось ти, справді, якась тепер... Бог тебе знає. Чи не задумала за якогось кацапчука заміж вийти? Га?

— Я вам раз сказала, тату, що заміж ніколи не піду! — вміть западто серйозно, немов би з вогником болу чи сорому сказала вона. — Значить про це й не треба...

Вона замовкла, ніби заціпивши зуби. Старий непорозуміло подивився на неї, потім схилив голову й деякий час стояв так, наче роздумуючи.

— Ну, треба йти... — сказав він, зітхаючи — Ви, голубе, вмоцуйтеся тут, а завтра побачимось та поговоримо як слід. У мене служба, я тільки після п'ятої вільний. Ну добраніч!

Коли він пішов, Олена Андріївна полюбила Халепі, що старий переїхав на другу квартиру через те, що тут часом розмовляють по руськи. Тимофій Миколаєвич має посаду від міністерства народньої освіти, учителює в хлопчачій і дівочій гімназіях. До його часом заходять товариші по службі та деякі знайомі, все люде руські, які нічого спільного з українством не мають. Натурально, що говорять по руськи.

— Так, але й без гостей Тимофій Миколаєвич часто розмовляє по руськи, з тобою й навіть з нами... — знову з виразом примушеної упертості й виклику вставила Ніна. Було вражіння, що вона це навмисне говорила. Олена Андріївна знов допитливо подивилася на неї й потисла плечима.

— Правда. Буває й так, — сухо згодилась вона. — Але з цього нічого не випливає. Можна цілком не балакати по українському й бути кращим українцем, ніж инчі... У всіх націй, що відроджуються, раз-у-раз інтелігенція спочатку говорить не на своїй мові. Навіть у руських був час, коли руська інтелігенція не вміла говорити по руськи. Це не значить, що вона продавала свій народ і себе.

— Так, але...

Ніна, не дивлячись на сестру, посміхнулась недобрим, кривим усміхом і почала прощатись з Халепою. Він потис її руку, потім Олені Андріївній й з вітальні через їдальню виїшов у сніи.

В кімнаті у його було тихо, темно й гостро пахло бузком. В саду голосно ляскотів соловей, кіпчаючи музикальні фрази свої здивованими нотами. Злегка гоїдалась завіска на вікні, немов хтось надворі й час від часу одгортав її, щоб зазірнути в кімнату.

Не засвічуючи світла, Халепа сів на постіль і став думати. Як чудно почало ухилятися його життя. Для чого він попав у цю родину, якій без його є про віщо думати? Олена Андріївна ані разу не поглянула на його так, як часом дивилась у Петербурзі. Зовсім чужа, — ввічлива, гостинна, привітна, але з перегородкою. Поповнічала. Мабуть, операція дала гарні наслідки. М'ягка, жіночиста, кругла, а яка вперта, міцна, як дубова палиця.

Ніна — чудна. Очевидно, кохає руського й постановила ніколи не виходить заміж, коли не може вийти за того, кого полюбила.

Дивно, навіщо ж і її, і Олені Андріївній треба було, щоб він оселився у їх? Чи це йому тільки видалося так? А втім, байдуже.

Що ж до помешкання, їжи й плати за це, то найкраще побалакати дружо, просто побалакати з Оленою Андрієвною. Хоча все ж таки, це важко й не те, що плянувалося.

Халепа роздягся й ліг на постіль. Чиста, тонка білизна, що пахла свіжістю, незнайоме місце, спів соловейка, бузок, далекі викрики паровозів, все це викликало невизначне чуття затишку й самоти.

Напруження непомітно опало й втома перейшла у тихий сум і тугу. Йому здавалося чудним, що він лежить десь у домі чужих йому людей, що дім сей стоїть у городі, про який він ніколи не думав; і здавалось, що він не сам приїхав, а хвилиною якоюсь принесло його сюди й викинуло, як на беріг.

І неважко можливо все те, про віщо він, як в горячці, думав ці півтора-два місяці? Чи серйозно ж усе це? Та тут же треба величезної сили, залізної волі, непохитної віри, досвіду, знання людей, обставин, гарячої любови до задуманого. А хіба ж усе це він має? Хіба можна утворити, виробити в собі, коли нема?

Йому раптом стало соромно й страшно. Та це в його просто хлопчача мрійність, подібна до того, як він колись тікав до Америки. Та перші ж перепони злякають його й викриють перед ним усю утопічність великих плянів.

Та й як приступити до сих плянів? З чого почати? Це ж лиш в мріях все добре складається. Легко сказати: через п'ятьдесят років. Та за десять день може статися стільки несподіванок, що все життя перевернеться догори ногами. От у першій же день прийшлося внести зміну в намічені пляни й оселитися не так, як плянувалось. А хто зна, що потягне за собою ця зміна?

Та й самі ці пляни, знов і знов, що воно таке? А

може це тільки наслідок хворобливого стану, що був після удару кулею по голові, щось подібне до легкого божевілля? Або ж форма гіпнозу, якому так легко було піддатися в тому ослабленому, ненормальному стані? Соціальний експериментатор, реформатор, національний діяч і герой? Він, Андрій Халєпа, паршивенький поетик, посередність, майже бездара? Господи, як смішно, глупо й соромно! До сказу соромно!

Халєпа раптово сів на постелі. Щоким його палали від сорому, по всьому тілі було бажання кудись бігти, сховатися, забути.

Як це все сталося?! Через що? Яка Україна, на віщо? Та це ж усе штучне, роблене у його! Він балакав сьогодні по українському, а сам увесь вечір напружено стежив за собою, щоб не помилятися й не вимовити по руському своїх думок, які він перекладав на українську мову. І він же брехав, удаючи, що йому легко балакати на „рідній“ мові! І вони брехали, удаючи, що вірять йому й навіть не дивуються. На віщо ж ця брехня, кому вона потрібна?

Він знову ліг і закинув руки за голову.

Чесніш усього — це завтра покликати візника, взяти свої речі й їхати на вокзал.

Та й знов у Петербург, до Ліди, Костяшкіна, Оглобліна, ресторанів, пльоток, фліртів, літературно-артистичних гуртків з їхньою взаємною ворожнечою, заздрістю, дрібязковістю, самовихваленням, порожнечою, нудьгою?

І вмить до болю, до щемлячого болю стало шкода й цієї кімнати, що зразу зробилася йому близькою та рідною, шкода себе, такого, яким він був ці два місяці, Андрія Степановича, Олени Андріївни, шкода тих образів, які весь цей час жили у йому. Чуття самоти, але

тоскної, болючої, обхопило його, як бува при розставанні з чимсь близьким і рідним.

Він здивувався: виявляється, справді, є щось справжнє?

І вже почувуючи, як знов стає легко, як туга переходить на тихий сум і солодкий затишок, що бува після того, як міне якась небезпека, він повернувся на бік і постановив більше сьогодні не думати.

Навмисне став слухати соловейка, викрики паровозів десь далеко внизу та ледве чутне шелестіння листя в саду. Запах бузку та ще якихсь квіток став помітнішим. Згадалось щось давнє, хороше, а що саме — не хотілось пригадувати, — чи то підготовка до випускних іспитів у садку товариша, білету програми, куці бузку, пляшки з пивом, — чи то ще щось краще, ніжне, благоуханне, несміле.

Зачулась чиясь обережна хода в сінях, стукіт дверей.

„Це прийшов той, як його, Андрій Степанович, ні, не Андрій Степанович, а інакше... з еспанською борідкою“, крізь сон подумав Халепа й йому стало ще затишніше.

„Ні, ще буде все добре!“ рішив він і, ніби тільки цього рішення й дожидаючи, почав помалу й м'ягко спускатися в теплий туман сну.

XVI.

Коли вранці Халепу покликали в їдальню, там уже були сестра та Тимофій Миколаєвич. Тимофій Миколаєвич поспішав у гімназію й пив кофе коротенькими, халливими ковтками.

Але Халепу він зустрів дуже привітно, уважно, по приятельському, майже фамільярно обнявши його й похля-

скавши по спії. Він видався сьогодні Халепі трохи инчим, ніж учора: надміру балакучим, жвавим і галасливо-веселим. Він без церемонії обнімав жінку, реготався на її протести й на щось натякав. А втім, він так само обнімав і Ніну, сміючись, та дразнячи її. Ніна, також сміючись, однихала його.

Олена Андріївна була в блідорожевому капоті з мережаним, широко розхристаним коміром. Чи від кольору капота, чи сам по собі колір лица її був свіжий, рожевий, життєрадісний. Очі, навіть тоді, коли вона удавала, що сердиться на чоловіка, невпинно блищали й сміхотливо щурились.

Ніна теж видалася инчою сьогодні. Вона також була в капоті, блакитно-сірого кольору. Волосся в неї було не зовсім чорне, а з червонявим відтінком, як темне залізо з пржею. Очі теж не темні, а блідо-зелені чи сірі з темними, широкими обідцями круг чоловічків; від цього вони робили вражіння глибоких і вабливих. На щоках і біля носу видно було ледве помітне ластовиння. Тільки уста zostались тими самими: широкими й темно-червоними, вишневого кольору.

Вчора вона вся була якась жорстка, ніякова, рвучка; можна було скласти про неї думку, як про людину замкнутої, упертої вдачі, швидче недоброї, ніж доброї. Сьогодні ж це була уважна, любязна, навіть занадто любязна, м'ягка дівчина з м'ягкими, легкими, своєрідно граціозними руками, про які видно думала. З Халепою вона розмовляла вільно, привітно, пропонуючи йому ще то кави, то яєць, то редиски з сметаною.

Халепа щиро дивувався з цієї зміни, але як і сам почував себе далеко вільніше, ніж учора, то охоче підтримував тон жвавої, бодьорої, злегка юмористичної балачки.

Нарешті, Тимофій Миколаєвич схопився, з жахом поглянув на годинника й побіг до себе в кабінет, що був проти Халепиної кімнати. І зараз же звідти почувся його голос:

— Ніко! А ти часом не знавш, де моя... Або йди краще сюди.

Ніна, не рухаючись з місця, крикнула в розчинені у сінні двері:

— Не маю бажання. Можеш сам сюди прийти. Налити ще? — посміхнулась вона до Халепи — Ні? Може, чаю?

— Ніно! Та йди ж, мені треба тобі децю сказати!

— Ах, Господи! — скривилась Ніна й рвучко встала. По обличчю їй промиготіло, як здалось Халепі, щось учорашнє.

Вона, не поспішаючи, пройшла у сінні й на порозі кабінету спитала:

— Ну, що треба?

Вигляд їй зовсім змінився: в високо підведеній голові, в напівириплюєних очах і щільно стиснених губах з'явився вираз холодної погорди, чужості.

— Ввійди в хату й зачини двері, — негolosно сказав Тимофій Миколаєвич, ще раз зачісуючи перед дзеркалом ще мокре від умивання, чорне, з густим блиском волосся.

— Що треба? — не рухаючись і ніби не чуючи його, повторила Ніна.

— Та зайди ж у хату, незручно так балакати.

Ніна якусь мить вагалася, потім увійшла й зачинила двері. Зупинившись біля порогу, вона дивилася на Тимофія Миколаєвича з тим самим погордливим чеканням. Він підійшов до неї, розчісуючи м'ягкі виткі вуса й надуваючи щоки. Сніговобілий комірчик підкреслював його чорну смугляву шию.

— Слухай, Ніно, — немов не помічаючи її топу її вигляду, почав він м'ягко, заклопотано, діловито, — мені вчора Корній Євдокимович переказував, що ти зверталась до його, щоб він тобі знайшов урок на виїзд. Я вважаю це... за дитячий вчинок.

— Так, я прохала його її не вважаю це за дитячий вчинок... — рівно її безстрастно відповіла Ніна. — Коли ти не хочеш цього зробити, я звертаюсь до других.

— Але ж зміркуй сама...

— Я нічого міркувати не хочу! Годі. Я тобі сказала її повторяю: *годи*.

Він посміхнувся, але помітивши її намір виїти, поспішив зігнати усміх і сказати:

— Ну, добре. Про це ми ще побалакаємо инчим часом. Ти от що ще скажи мені: навіщо Олесі потрібувалося оселяти тут цього... тина?

Ніна ще з більшою погордою піднесла голову.

— Андрій Максимович є наш гість, Тимофію Миколаєвичу, а не „тин“. А навіщо *запросила* його Олеся жити в нас, про це її саму спитай. Це все?

— Ні, ще. А навіщо *тобі* треба було цього „гостя“ так... неоступно упрохувати жити у нас?

Тимофій Миколаєвич одною рукою підважував борідку знизу, а другою ніжно її дбайливо зачісував її. На Ніну він поглядав насмішкувато її лукаво.

— Це все, що тобі треба було? — не відповідаючи на його питання, зробила вона рух виїти.

— Так, поки що все... — не держучи її, посміхнувся Тимофій Миколаєвич. — Може лиш сказати, що ні урок, ні це *не допоможе*. Чуєш? Краще постарайся спекатись його.

Ніна повернулася і виїшла.

— Що там? — спитала Олена Андріївна.

— Ат, дурниці! — з веселим невдоволенням відповіла Ніна, зупиняючись перед дзеркалом і причепурюючи волосся, що було обмотане круг голови щільною, круглою шапочкою, а з під шапочки лягало на вуха двома злегка хвилястими крилами. В цій зачісці було щось східне, як, правда, й у всьому обличчі Ніни.

— Нову краватку не міг зав'язати, — додала вона.

Олена Андріївна посміхнулася: сьогодні у Тіма в вищих класах жіночої гімназії дві лекції. І крім того останні.

Після чаю Халепа звернувся до Олени Андріївни:

— У вас знайдеться півгодини вільного часу?

— Хоч і дві! — весело сказала вона. — В чому річ?

— Я хочу з вами поговорити про одно важне діло.

Він говорив спокійно, упевнено, привітно дивлячись на Олену Андріївну.

— Це секрет?

— Так, я хотів би...

— В такому разі гайда в сад! Там ми будемо в цілковитій безпеці, ніхто не порушить наш tête-à-tête. До речі подивитесь садок. А ти, Ніно, скажи Уляні, хай спочатку крем робить. Я потім прийду до неї. Ви не маєте претензії, що я з tête-à-tête піду до крему?

Халепа посміхнувся.

— Ну, ходімте.

М'ягко й гнучко коливаючись тілом під легкою блискучою матерією капоту, що липла на спині, Олена Андріївна весело пішла вперед.

Маленьке, чпетесеньке подвіря з сліпуче блискаючими від сонця шматочками шкла, гратчастий парканчик і така ж хвіртка в садок. Вузенька алеїтка між кущами бузку, що китицями звисає на доріжку; з одного боку холодок,

з другого пекуче сонце, що тепло лягає на шию й непокриту голову. За бузком у білому й рожевому цвіті круглі дерева. Дзвін мух чи соняшних промінів, щепотіння, шарудіння, празникова шамотня.

— А от і наша альтанка!

Звичайнісенька альтанка, подібна до великої шапки з гострим верхом, повита диким виноградом. В середині круглий стіл на одній нозі, закопаній у землю, солом'яні фотелі, які сухо й вискливо тріщать, коли мати одвагу сісти на них. На столі, на лавах та на землі соняшні плями. Пряний, поранковий холодок.

— Да, чудово!...

Халєпа зірвав лист винограду, поклав на кулак і хляснув по йому другою рукою, — вистрілу не вийшло. Він зтрусив лист і рішуче сів на лаву проти Олени Андріївни.

— От що, Олено Андріївно, — почав він, просто, твердо, з посмішкою дивлячись на неї, — скажіть мені, скільки я маю платити вам у місяць за своє... утримання?

Олена Андріївна з комічним дивуванням поширила очі, але в лиці промиготіло щось і серйозніше, — її неприємно вколов цей неделікатний початок.

— От тобі й поезія! — сказала вона, сміючись. — А я гадала, що...

— Ви простіть мені... — перебив її Халєпа без ніяковости й все так само дивлячись на неї, немов постановивши стежити за всіма виразами її лица й твердо зустрічати їх, — але для мене це дуже важно. Ви самі це побачите.

— Господи, та скільки хочете! — скрикнула Олена Андріївна, підносячи повну, рожеву руку до волосся й глибше встромлюючи в його шпильку.

Халена довпне, ніж треба було, зупинив погляд на її руці й сказав:

— Ну, скільки я хочу, це не може служити... мірилом, чи що. Я хотів би, щоб ви прийняли мене, як рівного члена по розходам. По товариському. Скільки на душу у вас, стільки й я. Так буде найкраще. Як ви на це?

Олені Андріївні було ніяково. Але щоб швидче покінчити з цим питанням, яке, видно було, Халена не лишить не розв'язаним, вона сказала:

— Добре. Коли тато жив у нас, то він нам платив „по справедливій оцінці“ тридцять карбованців на місяць. Більше не виходило. Коли ви не вірите...

— Ні, ні, я вірю. Дякую. Чудово. Я, значить, теж... — заспішив Халена. — Ви не ображайтеся на мене, ви самі зрозумієте, чого я такий... упертий. Тридцять карбованців я можу. Це добре. Значить, так і покінчим. Превосходно. Ну, от. Це один... одне питання. Тепер друге...

— Таке саме? — жалібно схилила на плече голову Олена Андріївна.

— Ні, *іначе*... — посміхнуся Халена.

Він знову зірвав з стіни шорсткий листик винограду, виправив його на долоні й, старанно виглажуючи на йому зморшки, серйозно промовив:

— Але... попередньо я попрося вас дати мені слово, що ви ні одній душі не будете розказувати того, що я вам зараз скажу. Можете?

Він підвів голову й з тим же серйозним виразом подивився на неї. Олена Андріївна теж зробилася серйозною, але в неї чомусь замерло серце, — може, краще не дозволяти сеї розмови?

— Коли вам... важно, я можу, звичайно, дати слово... — почала вона нерішуче.

Бог його знає, про віщо він хотів говорити, — щось занадто спокійний та урочистий він був.

— Ну, добре, я даю вам слово.

— Дякую. Значить, нікому, ні чоловікові, ні батькові, нікому. Так.

Халепа яку хвилину скупчено стежив за плаваючою по землі плямою сонця.

— Ну, от... — почав він, не зводячи очей з плями, наче в ній бачучи те, що мав казати, — ви пам'ятаєте той... ту розмову, котру ми колись мали з Петром у Петербурзі?

Він замовк, чекаючи відповіді.

— Про його мрію?

— Так.

— Пам'ятаю.

— До речі, коли вам не тяжко, скажіть мені, як він помер...

Халепа підвів голову й став дивитись на Олену Андріївну.

— Ви, власне, що саме хочете знати? Я не дуже розумію ваге питання.

— Я хочу знати, через що він помер. Себ-то через що, це... звісно, але... Задержував він, справді, смерть, чи... Ви розумієте?

— Так, я розумію... — хитнула головою Олена Андріївна. — Так, він задержував. Тутешні лікарі були дуже вражені, вони не розуміли, як він міг жити. У його зовсім не було легенів. Він навіть майже не кашляв за останній час, а помер усього два тижні тому. Я теж вірила, що він житиме п'ять літ. Він це казав до останньої хвилини. Він весь час був... от такий...

Олена Андріївна, затріщавши фотелем, сіла дуже

рівно, вся витяглась, міцно стісла кулаки, простягнувши їх наперед, ступила губи й вперто, з викликом якийсь час дивилася просто в лице Халепи. Лице їй відразу змінилося: зробилось жорстким, худим, постарілим. Потім знову сіла, як перше, й казала далі:

— Розумієте? І це його держало. Але звичайно... Між инчим, він помер у сні. Він і боявся спати, очевидно, передчував, що у сні помре, або вже й не знаю, через що...

— Так... — майже спокійно сказав Халепа. — Але факт, значить, той, що він задержував. Це для мене дуже важно. Бачите, признаюсь вам, я одчасти через те не писав вам і не справлявся про Петра, що мені... як це по українському, жутко було. — Як? Моторошно? Мені моторошно було. Я балакав з лікарем... як його? Ну, той, що мені перев'язки робив. Він завіряв мене, що Петро повинен померти в поїзді. І найбільше через два-три дні. Я боявся узнать, що він іменно так помер і... моторошно було узнать, що він живе, незважаючи ні на які закони естества. Ну, добре, покинемо це. Так от ви, значить, пам'ятаєте ту розмову? Ну, й я хочу сказати, що поставив собі... метою здійснити мрію Петра.

Він посміхнувся, але блідо й твердо, як людина, яка наперед знає, що його слова не викличуть спочуття.

— Себ-то як?.. Яку мрію?

— Визволення праці.

На порозі альтанки з'явилась пташка з довгим, хистким, неначе погано приробленим хвостиком, вражено подивилась на людей і шугнула вбік.

Олені Андріївні, бог зна через що, стало ніяково їй ніби трохи жаль Халепу, — те саме чуття, що мимоволі вчора з'явилось, коли вона слухала його напружену,

українську мову й помилки, які він повторював, не знаючи, що так не можна висловлюватись. Але разом з тим почула й ще щось, — не то зворушення, не то захоплення...

— Так? — сказала вона, чуючи, що треба сказати щось важливе й не знаходячи нічого.

— Так. І хочу попросить вас дати мені де-які відомості. Я ж нікого не знаю. Перш усього я хотів би знайти кого-небудь, хто... міг би приєднатися до цього. Одному дуже важко й... Порадиться, обсудиць. У двох краще. Але це не головне. Знайдеться — добре. Ні — я сам буду. Ви ні кого підходящого не могли б указати?

Олена Андріївна мовчки покачала головою, перебігаючи думкою по знайомих. Ні, рішуче ніхто не підходить. Смішно навіть думати.

— Але як же ви хочете це все... Вибачте, але я щось не добре розумію. Ви, значить, хочете заснувати той город, фабрики, майстерні?

— Да. Спочатку я начну з маленького. А потім...

Сонце заліпило промінем половину лица Олени Андріївни. Від цього око її прищурилося. Вона одхилила голову в тінь, не одриваючи погляду від занадто непорушного обличчя Халепи з роздвоєним підборіддям, пов'язкою й блідим усміхом голених тонких губ. Значить, він тільки *для цього* приїхав сюди? І невже серйозно замислив?

— Ну, добре. Як же ви будете здійснити це? Треба ж грошей? Ви маєте?

— Я маю щось трохи більше трьох тисяч рублів. Коли я буду на себе особисто тратити тридцять рублів в місяць... Між инчим, я не зможу жити у вас більше місяця, бо я хочу на *все* тратити не більше тридцяти

рублів, на прачку, табак, одержу, квартиру, їжу... Ну, це не важко. Значить, коли тридцять на себе, то на рік мені треба триста шістьдесять рублів. За рік я зможу знайти компаньонів і вже щось почать. Я думаю, що раніше знайду. Ми відкриємо діло. Крім того, я сам працюватиму на нашій фабриці й зароблятиму. Але найперше я хочу знайти пайщиків. Конешно, вони повинні... *співчувати* й розділять мої... погляди. Иначе не можна. Не погано було б, понятно, знайти якого небудь мільонера, котрий схотів би зразу посунуть діло як слід, але де ж узяти такого мільонера? Тут є багаті люде?

Олені Андріївній страшенно хотілось зареєтувати; він серйозно балакав про це, немов це було звичайнісенька річ.

— Так, є, — з посмішкою відповіла вона, — й дуже багато. Це промислове місто.

— От, от! — живо підтвердив Халеса.

— Так, але я не думаю, що вам пощастить не тільки увійти з ними в компанію, але навіть витлумачити їм, чого ви хочете. Вони матимуть вас за...

Вона зам'ялася. Халеса поміг їй:

— За сумашедшого! — докінчив він з веселою посмішкою. — Ну да, цілком вірно. Ну, я не про таких питаюся. Але повинні ж бути ідейні багаті люде? Українці, наприклад. Андрій Степанович мені якось казав, що є мільонери серед українських... діячів. Так я говорю це слово по українському? — раптом спитав він і додав: — мені ще не хватає слів.

— А ви вільно балакаєте, чи важко вам? — мимохідь спитала Олена Андріївна.

— О, ні! Зовсім легко. Мені кається, що я навіть даже руський язик почав забувать. Але серед українців хіба нема багатих ідейних людей? — повторив він.

Олена Андріївна з посмішкою покрутила головою.

— Ні, такі в нас не водяться.

— Але позвольте! Це не вірно, мені здається: одне вже те, що вони мають себе за українців, уже означає, що вони ідейні люде.

— Ну, з такого погляду! Та й то... не знаю. Я знайома з двома мільонерами, справжніми мільонерами. Обидва українці. Один навіть щирий, але на громадську справу не витягнете з його ні копійки.

— Не розумію... — з непорозумінням сказав Халепа.
— Мільонер?

— Так, мільонер. Але таке скупе, я вам скажу, що коли попаде кудись, знаєте, в товариство, то старається в ресторані нічого не їсти й не пити, щоб не примусили його платити за всіх. Дбо так. Наша молодь на Різдво ходить колядувати по родинах. Збирають гроті то на те, то на се, то на пам'ятник Шевченкові, то на засланців. Кожний українець охоче пуска їх у хату. Та таки й приємно послухати, часом дуже добре співають. А цей — ніколи! Ніколи. „Нема дома“.

— Не розумію! — ще з більшим непорозумінням сказав Халепа й навіть устав. — Ну, представте чи той, уявіть собі, що ніяк я не можу зрозуміть таких людей, увійти у їхню психологію. Ну, а другий?

— Другий? Гм! Другий, здається, щось може, й дав би, коли б... Історія його, бачите, така. Він — син простого мужика. Батько його ззамолodu був сільським ковалем і гірким п'яницею. Але від батька свого, діда, значить, нашого мільонера, мав десятин двадцять чи тридцять поганенької земельки. Він її за копійки здавав в аренду мужикам. Ну, й раптом на цій землі находять руду. П'яничка-коваль моментально стає богачем, потім жениться

на багатій удові й таким чином ще збільшує свої маєтки. Від цього шлюбу й походить наш мільонер. У його є сестра, у мільонера. Удова. От хто міг би вам згодитися! — лукаво засміялась Олена Андріївна. — Але спочатку про брата. Звуть його Калістрат Наумович Гребля. А сестру Варвара Наумовна, по чоловікові Підтоптана. Ну, от. Калістрат Наумович був у гімназії, але по „многосостоятельности“ науку закинув. Він збудував собі на високім березі Дніпра між порогами замок і вліті живе там. Знаменитий замок! Весь білий, з зубчастими баштами, з балконами, терасами, з парком, куполом. В мавритансько-византійсько-єгипетсько-і ще якомусь стилі. Як познайомитесь, він неодмінно запросить вас у замок. Калістрат Наумович не жонатий, не старий, літ тридцять шість має, гультяй, красунь, дуже милий. Українець він слабенський, але знає, що він не руський, а українець. Часом жертвує на різні „цілі“, але... без захоплення. Любить товариство українських акторів, але переважно через те, що вони вміють добре пити й розказувати малоросійсько-єврейські анекдоти. Один час опікувався одною українською трупкою, навіть, здається, був антрепреньором. Але знов таки не з ідейности, а з симпатії до прімадонни. Потім підтримував один журнал, але й тут, здається, грала більше ролю поетеса журналу, ніж ідея. Але не думайте: він далеко не дурний і не марнотрат. О, ні! „Хитрий малорос“! Він маєточки свої не протрєнькує, а збільшує. Це ловкий і хитрий ділець.

— Позвольте, Олена Андріївна — перебив її Халепа, — як же, на вашу думку, його можна було б... скористувати?

— Як? Хм! Отже я й кажу, що трудно. От хіба славою спокусите його? Та де, що йому слава! Його й так

уся округа знає. А по смерті... Що йому до того, що там буде по смерті.

Халепа знов устав, хвилюючись і запалюючись.

— Ні, Олено Андріївно, не вірю! — рішуче сказав він, енергічно хитнувши головою. — Не вірю. Коли він чоловік не... глупий та ще не жонатий, то не може бути, щоб він був задоволений своїм життям. Він тільки не знає, що йому треба робить. Да, да! запевняю вас, не посміхайтесь. Просто не знає нічого кращого. Звідки йому знать? А коли йому пояснить, розкрить перед ним цю грандіозну картину, поставить перед ним таку велику ціль, то невже ви думаете, що це його не... захопить?

— Думаю, — з усміхом сказала Олена Андріївна.

— А я думаю, — що захопить! Я по собі, Олено Андріївно, суджу. Говорю по совісті й отверто. Я жив без цілі, глупо й пошло не через те, що мені подобалась така жизнь, таке життя, а через те, що не знав нічого кращого й думав, що й не може бути. Через що ж з другими не може бути такого самого? Через що неодмінно треба думать про цього Греблю, що він помагав трупі чи журналу тільки через жінок? А що як у цьому виявлялось шукання якоїсь инчої більш... поважної цілі? Ні, Олено Андріївно, не можна так судити. Не можна. Я... як це? я певен, що многі люде змінили б своє життя, коли б їм хто небудь показав що краще. Певен! Та й зрозуміло: це ж у їхніх... власних інтересах змінить. Хіба ж можна зрівнять по богацтву почуття, думок, фактів і так далі життя чоловіка, у которого є велика, висока ціль, і життя якого небудь обивателя, котрий сам не знає, на віщо живе, которого ціль як небудь без особливої, удушуючої скуки провести день? Навіщо саможертва, страждання й тому подібне? Навіщо цим спо-

кушати? Треба тільки роз'яснить, показати такому обивателеві, що йому самому буде краще жити, коли він поставить собі якусь велику ціль і буде уперто, жагуче прямувати до неї!

Олена Андріївна з інтересом поглядала на Халепа, що стояв перед нею й з запалом вимахував рукою.

— Так ви гадаєте, що коли ви виясните Греблі, як йому треба жити, то він... зробиться вашим однодумцем? — спитала вона.

— Да, коли він... тягчиться своїм теперешнім життям. І коли не... цілковитий дурень. *Повинен* зробиться! Бачите, я великий прихильник свободи волі. Себ-то, я визнаю закони природні, соціальні, економічні, часом проти їх не попреш. Але вірю також, що коли хотіти, сильно, кріпко хотіти, то можна іноді й ці закони зломить. От тут важна сила внушення. Да, тут це багато значить. Власне, всі наші... погляди, пере... переконання, симпатії не що інше, як наслідок внушення один на одного. І от чому б не можна було внушити цьому Греблі свою ідею? Що тут неможливого? Коли самому при тому непохитно вірять в неї?

— А ви вірите? — раптом спитала Олена Андріївна.

— Непохитно! — стріпнув головою Халепа.

— І ні одної хвилини не сумнієтеся ні в ній, ні в собі? Ані-ні?

— Ні одної хвилини!

— І так-таки твердо постановили здійснити її? Без всяких жартів? Усе життя?

— Без всяких жартів і все життя!

Олена Андріївна деякий час мовчки дивилась на Халепа, а він на неї, немов ждучи дальших питань і готовий достойно зустріти їх.

— Так, це... Вам чого доброго, можна позаздрити...
— нарешті, сказала вона. — Ну, добре. Ви мені дозволяєте питати вас?

— Будь ласка!

— Ну, добре. Як же ви самі особисто будете жити?
Особисте життя у вас буде?

Халепа зрозумів, що саме вона хотіла сказати, але вже не міг удержатись і спитав:

— Як „особисте життя“? Розуміється, буде. А чие ж це буде життя, не моє особисте?

— Ні, не те! Ну, сімья, кохана жінка, діти?

Халепа посміхнувся.

— Через щось прийнято називати семейне життя особистим. „У його чи в неї нема особистого життя“. Це значить, що чоловік не живе половим життям. Та, по-перше, сімья це теж не зовсім особисте життя, а по-друге всяке почуття, всяке переживання, створюється в мені, в моє особисте.

Олена Андріївна раптом невідомо з чого розсердилась. Лице її стало таким, з яким вона показувала, як тримався за життя Петро, сухим, старим. Халепа аж зніяковів.

Річ була в тім, що розмова знову підняла в ній те, що піднімалось і Петром. Той так само закидав її обивательщину. „Обивателі, обивателі, ціль, служення... Діти! От найбільша, найвища ціль людини. Тато теж переслідує. Навіть на шпигунство пускається, щоб знайти за Тімом факти зради й розвести їх. Пускає чутки, що Тім робив доноси на інспектора-українця й того за його українство вигнали. На його місце ніби націляється Тім. І всьому цьому паскудству корінь — ідейність!“

Вона завищала й затріщала фотелем і понурими

сердитими очима стала дивитись в сад. Тінь від альтанки ставала коротшою й в двері часом залітав теплий нагрітий сонцем вітрець. На рожевому куці з похмуро-добродушним зумінням короткими спурхами крутились чмелі й бжолі. В проході дверей, вирисовуючи в повітрі петлі, гралися мухи, немов ганяючись одна за одною.

Халепа мовчав і приголомішено крутив у руці віточку винограду.

Олена Андрієвна раптом голосно, сміхотливо засміялась, повернулась до його усім тілом і сказала:

— А що, гарну прочуханку вам задала? Правда? Халепа теж засміявся.

— Да, задали! Головне, знаєте, зовсім несподівано. Усе так добре, гладко, навіть ніби трошки й спочуття й раптом...

Олена Андрієвна зареготала.

— Але ж ви не сердьтесь. Добре? — немов попережаючи й умовляючи, скрикнула вона. — А то не можна щиро говорити.

— Ні, я не сердюсь. Я не можу брати на себе рішати, хто з нас правий. Мені сумно, що...

— Ну, от. А що до спочуття, то вам я все таки спочуваю. Себ-то, отверто кажучи, я не вірю, що з цього щось вийде. Ані трошки не вірю.

— Через що?

— Та через те, що... нікого ви не знайдете, ніяких грошей не добудете. А коли й знайдете, то фабрика ваша моментально прогорить, вас обшахрають і обікрадуть, ваші ж друзі-однодумці. І ще під суд попадете...

— Ну, це все ще невідомо...

— Так, звичайно. Але я вам все ж таки спочуваю... А чекайте, ви мені скажіть таку річ: ради сеї високої

цілі ви згоднісь би продати себе за гроші жінці, яку не кохаєте?

Халепа косо підвів очі догори, подумав, так само подивився в другий бік і сказав:

— Хм! Це питання трудне. Скоріш усього, що так. Коли великі гроші!

— Фе, гидота! От ви які! Ну, та це вже инче питання. Добре. Ну, в такому разі я вам, здається, зможу допомогти. Сестра міліонера, от ця сама пані Підтоптана, невпинно жадає вийти заміж. Багата, — мабуть, теж з мільон або й з два найдеться. Батько записав свої маєтки нарівно на їх обох. Але попереджаю: дурна, пришелепувата, істеричка, гладка, негарна й добра. Не знаю, що ви волієте: усі ці якости плюс добра чи плюс зла. Я б, їй-Богу, не знала, що вибрати.

— Ну, плюс добра все ж таки краще... — з нерішучим усміхом зауважив Халепа.

— Ви гадаєте? Ой, не кажіть. На злу хоч сердитись можна, а від доброї тільки в безсилий одчай упадеш. Ну, та це вже деталі. Як вам подобається *уся* постать? З птичого лету, так би мовити?

— Приваблива особа.

— А правда? Одягається вона, майте на увазі, по останній моді й раз-у-раз лічиться. Страшенно любить лічитися й падати непритомною на руки мужчин. Щипає покоївок, обдаровує їх сукнями, потім знов щипає й кусає.

— От яка добра!

— Ні, ні, серйозно добра. Це тільки від нестриманости й запалу. Сама потім плаче, уявляючи собі, як повинно бути боляче бідній Маші чи Саші. Ну, що до вашої кандидатури, то є велика надія: вона поетів, та ще справжніх, з іменем, любить навіть більше, ніж не-

притомність. Мати чоловіка поета такого то — та це ж скарб цілий! Братік може перешкоди робить, але братіка я беру на себе: ми з ним приятелі. Ну?

Олена Андріївна чудно посміхалась і з чеканням дивилась на його.

— Невже ви серйозно? — засміявся він, але не зовсім вільно й легко.

— А чому б не серйозно? Ага, он як, уже назад? Ні, добродію, нема чого, будь ласка в жертву ідеї! Йй-Богу, я серйозно. Хочете висватаю?

Халепа бачив, що вона, справді, ніби серйозно вхопилась за цю думку. Він підвівся, ступив кроків три по альтанці туди й назад і зупинився проти Олени Андріївни.

— Ні, я спочатку хочу все ж таки подивитись...

— Ага! Ач який! З комфортом хочете?

— Ні, не з комфортом... Але так зразу... Потім це такий крок... А коли я поставлю себе в таке... становище, що не тільки ніякої користі ідеї не буде, а ще й шкода?

— Ну, вже викручуєтесь!

— Зовсім не викручуюсь. Я принципіально згоджуюся. Я вам це з самого початку сказав. Але не можна ж так з... бухти барахти. Я не від того, щоб познайомитись з нею, з братом. Навіть буду прохати вас скоріш познайомити мене. Але... нічого їй не казати. Добре?

— Добре.

— А з братом я хочу якось... побалакати. Розуміється, спочатку треба його узнати. Вони де живуть?

— Зімою у Москві, за кордоном, на рудниках. Літом у замку. Тепер (я недавно одержала від його картку) живуть у замку. Запрохував нас до себе. Але коли вам

так хочеться, я напишу, щоб приїхали в город. Вони літом частенько тут бувають.

— От добре було б! — живо скрикнув Халепа.

— Ага! Удовичка вже запала в серце!

— Мила удовичка! — зворушено склав руки Халепа.

— Коли б вона по доброті своїй дала мені хоч сто тисяч. Ну, на віщо їй ці міліони? Ну, подумайте самі, Олено Андрівно, чи добре ж це: от у такої непотрібної, пришелеповатої жінки в руках міліони, а у того, хто хотів би... Ну, та Бог з нею, хай собі має їх. Так напишете? От чудово! Ви знаєте, я передчуваю, що в мене з братіком щось вийде. Йй-Богу!

— А не з сестрицею? — прищурюючи одне око й закриваючи його листиком, лукаво кинула Олена Андрівна.

— Сестриця про запас! Ну, добре. А тепер, щоб уже зовсім стомить вас своїми просьбами, так ще от що, Олено Андрівно: чи не маєте ви знайомих серед робочих соціалістів і тому подібної публіки? І чи можете познайомить мене з ними?

— А це вам навіщо?

— А як же! Це необхідно. Це перш усього. Де ж я для своєї фабрики братиму робітників? З'улиці? Ні, я все поясню їм, ввійду з ними у згоду. Вони один одного знають, можуть вибрати. Що ж я сам зроблю? „Навіщо“.

Олена Андрівна посміхнулась так, як посміхаються на якісь дитячі серйозні наміри. Одначе сказала:

— Хм! це вже зовсім погано.

— Через що!?

— Та через те, що коли ви з цими людьми заведетея, то у вас уже зовсім нічого не вийде. Вони вас зараз же вилають за буржуазність, потім почнуть рвати на часті, одні в один бік, другі в другий бік, одні большевики,

другі меньшевики чи ліквідатори, чи як там у їх. І ніякого пуття не добетесь. А втім, коли ви так хочете, то я можу вам дати рекомендації до всяких їхніх „діячів“. Колись сама була правовірною есдечкою. Добре, дам. Тільки попережаю: розчаруєтесь. Крім того, як же ви погодите мільонера Греблю, власника рудників, на яких раз-у-раз бувають забастовки й цих забастовщиків? От завдання? Доведеться вам „Объять необъятное“.

— А навіщо їх погожувати? — здивувався Халепя.
— Він сам по собі, а вони самі по собі. Коли він згодиться на мою пропозицію, то що ж тут погоджувать?

— Я-як?! — вражено скрикнула Олена Андріївна, схопившись і взявшись обома руками за щоки. — То ви гадаєте, що він... що Гребля згодиться на вашу ідею й перестане бути буржуєм, капіталістом, покине рудники, акції, біржу й „експлуатацію“ пролетаріату?

— Розуміється, — твердо сказав Халепя.

Олена Андріївна одкинулася назад усім тілом і зареготала. Потім вибігла з альтанки й пританцьовуючи, почала бігати туди й сюди, не перестаючи сміятись.

Халепя став на порозі й з ніяковою усмішкою слідкував за нею.

— От так ушкварив! Ха-ха-ха! От так-так! Ну знаєте що? — раптом, захекавшись від сміху й бігання, зупинилась вона проти Халепи. — Я зараз же йду й пишу йому, щоб негайно їхав сюди. Я хочу, щоб це швидче сталось. І коли це станеться, вимагайте від мене чого хочете. Чуєте: чого хочете. Ви — бог тоді!

Вона широко розставила руки, підвела голову й виставила наперед високі, круглі груди, неначе віддаючись йому вся.

Халепі від її слів і пози перебіг по грудях холодок.

Але він внутрішньо похмурився на його й з усмішкою сказав:

— Позвольте, я не... не утверджую, що так буде, але думаю, що можливо. Логично міркуючи, я тут нічого... неможливого не бачу. Бували ж случаї...

— Добре, добре! Я сьогодні ж пишу!

— Дуже радий.

— Побачимо ж! Я гадала собі, ви хочете, щоб він пожертвував... ну, декільки тисяч. А ви...

— Я й від декількох тисяч не одкажусь. Будь ласка!

— Господи! та хто ж вам, такому чудакові, дасть їх? — раптом з ласкою й симпатією, простягаючи до його обидві руки, сказала вона. — Хто ж повірить, що ви не шахрай? З якої речі?

— От через те й треба, щоб він весь, до кінця згодився зі мною... — беручи її руки й злегка потискуючи їх, відповів Халепа.

Олена Андріївна тільки з усмішкою похитала головою й обережно одняла руки.

В Халепи зосталось почування теплоти її пальців.

— Добре. Сьогодні ж пишу. І йому, й сестрі. Мене це цікавить. Не бійтеся, я їм ні слова не скажу. Я ж розумію. Ні, я буду тільки стежити збоку. Навіть помагати зможуюсь. Ну, а як вам подобалась моя сестричка Ніна? — невідомо через що раптом перестрибнула вона.

Халепа трохи здивувався з цього питання, але відповів:

— Учора менше подобалась, ніж сьогодні.

— Так? А сьогодні більше? А взагалі подобалась? Гарна вона?

— Да, пожалуй, гарна... — неупевнено промовив він, пригадуючи вчорашню й сьогоднішню Ніну й не знаючи, на якій зупинитись.

— „Покалуй!“ — з жартівливим обуренням похмурилась вона. — Ах ви ж! Ну, чекайте ж, я скажу їй, вона вам задасть. Шкода тільки, що з нею щось приключилося й вона в нас зіпсувалась. Просто, знаєте, пізнати не можна дівчину! Якась нерівна стала, нервова, якась така, що... А що вже бідолак Тризуб перетерпає! От той учорашній маляр. Ми вже так і постановили, що парочка готова. Ще підчас нашого від'їзду в Петербург усе було добре. Правда, з її боку нічого такого особливого, але й не таке, як тепер. І раптом довідуємося, що Ніна й бачити його не хоче. Що тут сталось, невідомо. Я вас притягаю до наших секретів, щоб ви могли краще орієнтуватись,— невідомо навіть несподівано додала вона, як невідомо навіть розказала про Ніну.

Халепа не мав нічого кращого, як мовчки з усмішкою уклонитись їй.

— Олесю! — раптом недалечко зачувся голос Ніни.

Олена Андріївна живо повернулась у той бік.

— Тут, Ніно!.. А сонечко одначе припікає. Тут, Ніно, біля альтанки! А що там?

З-за кущів з'явилась Ніна з китицею бузку в руці.

— Уляна кличе. Якесь там лихо у неї. Я хотіла допомогти, так вона тільки твої авторитет визнає.

Посміхаючись то до Олени, то до Халепи, Ніна підходила до їх, устромлюючи на ході бузок у свою шапочку темного з иржою волосся. На сонці білий, рівний колір її обличчя здавався ніжно-жовтявим і виразно помітні були широкі, негусті брови й вишневі уста.

— Треба йти... — з покірливим виразом сказала Олена Андріївна. — Нічого не вдієш. А написати, зараз же напишу!

— Дуже радий буду.

— Побачимо. Лишаю вам Нінуську. Ніно, покажи Андрію Максимовичу сад, я занята занадто була.

Хитнувши головою, вона поспішно пішла, на ходу зриваючи з кущів та з дерев листя.

— Хочете подивитись на сад? — дуже чемно й уважно звернулась Ніна до Халепи.

— З охотою.

— Тільки він у нас зовсім малюсенький. І дивитись нема на що. Ну, ходітьте насамперед до головного номеру: до краєвиду на Дніпро.

Вона пішла вперед по доріжці. Коли траплялись віти, що перепиняли дорогу, вона одхиляла їх і держала, поки не перехоплював Халепа.

— Може ударити... — з усмішкою говорила вона й поглядала на його пов'язку. Руки їй були инчого кольору й будови, ніж у сестри, не рожеві, короткі й повні, а матовобілі, ледве жовтяві, довгі, строго виточені. Шия позаду теж одливала жовтим перламутром. Плечі були високі, а груди невеликі, низькі.

У Халепи весь час, коли він дивився на Ніну, проходив по грудях знайомий холодок, від якого зараз же вибухала досада й роздратовання. „Що за гидота!“ думав він, навмисне стараючись дивитись убік.

Часом Ніна озиралась, дивилась йому просто в лице своїми ясно-карими чи зеленими очима з обідками й питала що небудь.

І тоді від цих очей знову хтось холодно й приємно дув на серце.

„Головний номер“ була маленька могилка при самім кінці садку, біля паркану, за яким тягнувся чужий сад, що круто збігав униз. Між деревами цього сусідського саду зробилася прогальовина, крізь яку видно було да-

леку смужку чогось блискучого й сірого, як луска риби. За лускою зеленіли луки та білили розкидані хатки. Над хатками, луками й лускою спокійно й велично розляглося ніжно-синє, без єдиної хмаринки, небо.

На могильці ріс каштан, обтиканий, як різдвяна ялинка, свічками буро-сірих квіток. Тут, біля паркану, чомусь дужче пахло, ніж біля альтанки. Може через те, що до запаху бузку домішувався ще запах зогнилого за зіму листя в кущах, підгнилих дощок паркану, кропиви, бузини.

Звідкись налітав вітрець і лопотів лапатимц, незграбними листами каштана. На сухій гияляці дерева сиділа періста сорока й хитала хвостом, немов зо всієї сили тримаючи рівновагу.

— Правда, гарно тут? — спитала Ніна, притуляючись спиною до стовбура каштана й дивлячись угору, де переплітались товсті, голі гияляки.

— Божественно гарно! — тихо сказав Халепа, не одводячи очей з далекої блискучої луски Дніпра. Синій серпанок в прогалині, шматочок ярко-червоного даху якогось будинку. Ось, поблискуючи до сонця перами крил, пролетіли два голуби. Десь збоку басом мелянхолійно гуде жук. Тут же тонесенько щось пищить, немов тягне безкраю павутину. В траві тасмне, злодійкувате шарудіння, яке стихає на найменьчий рух людей, — щось там дряпається до своєї мети. Бог-зна, від чого душу охоплює зворушення, жаль і тихий захват. От стоїть побіч дівчина, — що вона думає в сю мить? Чому не можна взяти її за руку, — ніжно, дружо взяти за руку, зазирнути в лице й з цим жалем, зворушенням і захватом сказати їй: скажи мені, що ти мавш на серці? Коли важко там, я постараюсь зрозуміти, відчутти, вия-

снити її, може, чимсь поможу тобі. Коли радість там, я порадію з тобою. Чому не можна цього? А от не можна та її годі!

— Вам подобається у нас в місті? — спитала Ніна, але вже не тим чемно-привітним тоном, що раніше, а просто її тепло, як старого знайомого.

— Подобається... — сказав Халепа. Йому чомусь захотілось спитати її про Тризуба, але він стримав себе.

— А вам не трудно балакати по українському? — несподівано знов спитала Ніна, з інтересом чекаючи відповіді.

— Нічуть! — знов невідомо навіщо збрехав Халепа, її збрехав зовсім легко, просто, весело.

— Невже? Адже ви не вмiли в Петербурзі?

— Ні, вмiв. Літературно, звичайно, ні. І крім того практики не було.

— Ви робите багато помилок... — ласкаво її обережно зауважила Ніна.

Халепа густо зачервонів, сам у той же час дивуючись з цього, бо особливого сорому не почував.

— Хіба? От дякую, що сказали. А які іменно, не можете мені сказати?

— Де-які можу.

І вона почала перечеисляти. виявилось, що він і не гадав собі, як часом говорив зовсім не те, що мав сказати.

Вони обоє весело сміялись, але Халепа, немов непомітно ранений, став почувати все дужче та дужче нпючий біль сорому. З кожною показаною помилкою йому ставало ясніще її ясніще, що ні Олена, ні Ніна не могли повірити, буцім йому так уже легко говорити по українському. Навіщо ж ця йолопська, безглузда брехня?

— А я, знаєте, збрехав, що мені легко балакати! —

вмить несподівано вихопилось у його й він змушено посміхнувся. — Я весь час пам'ятаю, що говорю по українському, мені треба переводить, підбierać слова. А на віщо збрехав, їй Богу, не розумію. Страшно глупо!

Ніна засміялась.

— В цьому нема нічого дивного: вам просто дуже хочеться швидко вміти балакати й ви самі себе й других запевняєте, що вам легко. Так зо всіма буває, хто вчиться чужої мови. Хутко ви будете запевняти, що вам трудно по руському балакати. Побачите! У нас є такі неофіти. Вони зовсім недавно й то по книжках навчилися говорити, але вже серйозно критикують наших письменників і нас, що змалечку говорять по українському.

Халепі стало легче. Він з полегшенням засміявся й попрохав Ніху неодмінно поправляти його, як помилиться. Вона у відповідь тут же й поправила його. На щоках їй ледве пристушила фарба й це надало обличчю її чогось дитячого, невинного, чистого.

„На диво хороше й мінливе лице!“ — мимоволі подумалось Халепі.

— Тепер, може, весь садок подивимось! — запропонувала Ніна.

І знову вона притримувала віти, поглядаючи на пов'язку, й рука, оголена вище ліктя, виразно викреслювалась на тлі зелені жовтявою білизнаю й строгими лініями.

Садок, справді, був невеличкий, але затишний і повний розквітлих дерев та кущів. Скрізь були лави з неминучими написами та ініціалами, вирізаними ножами. Це лишилось від попередніх квартирантів. Будинок і сад належали якомусь купцеві, Чупруни ж тільки наймали їх.

Халепа раптом згадав і подивився на годинник: було пів на дванадцятую, треба було йти в свою кімнату. Він

попрохав вибачення й пішов. Не хотілось іти, але зробив усилля, немов ковтаючи щось неприємне, й пішов.

Замкнувши двері, він щільно затулив завісками вікна й сів у фотель. Скупчивши погляд на блискучім кінчику черевика, він поклав, як єгипетські статуї, руки на коліна собі й став неодривно, уперто дивитись на круглу блискучу плямку на чорній пукатості черевика.

Як і що разу, думка та образи спочатку ще проходили в мозку, часто зовсім ховаючи, як хмари сонце, блискучу цяточку. Але потроху стали бліднути, слабшати, руки й ноги обважніли, потім зробились не помітними й, нарешті, все вкрилось легким туманом, крізь який лише мерехтіла ясна плямка внизу.

Коли Халепу покликали снідати, лице його здавалось не то сонним, не то п'яним.

Олена Андріївна уважно подивилась на його, хотіла щось спитати, але не спитала. Ніні ж прошепотіла:

— Подивись на його лице: він писав вірші. Ти дала йому натхнення.

Ніна злегка почервоніла, нічого не сказала й через якийсь час пильно озирнула Халепу, — він спокійно, з великим смаком, але трохи неуважно їв котлету.

XVII.

Нарешті, настрої Лідії Василівни цілком несподівано змінився, — вона стала знов тою самою Лі, що й перше була: трохи поважною, трохи вибачливою й насмішкуватою, але зате оживленою, веселою, навіть радісною.

Сталась ця зміна при таких обставинах. По обіді, тутешнім, а не петербурзьким, значить, годині о третій-четвертій, усі сиділи в саду, під каштанами. Лідія Василівна та Катя позували Чалакову. Лі напівлежучи в га-

маці, а Катя сидючи біля неї з книжкою в руці. „Дві сестри“, — так повинна була зватись група. Сестри, правда, не мали між собою нічого рідного: Лі — попеляста шатенка, з синіми очима, з холодним, жорстким, клясично-гарним лицем; Катя ж — рудява, тоненька, рум'яна, з ямочкою на підборідді. Рум'яна була вона вся, навіть на висках і на чолі горів цей рум'янець.

Але, коли Чалакову показали на це, він спокійно відповів, що це саме й треба: хай публіка догадається, через що вони сестри, треба давати публіці простору для творчости.

Оглоблін ходив по бічній алеї, обхопивши шию руками й думав. Костяшкін щось писав за столом, а Пеліканов і Андрусевич грали в шахмати, при чому Андрусевич весь час хіхікав, а Пеліканов сердився.

В саду, на улиці, в небі пливла рівна, спокійна, як вода Дніпра, тиша. Дерев, неначе стежачи за тим, як Чалаков клав на полотно фарби, не рухались. З будинку доносився спів кухарки, яка кінчала строфи високою, довгою, кличучою нотою, немов подаючи комусь гасло.

Лідія Василівна згодилась позувати тільки для того, щоб одчепитись од Чалакова, який надокучав їй з проханнями. Але „надавати собі виразу“ рішуче відмовилась, а через те лежала з тим самим уперто й жорстко думачим лицем.

І от під цей час листоноша приніс листи. Один був для Лі. Вона лїниво взяла його, але тільки подивилась на почерк, як вмить уся змінилась. Швидко вистрибнувши з гамака, вона заявила Чалакову, що позувати не буде й з листом в руках хапливо подалась углиб саду. Всі помітили, що лист був грубий і що Лі гаряче почервоніла. Костяшкін при цьому уважно з-під лоба слідкував за нею.

Коли вона через пів години й навіть більше вернулась до всіх, зміну в ній вже виразно було помітно. Сердиті, гидливі бугрики на чолі над бровами вигладились, очі блищали весело, енергійно, в голосі чулось піднесіння, виклик, насмішка, радість, безжурність. Вона почала торсати, цілувати Катю, весь час перекривляючи її й кричучи: „уй, Катю, як знаменито!“ Катя щиро й заразливо сміялася на це й питала:

— Хіба я так кажу? Правда? Правда?

І сміхотливими, питаючими очима швидко поглядала на всіх по черзі. Потім Лі перекинула шахматну дошку, несподівано схопила за вуха спалахнілого Пеліканова, якому тільки почало йти щастя в грі, й, регочучись, стала ніжно водити його голову то вправо то вліво. Пеліканов, нарешті, добродушно засміявся й здивоване лице його зробилось наївним, добрим, милим.

Чалаков похопився втікти в дім разом з своїм мольбертом і скринькою з фарбами. При цьому, пустуючи, весь час з жахом озирався на Лідію Василівну й надмірно згинався від ваги скриньки. Тільки Оглобліна, що миготів білим піджаком по алеї, та Костяшкіна не чіпала Лі, хоча Костяшкін вже не писав, поклавши записну книжку в кишеню.

Після того почалась гульня в Чалаковському домі, безглузда, буйна, пустотлива, чому сприяло те, що ніхто не знав, через що Лі раптом переродилась. Катя реготалась до нестями, бігала по всьому домі й саді за Чалаковим, який найшов щось із дамського туалету, торсала Пеліканова, що сяв здивовано-наївною усмішкою, забувши про свої хвороби й страждання. Андрусевич гатив по роялю й високим фальцетом співав якусь нісенітницю. Лідія Василівна тягла в дім Оглобліна й поясняла йому,

що Пеліканов одержав звістку про зачислення його членом Академії Мистецтв, через що й галас такий. Оглоблін, високо піднесши золотисті, тонкі брови й наморщивши гармонією рожево-біле чоло, дивувався й не вірив.

Тільки Костяшкін, поважний, спокійний, з гарно зачісаною пухастою бородою, буйним, трохи м'ясистим носом і насмішкувато-вибачливим посміхом сидів так само в саду в своєму зеленому фотелю.

Потім Лідія Василівна несподівано зникла. Хапливо одягшись, вона непомітно вибігла на улицю й зникла.

Приїхала вона тільки над вечір, коли вже заходило сонце й сховався місяць, молодий, несмілий і нерівний. Вона вже не застала Каті, Оглобліна й Пеліканова, — вони пішли на Дніпро кататись на човні. Але зате в їдальні її з галасом зустріли всі останні, не виключаючи й Костяшкіна. Вони були веселі, без піджаків, по американському, — за що розчулено й дуже галантно вибачились перед Лідією Василівною. На столі стояли пляшки з напитками. Виявилось, що на пропозицію Костяшкіна вони постановили „вшанувати день визволення від гніту туги найдорогшої владарки Лі.“ Через це Чалаков і Андрусевич поїхали в місто, де й закупили всього, що личить у подібних випадках, а зверх усього одну знамениту річ: чудодійну наливку, місцевого виробу, так звану „шкереберть“, що на хохлацькій мові значить до гори ногами. Цю наливку можна добути тільки з особливої ласки у одного дивака — виноторговця.

Лідія Василівна зараз же, не скидаючи навіть капелюха, покуштувала цієї „шкереберть“. Справді, в цій густій, злотисто-червоній плінності було щось запаморочливе, — почувалось це з першої ж краплини, запашної й гострої.

Лідія Василівна поспішно скинула капелюх і сказала дати ще „шкереберть“.

— Оце саме те, що мені треба! — заявила вона.

Чалаков у захваті заревів і потім ніжно, граціозно налив і підніс „найяснійшій Лі-Шкереберть“ чарку з наливкою.

— Ви — наша Шкереберть! — зворушено складаючи руки, молитовним голосом промовив він.

Війнуло Петербургом.

На вікнах спустили штори, зачинили двері й зробили „інтимне освітлення“, загорнувши лампу в фіолетово-червоний газовий шарф, від чого обличчя набрали хмарно-дикого виразу й зуби відблискували синюватими искрами.

Костяшкін здавався веселим за всіх. Він пускав дотепи, говорив афоризмами, ніжно упадав біля Лі, не виявляючи одначе нічого, крім самої поштивої, сутодружкої уважності. Лідія Василівна часом скоса, цікаво зиркала на його й ледве посміхалась синіми очима, які від фіолетового світла й тіней видавались глибокими й величезними.

Андрусевич же бушував, — гасав від одного до другого, вимагав, щоб пили, високим, заміраючим голосом реготався, цілував Чалакова, який відбивався від його, як від цуценяти, прохав слова, деклямував вірші. Наливка, дійсно, здавалось, весь час шпуряла його шкереберть.

А Лі ще підохочувала його, вимагаючи, щоб слухали його, пила, коли він пропонував пити, сміялась і немов потискувала острогами маленьке, гостре тіло „містика“, що немов у корчах гасало по хаті. Здавалось, вона відчувала те саме, що й він, як відчуває запальний аматор

перегонів, дивлячись на скажений біг коня й всім напруженим тілом повторяючи його рухи й ніби помагаючи йому.

Один Чалаков мав спокійний вигляд. Але не натурально спокійний, а той, якого він набірав, коли бував п'яний: з відтінком величності, розміреності й благодушною вибачливості до всього.

— Найясніша! — раптом голосно й журно проголосив він, коли Андрусевич на хвилинку затих, хапливо смакуючи „шкереберть“. — Припадаючи до ніг, благаємо: оповістіть, що спричинилось до тої несподіваної радості, що завітала в нашу... самотну обитель?

Андрусевич зараз же схопився й, витираючи губи манжетною, закричав:

— Мішка! Цить! Не викривай тайни й... і завіс не піднімай!

— Почекай ти, фокстерьер!

— Мішка! Цить! Лі, загадкова, містична жінцино, не треба! Не бажаю! Встромити треба...

Лі напівлежала й мовчки тихесенько про себе сміялась. Губи її здавалися темними й кровожадно-спухшими, немов вона смоктала кров.

— Лі, скажіть! — тужно й докірливо похитав великою білявою головою Чалаков.

Але Лі помалу, як італійці, піднесла палець і незгодливо помахала ним з боку на бік.

— Тайна?

Андрусевич, справді, як фокстерьер, кинувся на Чалакова й почав шарпати його. Костяшкін, хитнувшись, підвівся й чаркою постукав об шийку пляшки.

— Панове! — голосно сказав він. — Залишімо тайни. Тайна дає втіху тільки тому, хто володіє нею. Тайна,

панове, як кохана жінка, вона дає радість доти, доки належить одному. Коли ж...

— Браво, критик! — крикнув Андрусевиц, що відлип од Чалакова й нетерпляче слухав Костяшкіна.

— ... Коли ж робиться власністю инчих, то перестає бути тайною, як і кохана жінка коханою. Будьмо ж чулимцями й...

— Тонко сказано! — велично похвалив Чалаков і потягся за чаркою.

Лідія Василівна раптом зареготалась і, підтягнувши ногою стілець, поклала на його обидві ноги.

Костяшкін привітно й нерозуміюче подивився на неї й говорив далі:

— Панове, я пропоную випити за... за весняне, за все весняне, за все, що... весняне. Почекайте, Андрусевиц!

— Критик, не заходьте за межі своєї компетенції! — закричав Андрусевиц.

— Я не захожу. Панове, серед нас живе весняне! Я кажу, панове, про Катю, про Катерину Михайлівну. Панове, та це ж ми самі багато років тому! Ця ясна, наївна віра в необсяжність можливостей, ця довірчивість, ця невичерпана вражливність перед...

— Так, це ми самі ба-га-то років тому!... — невинно й сумно похитав головою Чалаков, лукаво зиркнувши на Лі.

— ...перед тайнами життя.

— І перед літераторами „з іменем“! — крикнув Андрусевиц, сам зареготавши на свої слова.

Костяшкін облизав губи, поставив чарку на стіл і, дивлячись на Чалакова, казав далі:

— Михасю, ти повинен намалювати її так, як ти

можеш! Пам'ятай це. Дай нам, Михасю, те, що ще цвіте в ній, цвіт, пахощі дай!

— Дам! — упевнено й коротко кинув Михась.

— Панове! Я протестую! — звертаючись до Лі, закричав Андрусевич. — Критик шахраїть! Він провадить тонку гру. Не бажаю! Я вмиваю руки!

І він потер руки, немов би вмиваючи їх, і навіть краплі струсив.

— Вся відповідальність падає на критика. Він хоче зірвати цвіт, а ми будемо захистом для його. Ні, серденько, зась!

І він тоненько засміявся, виробляючи горлом „кя-кя-кя!“

— О, ні! — перестерегаючи підняв руку Чалаков, пухлу, білу, з короткими, мучними пальцями. — О, ні, я стою на сторожі! Небезпеки для квітки нема.

— Панове! — вибачливо посміхнувся Костяшкін. — Я не про це. Всі квітки у свій час опадають. І добре, коли їх зривають перше, ніж вони засохнуть. Я про те, що...

— Так, але для квітки небезпеки нема! — з притиском повторив Чалаков.

— Вірю, — уклонився Костяшкін. — Схиляюсь перед лицарськими почуттями. Але зауважено, що сторожами звичайно бувають ті, які не сміють, не мають права на те, що стережуть...

— Що-о?! — зірвався з місця Андрусевич, але Лі зараз же швидко спинила його рухом руки. Андрусевич замер, як на стійці.

— Сказано невдало, — не похвалив і Михась слова Костяшкіна.

Костяшкін зиркнув на Лідію Василівну; вона з че-

канням дивилась на його фіолетово-искрястими, сміхотливими, розуміючими й затуманеними очима. Вона мовчки казала йому щось і сміялась з його, але він не помітив цього, не хотів помітити.

Чалаков сів рівніше й енергічніше узяв у руку чарку.

— Вважаю неудачним! — з вагою повторив він і випив. Взявши кільце лімону з цукром, він поклав його в рот і почав жувати.

Сів і Костяшкін, знову облизавши губи й посміхаючись трохи дерев'яною посмішкою. Від червоно-синього світла лице його здавалось не свіжим і рожевим, як завжди, а немов побитим і в синцях. А втім, усі здавались якимись мертвими, як трупи, що посиніли й почали розкладатися. Кімната стала низькою, довгою, з темними синіми кутками, неначе склеп.

— Ви, панове, мене не розумієте... — одкидаючись на спинку стільця, промовив Костяшкін. — Ви обмануті самими собою. Ви надаєте другим свої власні... е... настрої. А це зветься... непорозумінням. Але, чекайте-но, будьмо щирі! Будьмо, панове, вільні, геть чисто розстебнувшись! Андрусевич, я написав про вас... А втім, залишімо літературні рахунки! Панове! — раптом запалюючись натхненням, знов устав Костяшкін. — Панове, ви мене не зрозуміли, але я зрозумів вас. Себ-то, виключаючи, розуміється, Лідію Василівну. Але ви ховаєтесь од самих себе. Це погано. Не треба ховатися, чорт його бери! На бік всякі дурниці!.. Панове, я наче стою в потоці, що несеться з гори. Стояли ви коли-небудь так? Пам'ятаєте це почування? Так от...

— Глядіть, не гепіть! — хіхікнув Андрусевич.

— Ні, я твердо стою. Панове, ви не розумієте, чого

я хочу. Я Катю дуже ціню. Ви придивіться, яка в неї посмішка, які чортячі тіні в куточках уст. Ах, ви цього не розумієте! Там чувається, що квітка доцвітає. Ви гадаєте, вона, справді, така наївна? Вона — несвідомий психольог. Так-так, великий психольог. Але квітку зірвуть. Злодіяцьки зірвуть. От що гидко. А ви... сторожі!

Він хмикнув. Трудно було сказати, удавав він чи, справді, вже не володів ні собою, ні своїми словами.

Чалаков і Андрусевич обидва разом стали сперечатись з Костяшкіним. Вони добре не розуміли, чого він хотів, не знали також, чого самі хотіли, але почували, що треба сперечатись. Лідія Василівна так само мовчала, ліниво курячи, посміхаючись і сьорбаючи маленькими ковтками лікер. Губи їй, здавалось, ще більш потемніли й розпухли.

Нарешті, Костяшкін одсунув рукою в бік Андрусевича, що напосідав на його, й сказав:

— Так, я хочу зірвати її! Цілком вірно. Ну, то що? От же й зірву, а ви тільки вищатимете коло мене й облизуватиметесь.

Він зареготав, одшпурнув од себе стілець і злісно весело випростався.

— Що, не подобається?

— Паскудство, Миколко! — журно подивився на його Чалаков. — Хоч би ви, Лідія Василівно, зупинили цього... циніка.

— Я цілком розумію Миколу Григоровича, — несподівано промовила Лідія Василівна. — А з вас дивуюся: ви під впливом цієї скаженої наливки попали в... святошество.

Михась витріщився на неї, а Андрусевич хапливо почав наливати собі в шклянку чогось, що перше попалося під руку.

— Ура! — легко скрикнув Костяшкін, але уважно поглядав на Лі. Вона ж, не подивившись на його, закурила й певміло тримаючи цигарку між двома пальцями, ліниво казала далі:

— Вам для чогось треба показати, що ви страшенно заклопотані чеснотою Каті. При цьому чесноту розумієте, як певну глупоту. Катя — майбутня співачка, актриса. Що ж ви гадаєте, що вона на втіху своїй чесноті виїде заміж за... за якогось учителя гімназії та буде крадькома стрибати в гречку? Розуміється, вона сама перша зірве квітку. Фе, мені навіть соромно стало. Я гадала, що ви піднімете рукавичку, яку вам кинено, а ви... Ражу вступити сторожами в інститут благородних дівниць.

Андрусевич захвилювався, потім раптом запалився й крикнув, що він піднімає рукавичку. П'яним жестом він пригладив своє їжакове волосся й простяг руку Чалакову, закликаючи його „з'єднатися“. Чалаков теж захвилювався й почав пояснювати, що він не так зрозумів Костяшкіна. Звичайно, коли це буде шляхетний, так би мовити, герць, коли з боку Каті буде вільний вибір, то... він, розуміється...

Після цього Андрусевич упав у захват і поставив вимогу випити за Катю й за її тіні в куточках уст. Костяшкін з усиленним ентузіазмом підтримав його й знов почав вихвалити Катю.

— Панове, панове! — гукав Андрусевич, — тільки ж чесно змагатись! І не казати їй ні слова. Ніякого утиску. Я попереджаю!

Чалаков зовсім знесилів і дурновато посміхався, слухаючи то Андрусевича, то Костяшкіна.

Іноді він теж намагався говорити, але крім ніжних, пестливих слів про Катю у його нічого ясно не виходило.

— Панове, ходімте в сад! — запропонувала Лі її, не чекаючи згоди, встала її попрямувала до дверей. Вона була хитнулася в початку, але потім ступала зовсім твердо.

В саду була тиха, задумлива прохолода. Вгорі злегка сріблилось небо від молодого місяця. В кутку за каштанами тьохкав соловейко, а з міста доносилась музика і глухо бухав барабан.

На повітрі „шкереберть“ рішуче перемогла усіх. Лі спочатку лягла в гамак, але її почала крутитись голова. Тоді Андрусевич побіг у дім і притаскав цілу куну пальт. Дбайливо розстеливши одне з них на траві, він обняв Лі за стан і поміг лягти на пальто.

Костяшкін стояв біля них і хмарно дивився, не рухаючись. Потім ліг біля Лідії Василівни її взяв за руку. Міцно стиснувши її руку, він прошепотів:

— Я тобі віддячу!

— За віщо? — голосно спитала Лі її засміялась.

— За все! — шепотом сказав він, близько присуваючи до неї лице. Лі лежала горілиць, дивлячись у зблідле небо стомленими очима з ледве помітною у сутінках посмішкою. Вона ліниво одвела другою рукою його голову її сказала:

— Ви мені заважаєте дивитись на зорі.

Андрусевич покрутився її одійшов до Чалакова, що лежав осторонь. Костяшкін озирнувся, потім раптово обняв Баранову її притис її голову поцілунком до землі. Лі не противилась. Але коли він підвів голову, вона спокійно її голосно поклікала:

— Андрусевич! Ідїть сюди. Михасю, де ви!

Андрусевич зараз же прибїг, потім приволік за руку Михася, який повз за ним навколїшках, і вони розташувались біля Лідії Василівни. Андрусевич часом злодій-

кувато в темноті ловив її руку й цілував, а Лі чудно сміялась.

Костяшкін устав і одійшов убік, до столу. Видно було, як він іноді запалював сірника й курив.

Михась блаженно лежав, поклавши з дозволу Лі голову її на стегно. Він щось варнягав, гадаючи, що оповідає, й часом сам добродушно сміявся.

Андрусевич уже не випускав руки Лідії Василівни. Примостившись біля неї, він покривав руку частими поцілунками й тільки де коли підводив голову й дивився на Лі. Вона лежала непорушно, напівзаплющивши очі й, видно, не чуючи ні варнягання Михася, ні поцілунків Андрусевича.

А Костяшкін усе сидів під каштанами за столиком, спершись спиною на дерево. Він навіть тоді не встав, як вернулися з катання Катя, Оглоблін та Пеліканов.

Катя, своїм звичаєм, була у захваті. Ні, Дніпро це щось цілком фантастичне! Він такий ласкавий, тихий та могутній, що сльози виступали на очі!

Вони далеко-далеко були, за островами. Острови такі пустельні, малюсенкі, з ніжними-ніжними піскуватими берегами. І скрізь лози, верби, тополі. А на горі городські огні. На річці гомін, сміх і співи-співи. Кожний човен співач. Якесь Італія, — усі співають. І навіть гарно іноді. Був там один хор; співали щось малоросійське, широкє, й сумне. Страшенно гарно було. Пеліканов мало не впав у воду, а Оглоблін так заслухався до співів, що направив човна у беріг і всі трохи не попадали носами на дно.

Тут Пеліканов перебив Катю й почав докладно вияснити, через що він мало не впав у воду, але його не слухали.

Лідія Василівна притягла до себе Катю й поклала її біля себе.

— Уй, Лі, ви пили алкоголь! — раптом закричала Катя, стаючи на коліна.

Андрусевич залився: — Кя-кя-кя!

Катя здивувалась і напосілась на його.

— Ну, чого ви регочетесь? Чого? Ви, їй-Богу, не містик, а якийсь Петрушка! Ніякої серйозности. Слухайте, та через що ви містик? Лі, через що він зве себе містиком?

— Дитинко! — ніжно вмішався Михась Чалаков, що трохи очунав і по-турецькому сидів біля ніг Лідії Василівни. — Містицизм Андрусевича є в тому, що він усіх нас містифікує.

Катя засміялась.

— Ви, Михасю, теж, я чую, пили алкоголь, у вас голос... подібний, — зауважила Катя. — Правда?

Андрусевич знов закрякав — „кя-кя-кя!“ — Засміялись Чалаков і Оглоблін. Катя ж знов здивувалась:

— Ну, чого ви смієтесь, панове? Скажіть же мені. Я знов щось не так питаю?

Вияснити взявся Пеліканов. Але Катя замахала на його руками.

— Ні, ні, мовчіть, ви завжди починаєте з Адама.

— Дитинко! — сумно їй зворушено, але, справді, голосом „подівним“ до голосу п'яниці знов почав Михась. — Ви зволите казати „пили алкоголь“. І це смішить нас, дурнів. Ми ж пили наливку.

— А-а! Чудно. А хіба наливка не алкоголь?.. Ну, от знов вони сміються. Їй, не хочу з вами балакати! Лі, чого ви така... не така вже весела, як удень?

Катя озирнулась кругом, немов ще когось шукаючи.

— Ні, я весела... — тихо відповіла Лі. — Але... Нахиліться, я вам скажу на вухо...

Катя швидко нахилилась. Андрусевич моментально підкрався й хотів підслухати, але Целіканов схопив його за потилицю й мовчки одтяг убік.

Лідія Василівна злегка підвелася й прошепотіла в ухо Каті:

— Але я щаслива.

І знов лягла. Катя радісно обняла її, стисла руками її схопилась на ноги.

— Тепер я розумію, через що ви пили... наливку. Хай буде „наливку“. І мені дасте? Я теж хочу за це випити. Михасю, дайте мені алкоголю чи наливки! Швидче!

— Ні, Катю, не треба, — сказала Лідія Василівна. — Так краще.

— Так? Правда? Ну, добре... А де ж Микола Григорович? — раптом спитала вона.

— В самоті й тузі марнує час, он там... бачите... біліє його похмурий сілуєт... — хихикнув Андрусевич.

Катя зараз же побігла до „похмурого сілуєту“.

— Чого ж ви тут самі сидите? — придивляючись до його, обережно спитала вона.

Костяшкін мовчки простяг її руку й, коли Катя подала свою, посадив її біля себе.

— Що вам є, Миколо Григоровичу? — злякано й з спочуттям сказала вона, стараючись визволити свою руку з його пальців.

— Нічого, Катерино Михайлівно! Сижу й думаю.

В голосі чулась утома, сум.

— Ходімте туди, до всіх.

— Навіщо? Бог з ними. Тут краще...

Каті, невідомо з чого, стало жаль його. Крім того,

ніяковило те, що Микола Григорович держав її руку, поглажуючи її другою своєю рукою.

Там засміялись і знову різко задзякав сміх Андрусевича.

— Вам сумно, Миколо Григоровичу?

Він не зразу відповів.

— Сумно, Катерино Михайлівно! А втім тепер не так сумно... Хоча з другого боку...

Він замовк і підніс її руку до губ. Катя замерла, похолола й слабо шарпнула руку.

— Миколо Григоровичу! — злякано прошепотіла вона.

— Що, дитинко?.. Можна й мені вас так звати? Ви не лякайтесь, я з побожною цілую вашу руку... А ви нічого й не підозріваєте, мила ви, чиста...

— Чого не підозріваю?

— Багато чого. Ви не біітесь, я не буду вам надокучати. Я вже можу задовольнитися невеличким. Це невеличке я волюю все ж таки, ніж велике...

— Ні, я нічого не розумію! — здивовано сказала Катя й одняла руку. — Ви признаєтесь мені в коханню? Правда? Чи ні?

Костяшкін укусив себе за губу, щоб не засміятись.

— Ви — надзвичайна! — сказав він і простяг до неї обидві руки, немов бажаючи обняти її. Але Катя одступила назад і, ще більш дивуючись, сказала:

— Але через що я надзвичайна?

— Через те, що навіть не знаєте цього. І так і треба. Чи признаюсь я вам в коханню? Так, я признаюсь.

— А Лі?

— А Лі ревнує мене до вас! — різко й з стражданням у голосі тихо сказав Костяшкін. — Невже ви нічого не помічали? Невже не бачили, що наше „щастя“ — він

гірко хмикнув — тільки для чужого ока, а в дійсності ми чужі!

— Страх! — прошепотіла Катя. — Йй-Богу, я нічого не помічала. Себ-то, я бачила, що щось... не так, але гадала, що Лі до вас холодна. І вона сама мені... Ні, ні, вона нічого не говорила мені. Забудьте, я нічого не сказала. Так? Ви не будете пам'ятати?

— Ні, ви надзвичайна! Дитинко, сядьте коло мене! Благаю.

Катя, вагаючись і мучачись, сіла біля його. Все це було так несподівано, так різко розходилося з тим, що вона знала, що просто не вірилось. Хотілось думати, що Микола Григорович жартує, що Лі зараз покличе їх і все буде, як перше. Але ж Лі тільки що сказала сама, що вона щаслива. Що ж це все таке?!

Микола Григорович знов узяв її руку й став ніжно поглажувати її й потискувати. Катя не однімала, — вона чула, що за щось винна перед ним і повинна його нагородити.

З другого боку, — це було страшенно погано й соромно, — їй було приємно, що Костяшкін, сам Костяшкін був такий... такий прихильний до неї.

— Дитинко, чиста, мила... — шепотів Микола Григорович, дихаючи на неї алкоголем. Це було неприємно й разом з тим якось хвилювало. Катя злегка одсунулась. Але Костяшкін раптом сильно, майже грубо обняв її й почав цілувати, стараючись попасти в губи, які вона з усієї сили ховала, ведячи головою то вправо, то вліво. В той же час вона, упершись руками в груди йому, штовхала його й виривалась.

— Пусе... стить! — шиплячим, злим свистом вирвалось у неї. Його руки зразу ослабли й вона встала.

Тяжко дихаючи, вона машинально поправляла волосся. „Там“, здається, нічого не бачили. Серце билось до того, що в горлі перехоплювало.

Костяшкін застогнав і схилив голову на стіл, — від зуєнля хміль ударив дужче в голову й йому зробилось погано.

Катя від його стогону уся замерла й зціулилась. Господи, як страшно все, як чудно! Що ж тепер буде? Як він страждає!

— Миколо Григоровичу!

— Що? — слабко й хрипко обізвався він. Йому хотілося содової води або чорної кави з лімоном.

— Не треба, Миколо Григоровичу... Господи, Господи!

— Все одно, Катю... Тільки нічого Ліді не кажіть. Я сам витерплю все...

Йому ставало все гірше та гірше. Він знов мимоволі застогнав і змінив позу. В тілі стояла нудьга, голова горіла й в грудях переливалось щось холодне й тяжке, обдаючи усього то морозом, то вогнем. Він безсило сперся на дерево й, немов в одчаю, закинув голову назад.

Катя сильно, до кольок у пучках, стискувала свої руки.

— Миколо Григоровичу, любий, хороший!... Ну, підждіть, вясніть мені... Не треба... Я не можу дивитись на вас: Що ж це таке?!

Головне, — він нічого не говорив, не вимагав, не просив, тільки мовчки страждав. Це було нестерпно. А там Лі, Пеліканов, Оглоблін...

Серце солодко здригнулось: як сьогодні дивився на неї Оглоблін, там, біля острову!

— Миколо Григоровичу! Ради Бога! — знов зашепотіла вона з мукою, сама не знаючи, чого вона хотіла від його.

Миколу Григоровича почало нудити, на лобі виступив холодний піт і по грудях проходив гидкий, мертв'ячий холодок, все тіло болоче нило й слабло. Він устав і, тримаючись за стіл, глибоко втягнув у себе повітря.

— Простіть! Ну, простіть мене, Миколо Григоровичу!

— Не треба... Все одно... я сам... Не ходіть за мною...

І він похитуючись і згорбившись, пішов у глиб саду. Забравшись подалі, він ліг у кущах і почав блювати.

А Катя, почувавши болючий жаль до його, сором, каяття за щось, замішання, пішла у другий бік саду, не обзиваючись на гукання Лі та Пеліканова. Стала біля тину, притулившись до дошки щокую й, задравши голову догори, безсило й непорозуміло дивилась у небо. Між вітами у голубому крузі стояв ясний чистий ріг місяця. Зорі кротно й побожно стовпились круг його, немов слухаючи його мовчазну мову. „Трік, трік, трік, пью!“ — виробляв соловей.

Боже, а як гарно було б, коли б не сталась ця несподіванка. Умовились завтра зранку піти на цілий день на Дніпро, з удками, з фотографічним апаратом, з фарбами. Лі також повинна була піти. Як же тепер дивитись в очі Лі? І що ж це все таке? Значить, Лі брехала, кажучи, що не любить Костяшкіна?

В саду почали гукати: Катю! Ка-а-тю! Миколо Григоровичу! Миколо!

„Вони подумають, що ми десь разом сидимо!“ — спалахуючи соромом, подумала Катя й голосно, злякано закричала:

— Я ту-ут! Агов! Ту-ут!

І поспішно побігла назустріч крикам.

Але коли Пеліканов, Андрусевич і Лі почали її пи-

тати, що сталось і через що вона сховалась, вона неприродно засміялась і відповіла:

— Микола Григорович сказав мені одну... неймовірну річ і так мене вразив, що я... сховалась.

Але яку саме річ, ні за що сказати не хотіла.

А Миколу Григоровича так і не знайшли. Всі довго ще лежали на траві, дивлячись на голубий круг місяця. Тільки Пеліканов, додержуючи режиму чи через щось інше, понуро попрощавшись, пішов спати.

Катя була мовчазна й принишкло лежала осторонь від Лі. Лі ж про себе посміхалась. Чалаков куняв, а Оглоблін тихо говорив щось Андрусевичу, хвилюючись і запалюючись.

На улиці й в місті було тихо, дім спав.

— Катю! — вмить тихо покликала Лідія Василівна, — ідіть сюди.

Катя помалу перейшла до неї й сіла на траву.

— Що вам? Га? — беручи її за руку, з теплою намішкою спитала Лі.

Катя мовчала й дивилась у землю.

— Ну, добре, скажете завтра. А сьогодні послухайте мене. Добре?

Вона озирнулась і шепотом казала далі:

— У мене до вас прохання. Завтра до мене приїде... Халепа.

Катя швидко підвела голову й хотіла крикнути „Халепа?!“ але Лідія Василівна халливо потисла її руку й вона тільки прошепотіла:

— Він?! Яким способом?!

— Я сьогодні випадково дізналась, що й він у цьому городі. Живе у своїх знайомих. Я послала йому записку, щоб прийшов до мене. Але... як ми розійшлися, ви пам'я-

таєте, трохи... неприязно, то він може впертися. Через це я написала, що нездужаю й прошу навістити мене. І лежати в себе. А ви... ви повинні вчитися грати й будете ходити за мною, як за хворою. Не тяжко хворою, а так... злегка. Добре? Поки-що нікому не треба нічого говорити, завтра все одно узнають. Хай сюрприз для їх.

— Так от що значить... лист і... все? — промовила Катя з протягом. Але непорозуміння все ж таки лишилося: а Костяшкін?

Лі засміялась.

— Ви — страшна, Кеті! Ви страшенно любите ставити крапки над „і“. Але згожуетесь?

— Так, так, я згожуюсь! — живо сказала Катя. — Тільки я не розумію... Але я згожуюсь!

Їй стало трохи легше. Можливо, що Лі не так буде тепер тяжко, коли є Халепа. І якимсь-то буде.

— Він надовго сюди? — таємно спитала вона.

— Не знаю. Нічого не знаю. Все завтра. Все завтра, Катруся!

„Але я щаслива“ — згадалось Каті. А як же Микола Григорович казав, що вона ревнує? Не міг же він брехати, хіба можна *так* прикинутись страждаючим? І ось тепер він не йде, блукає там на самоті по саду й стогне так же, як стогнав там, за столом. Такий розумний, відомий, поважний. А до Лі завтра прийде Халепа, той самий, який з любови до неї збожеволів і в випадку хвороби ударив Костяшкіна, стрілявся й потім зник десь. І вона „щаслива“. Як чудно все!

Потягну свіжостю, — це зітхнув Дніпро. На голубий круг місяця стала насуватися хмарка й, здавалось, що місяць швидко пливе їй назустріч, пірнаючи в передніх лохматих хмаринках.

В саду потемніло. Бліде, з тихим усміхом обличчя Лідії Василівни затаглося сутінками.

Солодко й смачно похрапувала велика, накрита пальтом постать Чалакова.

XVIII.

Дні минають, неспокійні, нерівні, — то стрибають, як коники в траві зпід ніг, невідомо де зникаючи, то повільно, як довгі виткі черви, тягнуться одні за одними.

Але що більше їх минає, то частіш і частіш згадує Халепа образ, про який колись писав Ліді. Так, життя — це густа сіль ниток. Заплутана, переплетена, в яку небезпечно втручатись, бо сам заплутаєшся й загубиш власну нитку. Щоб неухильно йти по своїй нитці, треба певної жорстокости, треба мати твердість і силу одривати од себе чужі нитки.

А як не втрутитись, коли само собою якось виходить, що втручаєшся? І де нема сих ниток, напружених, тріпотливих, цупко лишнучих до всього? Вони, як павутиння в осени, носяться в повітрі й неодмінно налітаєш на них, коли хоч трошки хочеш рухатись.

От і старий, і Олена, й Ніна, й навіть Тім, усі вони уже вплели свої нитки хотінь у його нитку й тягнуть кудись. Всі вони чогось хочуть від його, чогось чекають, вимагають, сподіваються. Але Халепа, власне, розуміє лише одного старого Сосненка. Його нитка рівна, виразна, без хитрощів. Він не визнає нічого, що не припадає до його нитки.

Милій старенькій! Халепа вечорами часом ходить до його. Він має кімнату за п'ятьнадцять рублів, маленьку, чистеньку, з кисійними завісками, нимов у дівчини. Старий любить чистоту до педантизму. Коли Халепа

курить, то Андрій Степанович неодмінно становить біля його пошльничку й весь час поглядає, щоб, криві Боже, попіл не впав на блискучу, жовтофарбовану підлогу.

На стінах у його портрети гетьманів, письменників, громадських діячів і ні одної приватної особи, крім жінки, гарної жінчини, подібної до Ніни. Портрети вбрані вишиваними рушниками. Біля ліжка на стіні старовинний український килим. Портъери на вікнах і дверях зроблені з плахт, малюнки яких нагадують шахматні дошки. Одна стінка вщерть занята полицями, на яких акуратно розставлені книжки, майже всі на українській мові.

Гарно часом буває у старого. На столі муркотить самовар, з улиці, підіймаючи завіску, залітає вітерець, зі стін дивляться вусаті, з широкими, дугосхожими бровами гетьмани, старий мріє. Мріє переконано, палко й сердито. Він певен, що через десять літ Україну не можна буде пізнати. Український народ з природи своєї органічно любить культуру. Любить! Ви подивіться, яка делікатність в поведженню серед простих мужиків, які вони чемні з собою й чужими. У кацапів „ти“ й матюки майже обов'язкові, вони навіть часто не розуміють, коли кажеш їм „ви“. Українці — зовсім другий нарід, друга раса. Друга! Ні, „вони“ ще узнають!

Найголовніше тепер — школа, українська школа. Так, це центр уваги кожного українця в даний момент.

Старий кожну розмову тепер кінчає школою. Нема та нема нації без школи. Годі! Сором і ганьба двадцятому вікові: в сімнадцятім віці, коли Україна жила своїм життям, український народ мав лиш 13 процентів неграмотних, а тепер тільки 13 процентів грамотних. Як вам це подобається? Га?

Халепа цього не знав.

— Та невже? Хіба це можливо?

Старий впадає в люті від поток сумніву в голосі Халепа й кидається до своїх полиць з книжками. Гетьмани суворо та з докором дивляться згори на Халепа й неначе говорять: чекай, чекай, ось він тобі зараз покаже!

І дійсно, старий показує: цифрами, посиланнями на історичні документи, на сучасну статистику. Він нігтем підкреслює потрібні місця, полишаючи білі сліди на папері, з лопотом перегортає сторінки, стука зігнутих пальцем по книжках і примушує Халепа почути себе винним.

Школа, школа й школа! Треба скрізь говорити, писати, кричати, гвалтувати тільки про це!

Халепа мовчить: він розуміє, що це питання подвійно болить старого. Річ у тім, що як раз на цьому ґрунті він провадить боротьбу з Тімом.

Тім, на думку старого, падлюка й продажна душа. Він одне говорить з українцями, а друге з руськими. Він доніс на Кравченка, бувшого інспектора гімназії, й тепер націляється на його місце. Він провадить дволичну гру, але буде пійманий, за це старий може поручитися. Таких людей треба виводити на чисту воду! Всі його жадання—це чини та гроші. Він мріє мати власний будиночок, дачу, маєточок. Для цього він здатен на все.

Халепа мовчить. Йому не подобається Тім, але хто знає, через що це.

Гетьмани й письменники уважно слухають Сосненка. А коли Халепа йде додому, вони й там стоять йому в очах. Дома він часом застає гостей, товаришів Тіма по службі. Це—приличні, чисто одягнені люди. Коли не грають у карти, то балакають про гімназичні справи, про міські скандали, про колег, яких нема з ними, й

тро нічі цікаві речі. Тимофій Миколаєвич поводить ся з ними серйозно, — він привітний, гостинний, уважний до кожного, але не має звичайної своєї жвавости й картовливости, що часом доходить до неприємного фіглярства.

Олепа Андріївна не любить цих зібрань, але раз-у-раз буває на них, стараючись бути ввічливою господинею, яка розуміє користь цих прийомів.

Але Ніна завсігди йде до себе або в сад.

Ніну найменше розуміє Халена. А надто після одного випадку. Стався він днів через два чи три після того, як Халена оселився тут.

Було це над вечір, години о п'ятій. Халена прийшов з міста й, не заходячи в дім, пробрався у сад, виліз за кущами бузку холодок і ліг у траві.

По лиці повзла кузка, лоскочучи лапками щоку, але не було сил підняти руку й скинути, — Халена тільки кривився й, як коні-оводів, силкувався зігнати її пошарудуваннями шкіри.

В сей день Халена зробив свою першу спробу: по рекомендації Олені Андріївни, з її запискою він пішов до інженера Гардена. Гарден колись стояв на чолі революційного руху, керував залізничною забастовкою, готував на всіх мітингах, вважався за найдіяльнішого, палкого й ортодоксального еседека. Словом, був тою людиною, яка могла би стати в великій пригоді Халені на перших кроках його.

Гарден так здивувався, злякався й образився, що Халена, від сорому обливаючись потом і покашлюючи, поспішив утікати.

Кузка підповзла до самого ока. Тоді Халена зняв її й обережно поклав собі на груди. Червоненьке, круг-

леньке творіннячко, немов зроблене з блискучого каміня, втягло в себе всі свої чорненькі лашки й хитро удало мертвого. Отже яке мале, а теж тягнеться до якоїсь своєї цілі, теж чогось хоче й чогось не хоче. Уперто, довго лізе кудись, прикидається мертвим, боїться, жде.

Але що далі сталось з кузкою, Халепя того вже не бачив. Тут трапилось те, що надовго лишилось у його в пам'яті.

Грюкнула хвіртка в садок. Крізь щілинки парканчика Халепя побачив у коридорі Тимофія Миколаєвича. Він, посвистуючи, застібав білий з форменними гудзиками китель і дивився, як в дзеркало, в шибки веранди. Потім китель замиготів до виходу, грюкнули двері на улицю.

В той же час на доріжці почувалась чиясь хода. Халепі не видно було й він став водити головою то туди, то сюди, стараючись пізнати в око того, хто йшов. Кроки наближались і хутко він помітив щось блакитно-сіре. По грудях війнув холодок, — сукня Ніни. Але коли він нахилив голову й піймав таки її лице, він мало не схопився з ляку: воно було в червоних плямах, на чолі звисали пасми волосся, очі, як у риб, стали широкими, — від жаху чи одчаю, губи жалібно скривились і було в них щось безнадійне, безпорадне.

Вона щось бурмотіла про себе й посувалася, як сновиди, нічого не бачучи. Сіла на лавочку, безсило поклавши руки на спинку, й стала дивитись перед себе скляними, непорушними очима.

Халепі видно було тільки одне око, моторошне, чудно побіліле, застигле.

— Жах який!... Жах який!... — розчув він. — Жах який!

Вона повторяла ці два слова майже задумливо, немов загіпнотизована чимсь всередині себе.

— Що ж це, Господи?! — вмить зойком вихопилось у неї й, зірвавшись з лави, уп'ялась руками собі в голову й, немов не знаходячи місця, пішла спочатку до хвіртки, а потім у глиб садка.

Халепа не рухнувся й довго лежав так, у одній позі, почувачи, як помалу-помалу зникає важкість у руках та ногах, якою вони налились, коли він побачив її лице.

В той день він Ніни більше не бачив.

Олена Андріївна з непорозумінням жалілась Халепі, що Ніну рішуче не можна пізнати: з нею не можна балакати, — то вона чогось лякається, то раптом уся спалахне й починає говорити таким тоном, ніби всі, крім неї, жалю гідні міщане, тільки вона одна вільна, поступова жінка. В чому її поступовість, невідомо.

Халепа нічого не сказав про те, що бачив у саду. Це торкалось тільки Ніни.

І от минуло тяжнів два уже з того дня, а Халепа все ж таки не розумів, що таке у Ніни. Який такий жах носить вона в собі, ця дівчина з такими темними, глибокими очима, з цією її розв'язною й соромливою посмішкою темно-червоних уст.

Спитати її він не смів. Вони часто й довго розмовляють між собою й буває часом, що Ніна, захопившись, подивиться на Халепу поглядом трошки инчим, ніж на простого знайомого, — от тут би спитати, — але зараз же, немов схаменувшись, стане дуже ввічливою, розв'язною. І спитати не можна.

Замість того він узяв та й зробив дурницю: розказав її про свої пляни. Біс його знає, як це вийшло, — цілком несподівано. Коли б удень, ні за що не розказав би,

а то ввечері діло було. В Чупрунів були гості, грали в преферанс „по маленькій“. Від розмов, жартів гостей повітря в хаті стало неможливим і тманим. Через це Ніна й Халена вийшли в сад. Тільки через це, — даремно Олена Андріївна тонко й не зовсім спочутливо посміхалась.

Дерева зlodійкувато шушукались. Ледве вирисовувався в небі льодовий серп місяця, нагадуючи про щось східне, загублене й тужно-скорботне. Здається, падала роса, бо спинки лав були вохкі. На Ніні була легка хустка й вона куталась, нею так зворушливо й довірливо, що хотілось турботно, ніжно обгорнути її всю цією хусткою й сісти близько-близько до неї.

Так, він сів біля Ніни, сів занадто близько. В цьому була його невільна помилка. Так, він трошки був не свій од радості й туги, що переповнювала його. Ніч цьому сприяла. І ніч, і бузок, і ще щось, Бог його знає що. Хіба можна з точністю, з надокучливою, математичною точністю встановити, через що часом уночі, коли на небі стоїть серп місяця, а в садку хвилююче тріскотять і плачуть соловії, через що в таку ніч чоловік п'яніє й робить дурниці? Не можна.

Ну, от. Він і зробив дурницю. Йому здавалось, що треба розказати Ніні, що образливо для неї не сказати їй усього.

Ніна здивувалась. Голубка тиха! — вона здивувалась, — вона зовсім-зовсім не те гадала. Вона думала... Ні, ні, сказати не можна, що вона думала, але їй почасти навіть жаль було його, бо Олеся... Ні, ні! Так-так, вона здивувалась.

Але цього мало: вона була й зворушена, й захоплена, й було їй сумно: хіба ж можливо все це? Ах, життя таке простолінійне й грубе, таке безощадне, брудно-жорстоке

й такі страшні речі виробляє над нами, що мимоволі можеш тільки жахатися й нічого не розуміти.

Е, ні: Халепа й тут не дустив і пари з уст. Так, він знає, що вона мала якесь право говорити про глум і страхіття життя, від яких приходиш у жах. Але в таку ніч та ще коли трошки з під лоба в сутінку дивляться на тебе дві глибокі западини очей і вираз цих западин такий довірливо-пестливий і хвилюючий, ну, в такі хвилини не віриться ні в які страхіття, ні в які труднощі!

Ну, хай розчарування, невдачі, образи, хай усі плями покажуться мрію, — Господи! та в цих же самих скорботах і невдачах більше життя, ніж у radoцax від преферансу по маленькій. Хіба не так?

Але не все ж невдачі й безпідставні мрії. Не всі люде — Гардени. От, наприклад, робітники, з якими він зазнайомився. Вони розуміють його мрію, мрію Петра, мрію тих, що не грають в преферанс по маленькій. Вони хочуть вірити й повірили. Бог-зна, що буде, але вони хочуть вірити й по вірі їх воздасться їм.

Дівчина мовчки, уважно слухала глибокими, тягнучими в себе западинами очей, не вухами, а западинами очей. І це ще більше п'янило.

З міста, себто з міського саду, що над Дніпром, на якому тихо гоїдаються вогневі цяточки човнів, приглушено, зітханнями докочувались хвилі музики.

Так, люди — практичні, дрібязкові, але можуть же вони утворювати ці звуки? Можуть? І можуть почувати тугу, насолоду й мрію, сховану в них? Можуть ставати тихими, задумливими, навіть найкрикливіщі, найтупіщі з них? Значить...

Басом загув гудок пароплаву на Дніпрі. Рушає мабуть. Пахне оленафтом, кошами, свитками, кухнею. Стоять

пасажирі на палубі й в задумі дивляться на огні міста. Кожний їде в своїй справі, у кожного свої інтереси, що нитками йдуть від його в різні боки й не дозволяють рухатись по власній волі.

— Ніно Андрієвно! Хочете приєднатись до фантастичного „товариства визволення праці“?

— О! — одкинулась назад Ніна Андрієвна. Це смішно було навіть думати, це... це так же неможливо, як... Ні, ні, це не для неї!

Вона, здається, злякалась? Ну, що ж, мрія, справді, не зовсім реальна, здійснена, практична. Але що таке життя, як не суцільна серія мрій? Хіба не мріє якийсь чиновник досягти недосяжного чину? Хіба не мріє селянин, робітник, сановник, швейцар готелю, письменник, торговець? Хіба хто-небудь задовольняється тим, що має, й не прагне більшого?

— Але що ж я можу? Чим можу допомогти, коли б навіть... згодилась?

В голосі й несмілість, і здивовання, й ніби надія. Чим би вона допомогла? Голубко, да хоч тим, що от так би сиділа й слухала його темними, ніжними, запашними вечорами. Хоч би тільки тим.

Халепа не сказав їй цього. Так, цього не скажеш, як би п'яна радість ні витанцьовувала в тобі...

— Многим допомогли б... — сказав він переконано, сам нічого певного з того „многого“ не знаючи. — Ми разом обдумували б, радились би... А потім, як вияснилось би, щось би найшлося. Хоч я й так дуже рад, що живу у вас і що... познайомився з вами.

— А Олеся вам дуже подобається? — раптом бухнула Ніна. Іменно, бухнула, так далеко була від його Олеся.

— Олеся? Олена Андрієвна? Подобається. Я її

поважаю. Вона вміє хотіти. Вона твердо йде до своєї цілі, яка б вона не була. Але ви... подобаєтесь більше. Простіть, Ніно Андрієвно, ми ж по дружому й без... Ви багатче. Зразу ніби й не так, а потім багатче...

Ніна, нарешті, перебила його.

— Ради Бога, ради Бога, не кажіть так про мене... О, Господи!.. Ну, знаєте що, здається, гості вже йдуть. Чуєте, двері на улицю грюкають. Ходімте спати.

Двері на улицю ні разу не грюкнули. Але, звичайно, у Ніни слух міг бути кращим. Одначе спати було ще рано.

— В такому разі говоріть про щось инче.

Про віщо ж їй було говорити? Не про те ж, що вона через щось так боялась похвал собі?

Він поправив хустку на плечі її. Тепла була хустка від її тіла й так солодко пахла. Ніна вже не дивилась в лице Халепі дитячими уважними очима, а, одвернувши голову, дивилась собі під ноги.

Потім вмить тихо попрощалась і стомлено, помалу пішла в дім.

А після того, на другий день і далі була з ним не така, як раніше, холоднувата, трошки насмішкувата й занадто любязна.

От і перший наслідок дурниці.

XIX.

Зранку Халена йде до заводів. До обіду він лежить на горбку, читає, записує в записну книжку все, що потім треба обміркувати, а иноді дивиться й робить спостереження. З горбка видно весь завод, як на долоні. Це ціле містечко, з довжелезними корпусами, якимись дововижними циліндрами, що поєднані між собою вузень-

кими повислими в повітрі драбинками, з велитенськими димарями, яких і десять чоловік не могли би обняти. Завод шищить, свистить, пихка, грюкотить, викидає бурий з жовтим одсвітом дим та вогонь.

А в обід бачиться з Миколою Шопотійом. Це ву-сатий, суворо-жартівливий чоловік, козак у засмальцьованій синій робітничій блюзі й закопченій кепці. Він іронізує з усього й зворушливо вірить у те, з чого іронізує. Він один нічого не вимагає від Халепи: ні того, щоб він негайно вступив у партію, ні того, щоб категорично заявив, хто він, ліквідатор чи ортодокс, ні письмовного, наукового викладу своєї... теорії відродження праці.

А він має великий вплив на товаришів. За що стоїть Шопотій, значить се добре.

Одначе й Шопотій, і цей жовчний Гаврильченко, й ніжний, соромливий, як дівчина, але розумний Стріха, всі вони, власне, ставляться до плянів Халепи, як до гарної казки.

А Гаврильченко просто з своєю різкістю заявив з самого початку, що все це інтелігентська вигадка: треба діло робити, а не одтягати сили на щось туманне й невідомо, чи потрібне. Тут он потрібна робітнича газета, своя, українська, треба грошей, а їх витратимуть на чорт батька зна що, на якісь підприємства, що дадуть робітничій-клясі кілька сот дрібних буржуйчиків. Та й то коли справа піде удачно. А коли не піде, то гроші бухнуть чорт-зна на що. Не можна накидатись на всяку фантазію, яка б вона гарна не була. Робітництву не до цього.

Микола Шопотій на це зауважив, що Гаврильченко хлопець чудесний і сердитий, як-то й личить усякому

пролетарієві, але в його, як у панських коней, на очах наочники й він може бачити тільки те, що в його просто перед очима, а з боків... нічого не видко. Добре — газета, але добре й фантазія, коли вийде з неї щось путнє.

Та чи вийде ж? Чи вийде?

А, от це й треба обміркувати, як слід.

Поки що вони порадили йому завести инче убрання й запустити вуса, — не гарно, що таким актьором біля заводу сновигає.

Пов'язку Халепа скинув. Волосся трохи порідшало, витерлось чи що від пов'язки, але лисинку шрама, ще червону, можна було ним прикривати. Вуса росли колючі, щетинисті, негарні, але це вже не така біда. І костюм другий, куплений у дешевому магазині, що через два дні зробився старим, не дуже то елегантно лежав на йому, — штани короткуваті були. Ну, та це „пустяк вмианія“, як каже Шопотій.

Часом Халепа по обіді їде з книжками на острів. Острів цей лежить між двома рукавами Дніпра. На йому декільки дач і невеликий лісок з низиною. Крихотний лісок, не більше півверсти вздовж і ще менше вширш. Беріг там піскуватий, підмитий Дніпром, з сухими, покрученими коріннями прибережних осокорів, лоз, берестків. Пісок незаїмано-чистий, гладенький, ніжний, як жовта замша. Біля води, як наступиш ногою, він стає темним і мокрим, а далі цілком сухий та сипкий. З його можна зробити собі подушку, фотель, ліжко. Він оксамитно похруськує й піддається од кожного руху.

Нікого там не бува по обіді. Від осокорів пада на беріг негуста тінь, але в ній усе ж таки можна трохи прохолодитися, як занадто напечешся на сонці.

Часом пропливають плоти, моторні човни яхт-клуба,

непріємно й нахабно частим лоночучим диханням порушуючи задумливу самоту берега.

Халепа, скинувши черевики й купаючи голі ноги в сипучій гарячій воді піску, лежить, читає, заплющивши очі, думає й посміхається очима й душею.

Далекий, рівний, як зелена скатертину степ також посміхається. З криками тихої, здивованої радості пролітають червонодзюбі й червонолапі чайки, легко й чепурно вихитуючись у повітрі. Над ліском, замерши в плавнім леті, кружляють шуліки.

Ось тут колись пливли запорожські байдаки. На горі не було різнофарбної накиданої купи будинків, — самі могили стояли там, стережучи волю й простори зелених незайманих степів. І предок Халепа теж, можливо, був серед засмажених, м'язистих, диких володарів Запорозжя, властителів „добр і мастностей землі Української“, такий самий засмажений, дикий, волелюбний. Звучно й многоголосо лунав гомін по тихому обширу батька Дніпра. Блискали дула пістолів і списи. А на могилах маленькими мушками чорніли сторожові брати-козаки, готові на найменьчу небезпеку димом смолоскіпів та огнищ подати вість по всій Україні.

Тепер тільки нахабні моторові човни шмигляють, а по берегах „батька“ куряться велитенські димарі заводів та фабрик. І нащадки засмажених поборників волі, „вольностей і мастностей“ України, забувши про те, хто вони, в димові, в чадові, одурілі й жовті від хворіб, в грохоті машин з ранку до вечора прокладають собі шлях до тяжкої безвісної смерті.

А там, на горі, у місті або у тих степах, по селах, хуторах, хрести церквів яких чорніють немов хрестики на шию, хіба там багато краще?

І раптом ось тут на цьому зеленому лузі, на місці закурених димарів виросте колісь цілий город праці, нової, відродженої. Коли вже димарі, коли вони замінили пустельність „батька“ та могил, то хай же, принаймні, будуть достойними спадкоємцями їх.

А чому б не бути цьому коли-небудь? Невже з людським розумом і казковими силами його неможливо досягти хоч того, щоб люде не були жовтими, хирлявими, злими, безглуздо-непотрібними на землі? Чому? В чому тут річ?

Халепа заплющує очі, лежить не порушно її старається уявити собі „царство майбутнього“. В тих книжках, що купкою лежать у його під головами, говориться про соціалізм занадто загально, занадто абстрактно, як про щось таке, що має бути десь в невідомій, чужій, фантастичній країні. Ні, Халепі хочеться уявити собі все те тут, от в цьому городі, повіті, на сих берегах.

Але як він не напружує фантазію, виходить усе та сама чужа, фантастична країна, якась підчищена Еллада.

Ну, добре. Чого не буде тоді?

От він думкою йде по вулицях того міста, що на горі. Поліцаїв на перехрестях і взагалі нігде не буде. Це вже чорта з два. Хм! Улиця без поліцая, без хазяїна? Візники, що журно рядами стоять біля тротуарів, теж зникнуть. Не буде вивісок, магазинів, не буде, розуміється, цих підвалів, з вікон яких обдає теплим, вохким смородом. Трактирі, чайні, ресторани, базарі з гноєм, соломною, сміттям теж зникнуть. Крізь розчинені вікна не можна буде бачити хирлявих, синюватих, прилизаних голів служачих всяких контор та банків. На вулицях не видно буде хапливих людей з заклопотаними, злими, діловими обличчями.

А як же буде?

І знов Еллада, знов щось чуже, далеке-далеке. Від напружень думки, від сонця й палючого вітру Халепа весь вкривається потом.

І знову думає, уперто наморщивши лоба, й уявляє.

А коли ввечері вертається додому, то все, „чого не буде“, немов глузуючи з його, з особливим нахабством лізе на очі. І сморід підвалів, і прикуті до столів та станків синюваті люде, й шинки, й хазяї улиці — поліцаї, й хапливі, заклопотані дільці, що ненавидять свої діла, й журні візники, й дітлоха, що длубається в поросі та смітті улиць. Кидаються в очі обличчя сих дітей: пристаркуваті, з пукатими баньками очей, прикритими млявими, як зів'ялі пелюстки, повіками. Вії обгризені, виски запалі, зубки дрібні, пощерблені. Дегенеративні, жалю гідні, засуджені личка.

XX.

Коли Халепа одержав записку від Ліди, він спочатку ніяк не міг зрозуміти, яким способом ця записка могла опинитися в руках місцевого посильного, „червоної шапки“. Він несвідомо, мимо волі в один момент склав цілу історію: Лідину записку хтось з Петербургу переслав комусь сюди, а цей уже послав її самому Халепі. Що Ліда могла опинитися тут, у цьому місті, за тисячі верстов од Петербургу, це не містилось йому в голові.

А тим часом записка була написана цілком виразно:

„Я хвора, Андрію, й *дуже* хотіла б тебе бачити. Твого листа одержала й радію за тебе. Він і дав мені сміливість прохати в тебе побачення. Розуміється: на віщо нам розходитись ворогами? Я живу в цьому місті вже тижнів зо три. Моя адреса: Чалаковський дім, Гайгород-

ська улица, № 2. Це на самому кінці міста. Дай відповідь через цього посильного, в якій годині прийдеш. Дуже чекаю на тебе. Ліда“.

Ясно було написано: „я живу в цьому місті“... І адреса тутешня.

Халепя одписав, що прийде завтра, біля шостої-сьомої години вечора.

Раніше він не зміг би, бо зранку мав іти до заводів. Було свято й постановили в великій кількості товаришів зібратися для обміркування пропозиції Халепи про випуск листка до робітників з закликом ідеї „визволення праці“.

Але й написавши відповідь, він усе ж таки ще не вірив, що Ліда тут і що він бачитиметься з нею. Він не квилювався й не боявся. В першу хвилину трошки було, але це ж так натурально.

За вечерею він з добродушним здивуванням сказав Олені Андріївній, що якимсь дивом одна його знайома опинилась в цьому місті й він з нею завтра побачиться. Це та сама дама, якій Олена Андріївна колись передала листа. Він не хотів робити з цього таємниць, надавши тим особливого значіння записці Ліди й його візитові до неї.

Але Олена Андріївна поставилась до цього инакше: насамперед дуже здивувалась і почала розпитувати, чого та дама приїхала, чи надовго, через що мешкає в Ілааковськiм домі. Халепя на все щиро відповідав:

„Не знаю, нічого не знаю“.

Ніні, мабуть, було відомо про цю даму, бо вона не адавала ніяких питань і тільки пильно, допитливо й ерйозно позирала на Халепу.

І Тимофію Миколаєвичу була знайома таємна, романтична дама, — він став жартувати, складати дотепи

похльоскуючи по плечі Халепа, обнімати його й щось шепотіти на вухо, чого Халепа добре не розбірав.

Халепа на все тільки посміхався. Коли б виши знали, який він далекий від яких будь намірів що до сеї дами, яка вона йому чужа й байдушка. Візит до неї? А чому не піти? Тим паче, що людина хвора, що нікого тут не має, що почуває себе безпорадною, самотною. Саме й треба піти, щоб показати їй і собі, що він не вбачає у цім ніякої небезпеки.

Другого дня Халепа мало думав про Ліду. З самого ранку він поїхав на Дніпро. На острові мала відбутися збірка робітників. Збірка відбулася й пройшла дуже оживлено, весело, просто, але... постановлено було відждати з листком і гарненько усім обміркувати все, щоб не „сісти в калошу“ й не підвести себе під глузування інших робітників.

Халепа був не дуже вдоволений з таких результатів, але добре було вже й те, що перші запальні противники трохи змякшилися. Крім того, він зазнайомився з двома робітниками, від яких потай понявся захватом: поважні, щирі, не балакучі, дуже тонко зрозуміли саму суть ідей. Ого, з такими людьми можна буде робити діло! І вони так міцно, мовчки, з притиском потискували йому руку немов кажучи: нічого, почекай, ми себе ще покажемо.

На жаль днина була хмарна, з вітром, порохом. По небі важко, неначе в недузі, сновигали жовтяві хмари й Дніпро зробився бурим, сердитим, понурим.

Халепа дома не обідав. Забіг тільки на хвилиночку — переодягтись та одягти чистий комірець для візиту Ліді.

В передпокою зустрілась Ніна. Халепі здалось, що вона навмисне зустрілась йому тут. Підозріння це рішуче

ні на чому не було засноване, але через щось так зда-лося. Він зупинився й трошки побалакав з нею, хапливо й весело. В двох словах розказав про збірку й двох робітників, спитав, чи не було листа від Греблі й хотів уже бігти до себе, як Ніна несподівано спитала:

— Чому ж ви не погодилися? Дивіться, який ви щетинуватий, як їжак.

І по сії мові чудно-пильно глянула на його.

Халепа засміявся.

— А на віщо? Я голиться більше не буду, хай росте собі там, що хоче. Я касательства більше не маю до цього.

— Не вподобається вашій... знайомій.

— Ну, то що ж? Погорю та тим і кінчиться.

Ніна нічого не сказала, з блідою, слабкою посмішкою хитнула йому головою й пішла у сад.

Халепа подивився їй у слід, подумав і поспішив до себе. Виходячи, він бачив Ніну в саду на ближчій до хвіртки лаві, але щоб не задержуватися, нічого їй не сказав і пішов собі.

А Ніна, як тільки грюкнули за ним двері, схопилась, перебігла в коридор, одчинила двері на улицю й довго дивилась у слід високої, трохи згорбленій постаті Халепа в довгому сірому піджаку, звуженому на стані. Потім помалу зачинила двері й пішла у вітальню.

Халепа ж поспішав, — було вже пів на сьому. Улички сьогодні були нудні, повні літаючим порохом і папірцями. Капшани гомоніли сердито, незадоволено, впускаючи на землю засихаючий цвіт своїх свічок. Так, цвіт на деревах став уже сохнути й опадати.

Коли Халепа знайшов Чалаковський дім і надушив біля хвіртки широкого великого гудзика дзвінка, до його

зараз же вибігла живязикувата покоївка й по алеї повела у дім, великий, одноповерховий, низький будинок з терасою. З того, що покоївка вибігла западто швидко видно було, що на його вже давно чекали й бачили, як він прийшов, — не встиг він одняти руку від гудзика, як покоївка вже опинилася біля хвіртки.

Проходячи алеєю, він побачив у саду наліво чоловічі постаті. „Вона тут не така вже самотня“, подумав він.

Його провели через декільки темнуватих, з зеленими одсвітами на стінах від дерев, кімнат, і він, нарешті, опинився в невеличкій хатинці з темночервоними шпалерами, з меблями старовинного фасону й одним широким майже на всю стіну вікном. Біля вікна спиною до світла лежала Ліда, слабким і дружим жестом простягаючи Халепі руку. Пахло тими пахощами, яких вона вживала під час особливо інтимних побачень.

Халепа раптом почув якусь не то задуху, не то стиснення в грудях, немов зразу не стало повітря. Це тяглося один момент, — коли він ступив до Ліди, воно вже пройшло.

Ліда зараз же посадила його в низький фотель біля себе, очевидно, зарані наготовлений і почала швидко, ніжно й цілком по приятельському розпитувати його, чи давно він тут, як ся має, що поробляє, що пише. На питання Халепи про її здоров'я засміялась і махнула рукою.

— Я тепер тільки те й роблю, що нездужаю. Але це зовсім не цікава тема. Говоримо про вас.

І вона знов з ніжною увагою й ніби чеканням стала дивитись йому в очі.

Халепа, стараючись тримати легкий, жартівливий тон, став оповідати про те, що він тепер багато читає,

багато лежить на березі Дніпра, їздить з своїми знайомими на човні, — аби щось говорити.

— Всі воши... малороси? — немов мимохить і не надаючи цьому значіння кинула Ліда.

— Так, малороси... Українці, себ-то.

Ліда не посміхнулась, не зауважила нічого в своїм звичайнім тоні, насмішкватім і зневажливім. Навпаки, співчутливо й серйозно хитнула головою, немов кажучи: я розумію, це добре.

Вздовж усього тіла її, виповзаючи з-за плеча її проходячи через груди майже до колін лежала товста, попільяста коса, як молодий удав. Сама Ліда здавалась помолоділою й такою гарною, що Халепа мимоволі весь час одводив очі від її лиця з цими синіми величезними очима й ніжно-благородними лініями уст і носа.

Про колишнє не зачинали розмови, навіть про останій лист Ліда згадала на швидку. Оповідала про те, як тітка маляра Чалакова запропонувала небожеві оселитись в сьому домі, як він запропонував це Ліді, як вони разом зібрали комуну й моментально вирішили все. Описувала дім, не забувши про привидів, сад, своїх сожителів. Про Костяшкіна сказала так, немов у Халепи з ним ніколи нічого не траплялось злого.

Халепа, одначе, почервонів і почув, як його кольнуло, — не ревності, ні, — Господи! яке йому було діло до якихсь там Костяшкіних, Баранових! — а ніяковість, чи що. Костяшкін що хвилини може прийти сюди, бо він же з Лідою в добрих відносинах, і буде неприємно.

Під час розмови Лі подзвонила й сказала покоївці покликати Катерину Михайлівну. Хутко прийшла Катерина Михайлівна, жвава дівчина з ямкою на підборідді й розумними, щирими очима. Ліда познайомила їх. Кате-

рина Михайлівна клопотливо подала якийсь лік Ліді спитала, чи не треба ще чого й пішла, невідомо чого густо почервонівши.

Халепя знов спитав, на що нездужає Ліда, але вона знов махнула рукою й заговорила про инче.

Потім покоївка принесла чай в невеличких, пукатих чашечках, печиво, дві чарки й пляшку з якимсь напитком і поставила все це на маленький столик, який вона перенесла з другого кінця кімнати.

Халепя почав одмовлятися від напитку, але Ліда лукавим посміхом показала йому на ярлик. На ярлику по Рєпіну буди намальовані запорожці, що реготали на пляшкою такогож фасону, як ця. Згори малюнку великими літерами було написано; „Шкереберть“.

— Це ж *ваше!* — сказала вона. — Не смієте відмовлятися.

Халепі стало трохи й соромно й приємно тому, що вона просто й гарно сказала „ваше“.

І тільки в цей мент він почув, у якому, власне, напруженню йшов він до неї, схованому, несвідомому, але тим більше дужчому.

Він весело випив, тим немов згожуючись, що „Шкереберть“ його, а також багато дечого инчого, про що не треба говорити.

Напиток був смашний, — трохи гострий, але надзвичайно приємний і такий, як то говориться, що „дається пити“. Ліда теж випила.

Не вважаючи на лікарство, на те, що вона лежала й на безнадійне помахування рукою, вигляд у неї був зовсім не безнадійний.

Але то й краще, — з хворими та ще охочими показувати, що вони хворі, — зовсім ніяково й тісно. З Лідой

ж було легко. Легше, ніж він свідомо й несвідомо ждав: немов старі невинні приятелі зустрілись. Образа, значить, у неї втихомирилась, Костяшкіна узаконено й все добре. Хай собі хоч десять Костяшкіних має!

От тільки оцей запах! На віщо вона *цими* пахощами поприскалась? Для його чи й для Костяшкіна прискається ними?

Знову щось непримне дряпнуло. А запах душно тіснив груди й уперто асоціювався з чимсь хвилюючим, невиразним і недозволенним.

Несподівано Халепа помітив, що в Ліди занадто низьке декольте. Спочатку неначе на шиї й на грудях їй було щось, не то шарф, не то мережево, а тепер зникло. Видно було розріз грудей, білих і високих.

В голову шугнула скажена думка й все тіло відразу задзвеніло й солодко занило. Серце заходило важко, холодно, трудно спускаючись і здіймаючись.

„Еге! — подумав Халепа. — Справа погана. Треба вважати. Хай йому біс, коли так. Все це, видко, підстроєно“.

І в одну мить згадався їй останній лист, погрози, підозрілим видався приїзд її сюди, хвороба, наливка, дружий тон.

„Ні, голубко, вибачай! Це тобі не піде“.

І йому раптом стало буйно-весело, задиракувата радість гойднула всім тілом у відповідь на душевне хвилювання й захотілось помірятись силами, випробувати себе, перевірити.

Він випив ще чарку „Шкереберть“, запив чайом і сказав:

— А ти все тих самих пахощів уживаєш?

Ліда швидко зиркнула на його й довірливо, просто відповіла:

— Ні, я тільки сьогодні. Я думала, що тобі буде приємно.

От як? Хм! Вона, значить, щось схопила в його настрою й хоче взяти тактикою невинності. Добре.

— Ну, як ся має Костяшкін? — спитав він непримусовано з легким усміхом, не злим, а добродушним.

— Та нічого. Щось там пише собі. Збирається тікати відси в Фінляндію.

— А ти?

— А я? А я лишаюсь поки що тут. Сподіваюсь, що ти будеш часом зазирати до мене!

— З охотою.

Про Костяшкіна, звичайно, брехала, щоб показати, що між ними „нема нічого“.

— Як же у тебе з ним? Добре? — пішов він напростець, почувавши задоволення від того, що так питав і що на душі було легко та ясно.

— Дуже добре... — привітно посміхнулась Ліда. — Я була до його колись трошки несправедлива. Він, власне, хороша людина. Йому шкодить те, що він дуже честолюбний. Через це він часто сам собі шкодить всякими необдуманими вчинками. Він мене любить, я люблю його й у нас „блаженство, рай, земной кумір“.

Вона засміялась, просто, без насмішки й удавання.

У Халепи несподівано спалахнуло зле чуття до Костяшкіна.

— Ну, що до того, що він хороша людина, то я про се з певністю не сказав би, — трохи силувано посміхнувся він, — а втім, Бог з ним. Можливо, що я теж несправедливий до його. Ти на мене не сердися? — раптом схаменувся він.

— Ну, от маєш! — ніжно посміхнулась вона, дивлячись на його, довго й отверто.

От це вже було несподівано: каже, що любить Костяшкіна, а сама *так* дивиться.

— А знаєш: мені страшенно приємно бачити тебе! — сказала вона, не перестаючи ніжно посміхатися. — Згадується щось... гарне, гарне. От уже усе минулося, половину з того забуто, а приємно. Так, здається, я брата зустріла б, коли б мала!

„Але для брата *такими* пахощами не прискаються й не оголяють перед ним груди“, — з незрозумілим роздратованням подумав Халепа.

Невідомо через що вмить згадалось, як Ліда часом любила цілувати: спочатку, ледве торкаючись губами губ, ніжно треться ними, а потім зразу вгризеться поцілунком і легесенько застогне. Вона й Костяшкіна так цілує?

— Ну, я радий, що у вас добре. Все добре, що добре кінчається! — сказав він, устаючи й підходячи до якоїсь гравюри на стіні.

В кімнаті почало вже смеркатись. Зелений присмерк обгортавав предмети. На гравюрі було намальовано жінку з напівоголеними грудьми, схожими на груди Ліди.

„Ні, треба йти додому, хай йому чорт!“ — подумав Халепа й знов підійшов до кушетки. Ліда помалу смоктала з чарки наливку, з-під лоба великими своїми очима слідкуючи за ним. Безпричинне роздратовання, неспокій, томління помітно обхоплювали його. Він сів і почав розпитувати її про те, про се, аби щось говорити. Вона теж задавала йому питання, часом обережно торкаючись останнього листа й намацуючи причину того підняття, в якому було написано того листа.

Він живе у тої дами, що була тоді в Петербурзі? Дуже миле лице. І давно вже живе? З самого початку? Ні?

Ага, значить, лист писався без непосредньої участі тої дами. Халепі по якійсь асоціації раптом уявилося лице Ніни, коли вона сьогодні стояла в передпокою й дивилась на його пильними й немов сумними очима. І вмить тиха, хвилююча ніжність і зворушення теплою хвилею прокотилося в душі. Стало дивно легко, ясно й чисто.

— Пишеш що небудь? — спитала Ліда.

Халепя покрутив головою й витяг портсигар.

— Ні, — сказав він з тою легкостю й ясностю, що була в душі. — По руськи, принаймні. По українському пробую, але поки що ще слабенько виходить. Трудно ще мені на рідній мові писати так, як на чужій.

Він чекав, що Ліда на це посміхнеться, закусить губу, скаже щось насмішкувате. І був готовий, навіть хотів цього.

Але Ліда ні одним рухом не змінила привітно-уважного виразу свого лица. Правда, сиділа вона за світлом і сутінки не давали бачити всі відтінки цього виразу. Можливо, що й посміхнулась про себе.

— Що ж, у вас велика література? — серйозно спитала вона.

— Ні, цього сказати не можна. Та й не диво: до 1905 року на українській мові дозволялось друкувати тільки народні пісні, ентографічний матеріал і тому подібне. Все останнє вважалось за нелегальщину. За таких умов, звичайно, трудно утворити світову літературу. А один час, давно вже, то й цього не можна було. Щоб надрукувати українську пісню, треба було перекласти її на латинську або на французьку мову. І що небудь, вроді

„І шумить, і гуде“ звучало так: „Fulgurat et tonat, coelum fluvium dat“... і так далі. „Je pensais, maman, que ce kosak“... Щось подібне до цього!

Халепа засміявся, почувавши все більшу та більшу легкість і задиракувате піднесення. Йому хотілось викликати Ліду на суперечку, на насмішки, на те, чого він сподівався й що повинно б бути.

— І ти уявляєш собі, — казав він далі, закурюючи й при світлі сірника вдивляючись в її лице, — як нам, українцям, повинно бути смішно й жаль тих руських, які з погордою говорять нам:

„Щож у вас є? І як ви смієте порівнювати свою літературу з нашою“! Уявляєш і почувавеш усю пікантність цієї наївної погорди?

Ні з одним руським Халепі ще не доводилось так балакати, але Андрій Степанович не раз оповідав про подібні розмови й суперечки.

— Так, — усе тим же серйозним тоном обізвалась Ліда. — Але ж українське питання так мало відоме руському громадянству. Я, наприклад, уперше чую, що заборонялось. Та й взагалі...

В саду хтось заспівав дзвінким і чистим, як дзвін криштального шкла, жіночим голосом. І зараз же обірвав, а замість співу зачувся закатистий сміх того ж таки голосу.

— Ти на зіму поїдеш до Петербургу? — спитала Ліда.

— О, ні! — зараз же відвовів Халепа, одриваючись від сміху в саду. — Я на все літо лишаяюсь тут. У мене тут є одна дуже велика справа.

— Не можна знати, яка?

— Ні, цього не можна. Цього не можна. Потім коли небудь... А у вас тут гарно, мабуть, у цьому домі. Ну, мені, здається, час іти.

— Як „іти“?! — стріпнулась Ліда. — Ну, ні! Так швидко? Ні за що не пуцу! Ти зостанешься у мене на... на весь вечір. Дай руку, я тебе прив'язжу. Дай, дай!

Вона прудко підвелась і схопила його руку. Зав'язавши її одним кінцем шарфу, вона другим кінцем обмотала свою руку вище ліктя й посадила Халепу в фотель. Шарф тягнув за руку й Халепа мусів присунути фотель ближче до канапи, так, що коліна його мало не торкались Ліди.

Знов стало чути пахощі й видно було, як на грудях гойдливо й плавко здіймалась і спадала коса. Від сусідства коси тіло здавалось мармуровим. Шарф приємно й м'ягко грів руку вище кисті.

— Ну, от, тепер тебе арештовано. Нехай тепер шукають тебе твої друзі. Так і помремо тут разом, прив'язані одне до одного. Не хочеш? А я хочу. Ні, ні, не чіпати ланцюга! Дай сюди другу руку.

— Я не чіпаю, я тільки...

Але Ліда захопила й другу його руку, яку поклала собі на стегно, накривши її своєю рукою.

Халепі зробилось душно й голова почала горіти. Під рукою почувалось гнучке, тепле тіло; перед самим лицем блищало два ока, в яких чулось хвилювання й чекання; знайомий, солодкуватий запах п'янив і робив кров важкою.

І в той же час завзяття ще дужче підіймало його. Хотілось ще більшого чогось, отвертіщого.

— А ти про мене хоч трошки думав, — вмить лукаво й ніжно спитала Ліда, надушуючи його руку. Рука надушила стегно, під пальцями чувся гладенький, слизький, тонкий шовк, що нагадував шкіру тіла.

— Иноді думав...

— Що ж ти думав? Лаявся?

— О, навіщо? За що? Навпаки. Навпаки, я згадував тебе з вдячністю.

— Ну, певже?..

— Запевняю тебе! Коли б не ти, то я, мабуть, і досі лишився б тим, чим був: нікому не потрібним, зайвим, безбатченком, безсилим, жалю гідним. А тепер я знаю, для чого живу й живу я з жадністю, з смаком, почувую себе на своїому місці й, коли хочеш, навіть дужим.

В нахиленій позі з витягнутою рукою балакати було незручно. Здавалось, що він тільки що відірвався від обіймів і знову впаде в них.

Але хай! — отце й добре. Хай палає голова й нє тіло, хай бухка серце й кров грузько й душно переливається, хай! Так і треба.

І він навмисне говорив далі в тому ж таки тоні, умисне перебільшуючи й вихваляючись. Хай посміхнеться.

Але Ліда не посміхалась. Вона тільки обережно, любовно поглажувала його руку, що лежала в неї на стегні, й мовчки, уважно слухала.

— Так, ти дуже змінився... — тихо зауважила вона. — І я рада за тебе. Тільки тобі треба б поголитися, а то лице у тебе немов не вмєте й на губі смішно стирчать волосинки.

— Ні, я голитись не буду. І взагалі, Ліда... Так, я змінився. Ти не можеш зрозуміти, як радісно бачити це, помічати на непомітних дрібничках, як хвилює боротьба з собою. І знавш, що я тобі скажу: як багато значить стримання в половому житті! Ти вибач мене, я по приятельському, отверто... Мені зараз хочеться отверто говорити. Як багато це важить! Це дає зовсім инчий тон усьому! І стільки сил иноді почуваш, що чорт зна чого наробив би! Я ж з чотирнадцяти, навіть тринадцяти літ

не знаю, що таке стримання... навіть на тиждень. Страх! І тепер... ну, як наречена почуваю себе. Ні, я не хочу сказати, що тільки через це у мене такий стан. Є багато інших причин. Але... я хочу сказати, як багато цей бік. Просто диво!

Навіщо він говорив це, Халепа не мав певної свідомости. Для чогось треба було іменно це говорити, іменно цій жінці, що лежала перед ним і хитро притягала до себе.

А в той же час голова горіла все дужче та дужче, в грудях душно наростало щось дике, буйне, тіло нестримано тяглося до біліючої плями мармурових грудей і мовчазних, чекаючих очей.

„Треба йти, хай йому чорт“! — машинально думав він і боявся поворохнути пальцями, під якими іноді помалу й хвилююче потягалось гнучке тіло.

— Я це знаю... — несподівано кинула Ліда.

— Знавш?! — занадто здивувався Халепа. — Так, розуміється! — зараз же догадався він.

— Ні, — догадалась і вона, — іменно тепер знаю, як і ти...

Халепа чогось похолов увесь.

— Так? — хрипло сказав він. — А Костяшкін? — силкуючись, яко мога спокійніше, „по дружому“, вимовити ці слова, додав він.

— З ним у мене нічого нема... — так само тихо й рівно промовила Ліда. — То було перший і останній раз. Я його не люблю, не можу любити. Він приїхав сюди проти мого бажання й весь час... надокучає мені... То було — плата за статтю про мою книжку, більш нічого. Я весь час думала тільки про тебе. Сюди приїхала для тебе, всіх умовила, розшукала цей дім. Де-кілька

раз шукала тебе в адресному столі. „Не числится“ або „не значится“, от усе, що узнавала.

— Я ж пізніше приїхав...

— Ну, да, тепер я розумію, а тоді... Хотіла вже тікати звідси...

Її рука сильно натисла на його руку, лице прису-нулось ближче. Темно-зелений присмерк робив лице блідим, страждаючим, жорстоким. Халепа почував, що вона зараз обійме його й ці напіврозкриті темніючі уста наблизяться до його й тоді... І всім тілом жадно ждав цього, хотів цього. Тільки на момент, на один момент, інакше щось розірветься в йому від болючого, гарячого, задупливого напруження.

Ліда зсунула з його пальців свою руку й, помалу повзучи нею по всій руці його угору до шиї, стала по-троху притягати його до себе, сама все більш та більш підводячись і наближаючись до його. Халепа ж сидів непорушно, мовчки й криво в сутінках посміхаючись і покірно нахиляючись до неї. От уже зовсім близько два великих, темних ока, поширених, благаючих, тріпотливих; чути дихання, часте, коротке, нерівне; чути теплий запах тіла й пахоців, палким морозом пробігаючий в крові його.

„Господи! Тепер би встати! Тепер би встати!“ — раптом майнула думка, але така бліда, безсила, жалю гідна. І слідом за цим груди сціпило сліпе, дике, ураганне бажання кинутися в оці очі, в уста, й чорт з ним, з усім, хай гине все, все, нічого не треба, нічого не було, не буде, все бліде, нікчемне, неважне перед дими благаючими, шукаюче-розкритими устами!

Він зняв руку з стегна, міцно обхопив її за плече, що зразу м'якко піддалось йому й... сам не розуміючи,

як сталося, встав, хапливо одв'язав шарф і, почувавши, як ним хитає, одійшов убік до гравюри, на склі якої слабо відбивались зелені сутінки з саду.

— Адю!! — жадно, з мукою, з злістю, з одчаєм крикнула Ліда. — Адю, йди сюди!

Він сів на стілець під гравюрою й безсило спустив руки вздовж тіла. В висках гупало, груди болюче стискувало, по тілі проходила чудна, гризуча пудьга, від якої хотілося завити й заплакати.

— Адю! Я молю тебе! Ради Бога, Адю!

— Ні! — різко, з злістю крикнув він.

І відразу стало трохи легче від цього крику вибухлої злости. Він устав і пройшовся по хаті, обома руками потираючи своє колюче лице, немов умиваючись.

Ліда лягла на подушку й лежала без руху.

Стало чути, як в саду голосно сперечались чоловічі голоси. Десь у домі стукали посудом і балакали. Обличчя Ліди не видно було, замість його на білій подушці темнів круг її волосся, обводячи рямцями жовто-сіру пляму з западинами очей.

Халепа знов сів на стілець під гравюрою, тіло обхопила тепла знемога, від якої дріжали й підгинались ноги. Нудьги вже не було, але чогось ставало сумніще й сумніще. Хотілось підійти до сеї недвижної жінки й ніжно, винувато, журно цілувати її білі стомлені руки.

І тут же искорками радості миготіло почуття гордості й захвату. Хотілось піти геть, швидче піти, щоб дати волю искоркам. І хотілось зостатись, щоб не лишалось і тіні сумніву за ці искорки.

Ліда давно лежала, не рухаючись і не кажучи ні слова. Нарешті підвелась і сіла. Халепі на тлі ясніючого вікна видно було, як вона помалу, немов зі сну, поправ-

ляла волосся й пенюар. Далі встала на ноги, підійшла до стіни, кляцнула електричним гудзиком і засвітила.

Халепа прижмурився, але в очах лишилось її лице: стомлене, з м'якими напівзаплющеними очима й спухлими, криваво-червоними губами. В тілі знову занила нудьга й глуха злість невідомо на кого тяжкою грудкою зупинилась в грудях.

Немов нічого не сталось, Ліда спокійно й в'яло спустила на вікно штору й соромливо прикрила груди й плечі фіолетовим шарфом, яким були зв'язані їх руки. Потім подзвонила й, коли прийшла покоївка, майже звичайним своїм голосом спитала, чи готова вечерея. Сказавши кликати всіх до столу, вона ввічливо посміхнулась до Халепи й промовила:

— Ходіте, закусимо...

Халепа встав і, не дивлячись на неї, нерішуче промовив:

— Коли б можна мені піти, я б...

— Ні! — рішуче хитнула головою Ліда. — Не можна. Це вже, сподіваюсь, вам дозволяється повечеряти зі мною? — додала вона з блідою, злегка насмішкуватою посмішкою й, не чекаючи відповіді, пішла з кімнати.

„Добре!“ — подумав Халепа. — „Тим краще“.

Искорка захвату дужче заблищала в йому. Хай ще одне. Чудово. Можна й це зустріти.

XXI.

Як він уявляв собі, так і виходило. Чалаков дивувався, обнімав його, не вірив. Андрусевич хіхікав, пускав дотепи й старався немов жартом висміяти. Пеліканов серйозно допитувався, як він, Халепа, опинився тут, Оглоблін, своїм звичаєм, мовчав і привітно посміхався до Халепи.

От тільки з Костяшкіним не так вишло. Костяшкін зустрів його дуже уважно, сердечно, просто. Здоровкаючи з ним, він затримав його руку в своїй і, звертаючись до тої дівчини, яка давала Ліді лікарство, сказав:

— Тепер ви бачите, який він?

Дівчина почервоніла, засміялась і відповіла:

— Бачу, та й раніще вас бачила.

І за вечерью Костяшкін виявляв увагу до Халепа.

Халепа ж що далі, то більш і більш був задоволений з себе: він не тільки з вигляду був спокійний, певний у собі, ввічливо-стриманий і навіть вибачливий, але й всередині. Він бачив, що Ліда збирається щось вчинити, бачив це з посмішки, яку добре знав: коли Ліда була в поганому настрою, губи її самі собою починали чудно посміхатись: одна половина загиналась догори, а друга ніби донизу. Раніще це примушувало його стискуватись і почувати тяжливу ніяковість. Але тепер нічого такого не було. Він спокійно їв, не хапаючись відповідав, навіть задавав Ліді питання.

Він ловив на собі й на Ліді цікаві, допитливі погляди то того, то другого з присутніх, знав, що кожний у цей час робив різні догадки з приводу того, що мало бути в кімнаті Ліді, — й від цього тільки ще дужче поблискували искорки захвату.

Катя сиділа поруч з Костяшкіним. Тепер вона могла собі це дозволити. Цілий день вона уникала його, а тепер, коли прийшов цей Халепа, вона знала, що Микола Григорович помилився: Ліда зовсім не ревнувала його до неї. І Каті весь вечір було весело. Весело було й від того, що Пеліканов хмарно подивлявся на Костяшкіна, й що Костяшкін дуже дотепно жартував з Пеліканова, й що Оглоблін здивовано переводив очі з неї на Костяш-

кіна її назад. Комік, — він напевно склав уже цілий роман між нею й Костяшкіним.

Ліда мовчала. Але коли Андрусевич обережно підсміювався з Халепи, вона посміхалась своєю переломаною посмішкою.

Андрусевич підсміювався дуже обережно й боязко, так, що відповідати йому не можна було. Халепа тільки посміхався.

Нарешті, сама Ліда підштовхнула Андрусевича.

— Ви обережніше, Василь Петрович, — сказала вона. — Не забувайте, що ви в чужій країні й що тут є представник її.

— В чужій країні?! — зразу зрозумівши її, здивувався Андрусевич. — Якій країні?

— Україні. Хіба ви цього не знали?

— А-а! Значить, я тепер за кордоном?

— Майже.

— Як за кордоном? — серйозно здивувалась Катя, — через що за кордоном?

Андрусевич одкинувся на спинку стільця й залився.

— Кя-кя-кя!

Катя вмить розсердилась. Рум'янець збіг їй з лица й вона одразу стала старіше років на десять.

— Андрусевич, ви формально нерозумний чоловік! — різко й незвично для неї сильно сказала вона. — Ви мені надзвичайно надокучили своїм сміхом. Коли ви ще раз дозволите собі засміятись на мої слова, то я... я з вами взагалі не буду балакати!

Андрусевич від замішання тихенько похіхікав далі.

Костяшкін пильно стежив за Катєю й потім перезирнувся з Чалаковим, який зробив значну й здивовану міну, немов кажучи: „От тобі й наївна Катя!“

Тоді Халепка поштиво й спокійно звернувся до Каті:
— Дозвольте мені пояснити вам. Андрусевич весь час підсміюється з того, що... що я, як йому відомо, люблю свій рідний край. Чи краще сказати, недавно полюбив.

Андрусевич вмить зробився серйозний і навіть злий. Його чорне, їжаком підстрижене волосся, здавалось, наїжилось ще більше й маленькі, круглі та чорні оченятка стали колючими. як кінчики цього волосся.

— Дозвольте! — сказав він. — Ви перевертаєте зміст моїх слів.

— Вибачайте, — так само поштиво повернувся до його Халепка. — Мені здається, що я зрозумів вас як слід.

І знову, звернувшись до нахмурено слухаючої Каті, заговорив далі:

— А „за кордоном“ це значить, що ми, українці, ніби намагаємось відділитися від Росії.

— Українці? Які українці? Малороси? — здивувалась Катя.

Андрусевич знову хотів захіхикать, але стримав себе й нахилив голову до тарілки.

— Ну малороси, хохли... — посміхнувся Халепка.

— Так малороси хочуть відділитися?! Навіщо? Панове, ви не смійтеся, я нічого не розумію.

Ліда посміхнулась і взяла з вази яблуко.

Тоді Костяшкін тихо, рівно, неначе читаючи лекцію, почав вияснити Каті справу.

Катя дивувалась і знов задавала питання. Костяшкін терпляче й спокійно, об'єктивно відповідав і на них.

— Так, — раптом втрутився в розмову Оглоблін. — Але треба крім того сказати Катерині Михайловні, що весь цей рух... не має під собою ніякого ґрунту й навіть шкідливий...

— От іменно! — підтакнув Андрусевич.

— Через що? — повертаючи до Оглобліна своє здивоване з косичками на висках лице, строго спитав Пеліканов. — Через що шкідливий і без ґрунту?

Катя перевела очі з Оглобліна на Пеліканова й назад.

— Через те, що нема ніякої потреби. Хохли такі ж самі руські, славяне. Чудесно вони розуміють і знають руську мову. Навіщо дробити? Йй-Богу, мене дивують люде: замість того, щоб з'єднуватись і разом виробляти... хороше життя, — дробляться.

Його ніжне рожеве лице, ясного блондина, печервоніло від хвилювання. Це завсігди бувало, коли він починав говорити про що небудь, що особливо зачіпало його. А втім, ні про що инче він ніколи не говорив.

Чалаков, що сидів поруч з Халепою й був уже на підпитку, підштовхнув Халепу в бік і прошепотів:

— Зараз про цільність в мистецтві буде говорить. — Пеліканов зробив ображено-здивоване лице.

— Не розумію: через що національний рух є дробління?

— Та через те, що роз'єднує сили! Розумієте? — скрикнув Оглоблін, перехилившись до його й дивлячись просто в лице поширеними, ясно-голубими очима.

— Абсолютно не розумію... — уперто й холодно промовив Пеліканов. — Навпаки: кожна нація, що відроджується, об'єднує сили, відроджує їх і тим самим сприяє...

— Ну, ви зараз же свої льогичні міркування! — нетерпляче одхилився назад Оглоблін. — А ви без всяких міркувань візьміть і подивіться на речі просто: от ви тепер живете в Малоросії, в одному з більших городів і, мабуть, бували й в инчих, що ви бачите? Бачите, що ніякого руху нема, городи чисто руські, населення чу-

дово балака по руському, навіть селяне. Газети, книжки, театри, ну, все таке ж саме, як і по всій Росії. При чому ж тут відродження? Що відроджувати? Їй-Богу, не знаю, що тут треба відроджувати? І через це, я кажу, всі ці українофільські течії просто непорозуміння. Ви не ображайтесь, Халепа, я не для того, щоб вас образити. Я так думаю. І мені жаль і досада бере, що люде роз'єднуються... От і ви: покинули літературу, деь зникли, захопились якимись... фантазіями й... Навіщо це? А поет ви хороший, щирий, цінний. Тепер як раз потрібні такі люде. Так, тепер, коли так мало щирости, цільности, чесности й святости в мистецтві, коли викривляються, брешуть, вигадують і опошляють мистецтво!...

Чалаков знов підштовхнув Халепу й голосно сказав:

— Правда, Хведю! Геть Хохлатчину! Хаї живе єдина, неподільна Русь!

— Я не згоден! — твердо й з вагою заявив Пеліканов. — І от через що. Перше...

Але Халепа перебив його:

— Простіть, дозвольте мені сказати два слова. Панове, я, йдучи до вас, знав, що будете й сміятись з мене, й сперечатись, і докоряти, й так далі. І це так і повинно бути: я сам зовсім недавно так само сміявся б і сперечався. Вся річ в тому, що треба бути в рівних умовах для продуктивности суперечки. Я ж з вами сперечатись не можу. Не можу через те, що ви нічого або дуже мало знаєте про самий предмет суперечки. Почкайте, Оглоблін! Я маю підстави так говорити й не це мені зараз важно. Я, власне, ані трошки й не дивуюсь з вас: одне нещастя української нації є в тому, що вона зверху дуже подібна до руської. Є багато зверхніх ознак, які роблять мало помітною велику внутрішню істотну

ріжницю. І це раз-у-раз усіх збиває з панталіку. „Малороси — це ті ж руські, тільки попсовані“. Висновок: треба їх виправити. Але не це, кажу, мені важно в сей мент. Судіть, як хочете, смійтесь, дивуйтесь, це так повинно бути: бо ви ж не знаєте ні історії України, ні її мови, ні умов, за яких їй доводилось жити, нічого. Ви звикли до того, що вам сказали Іловайські й вам, натурально, смішно, що Малоросія — це мало не закордон. Повторяю, це хай собі так. Але ось що для мене незрозуміло, Оглоблін, — іменно в вас незрозуміло: от я знаю, що ви багато літ прагнете одної цілі... Ви вибачте, що я... Ну, все одно. І я, й всі знають, що ви живете одною ціллю. З вас за це дехто сміється, дехто жаліє, що ви витрачаєте потрібні сили на непотрібну справу, треті... й так далі. Ви самі більшу половину того, що пишете, нищете. Все це, я кажу, показує, що ви повинні, іменно ви повинні зрозуміти велике хотіння. Незалежно від того, яке воно по суті, по змісту. І от не розумієте... Дозвольте, дозвольте, я хочу сказати ще... Мене страшенно дивує, як ви не розумієте великої хвилюючої, навіть, скажу, потрясаючої краси й благородства такого завдання, як відродження тридцятип'ятиміліонного народу! Страшенно дивує! Бьєрнсон, старий чоловік, за рік чи два до своєї смерті, коли зазнайомився з українським рухом, — не так зазнайомився, як ви, ні, а по суті! — коли він зазнайомився, він зрозумів цю красу. Ви напевно не знаєте, що він написав з цього приводу, який захват і зворушення було в його статті, але раджу вам прочитати. Так, панове, раджу, й ви тоді, може, хоч задумаєтесь, хто з нас смішний: ми, що хочемо вивести з темряви душу великого народу, чи ви, що нічого не знаєте про цей нарід і смієтесь з нас. Дозвольте ще, дозвольте! —

майже закричав Халєпа, бачучи, що Оглоблін хоче говорити.— Ще два слова. А втім, не варто!— раптом засміявся він і, махнувши рукою, одкинувся на спинку стільця.— Бачу, що ми нічого одне одному не докажемо.

Але Оглоблін не хотів прийняти суперечку.

Халєпа не зрозумів його. Не можна відокремлювати хотіння від його змісту. Не всяке хотіння, яке б палке й жагуче воно не було, заслуговує на нашу повагу й признання.

— Та ви ж самі в такому самому становищі, ви самі! — зо сміхом закричав Халєпа, в той же час радіючи, що він не дратується на дивовижну тупість Оглобліна, не сердиться на підхіхикування Андрусевича, не ніяковіє від посмішки Ліди.

— Нічого подібного! — з досадою й гидливістю відповів Оглоблін. — Моє становище зовсім инче. Я відповідаю тільки за самого себе, я не поділяю одну культуру на дві половини, не ввожу в блуд мас. Я від себе говорю й над собою працюю. У мене скромна ціль: я хочу навчитися передавати читачам усе так, як я сам бачу, відчуваю, чую, щоб читач зробився мною. От і все. Нічого нового, особливого, я хочу цільности. Так, цільности. І через те всяке роз'єднання й дробління вважаю за шкідливе!!

Тут до балачки прилучився Костяшкін, сперечаючись з Оглобліним. Але проти його виступив Андрусевич. Як і в більшості суперечок, стали ухилятися вбік і почалось взагалі роздратовання.

Катя мовчала. Їй подобався Халєпа. Подобалось, що він відповідав так щиро й трохи по-дитячому, подобалась посмішка, що збирала на сухому, горбатому носі, сіточку зморшок. Але те, що він говорив, було чудно слухати:

який такий тридцятип'ятиміліонний народ. Хіба малороси — це народ, особливий народ? Розуміється, це повинно бути дуже гарно, бути одним із тих, що відроджують, але... хіба треба відроджувати? Одначе виходило, що ніби треба: за це стояв і Микола Григорович. Збоку Миколи Григоровича було надзвичайно мило й шляхетно взяти сторону Халепи, того самого Халепи, який колись так образив його.

А Лі поводитись цілком незрозуміло: вона, очевиднож, хотіла образити Халепу. Помітно було, що вона злостилась і говорила все для того, щоб уразити гостя. Значить, вона його не кохає. Може вона покликкала його тільки для того, щоб викликати ревність Миколи Григоровича.

А тим часом Халепу, видно, зовсім не зачіпало відношення до його Лі. Він був у підняттю, це відбивалось і на обличчю йому й в голосі, але підняття мало характер навіть радісний, переможницький. І що більше накидалися на його, що дошкульніше, уїдливіше шпигала Лі, що верескливо тявкав Андрусевич, то, здавалось, задоволеніше був Халепа.

Раптом Лідія Василівна підвелась, кинула на стіл серветку, яку весь час нервово мняла в руках, і сказала:

— Панове! Дозвольте привести вам де-кілька ілюстрацій української „мови“. У їх же не „язик“, а „мова“. Андрусевич, тихо, помовчіть! Пеліканов! Оборонець пригнічених, послухайте. От я зараз попрохаю „українця“ Андрія Максимовича перекласти на українську „мову“ одну фразу. А ви всі послухайте, як це гарно виходить. Андрію Михайловичу, чи буде ваша ласка зазнайомити нас з вашою „мовою“?

Халепа посміхнувся носом і тихо сказав:

— Прошу дуже.

— Він удає, що... Добре! Ну, фраза така. Перекладіть: „Сумма предыдущих равняется суммѣ послѣдующих“. Ну?

Очі Лідії Василівні звузились і чекаюче засміялись.

Халепа не знав, як перекласти цю фразу, але не переставав посміхатись. Тихий захват, що дрібно й швидко тріпотів по всій його істоті, побільшувався з кожною посмішкою Ліди. І хотілось, щоб Ліда ще отвертіще брутальніше, з більшою злістю сміялась, щоб плювала на його й била по щоках і щоб ніхто — ні Костяшкін, ні Пеліканов не обороняли його.

— Я не вмію перекласти цього: — сказав він, знаючи, що цим признанням викличе сміх у Ліди й бажаючи цього.

Але Ліда тільки здивувалась. І з цього дивування Халепа побачив, що вона більше вірила в його, ніж він гадав.

— Як?! Ви серйозно?

— Серйозно. Я ще не дуже добре знаю свою мову.

Тільки тоді засміялась Ліда. За нею заскавучав Андрусевич.

— В такому разі дозвольте мені самій перекласти вам. Слухайте ж! Слухайте, панове, це звучить чудово. Я боюсь, що Андрій Максимович лукавить: він знає, як перекласти, але щадить нас. А я щадить нікого не маю охоти! Отже: „сумма предыдущих равняется суммѣ послѣдующих“ перекладається так: „Купа попередникоф равняется купе позадникоф“. Вірно?

Андрусевич пирекнув вином, схопився з-за столу й з верескливим реготом і кашлем покотився на канапу.

— Як? Як? — непорозуміло й навіть немов злякано закричала Катя.

Але Ліда сміялась і не могла їй відповісти. Оглоблін теж засміявся, навіть Костяшкін посміхнувся, видно стараючись стримати сміх.

— Це треба ще перевірити, чи так — серйозно й неймовірно сказав Пеліканов.

Халепа мовчав, почувуючи, як горить йому лице.

— Так як, Лідіє Василівно? Як? „Купа попередникоф равняється купе позадникоф“? — знову завищав Андрусевич.

Раптом зареготала й Катя. Але зараз же зупинила себе, зніяковіла й винувато подивилась на Халепу. Він поглядав на всіх по черзі занадто спокійним і тягучим поглядом.

— А вся їхня „мова“? Це теж щось надзвичайно цікаве! — не дивлячись на Халепу, почала знов Ліда, — я мала приємність зацікавитись і за два дні вивчила всі закони цієї „мови“. І треба признати, дуже нескладні ці закони. Знаєте, як у дітей: треба змінити один звук на другий той годі. Там де по руськи *н*, по „українському“ *і*, де по руському *о*, там... там, здається, також *і*. Коли слова починаються на голосівку, то по „українському“ треба до цього слова впочатку додати літеру *в*. І тому подібні „закони“. Наприклад: „улиця“ — „вулиця“, „ум“ — „вум“, „ус“ — „вус“. Їй Богу! Що, не так, Андрію Максимовичу? Не так? Або: „мїсяц“ — „місяц“, „сївер“ — „сівер“, „стол“ — „стіл“, „столб“ — „стілб“, „горе“ — „гіре“. Хочете, я з Вами буду балакати по українському? Прощу. Тільки треба набить руку, щоб швидко мінять звуки. Наприклад: „Господин Халепа очень тонко улыбається, он нас презирает“. По українському це буде: „Гіспідін Халіпа вічень тінко вулибається, вон нас презирает“.

Всі мимоволі зареготали й голоснище всіх сам „Халіпа“.

— Знаменито, Лідіє Василівно! Знаменито! — голосно крикнув він.

Але Лідія Василівна раптом перестала сміятись, не то тоскно не то з нудьгою потяглася всім тілом і сердито сказала:

— Все це дурниці! Надокучило. Ходіте в сад. Андрію Максимовичу, ви хоч і ворог мій, але звольте дати мені свою руку. Я хочу показати вам наші маєтки.

Андрій Максимович хапливо встав і дуже охоче подав їй руку.

Над каштанами стояв місяць. Сьогодні він був ясніший, більший. Після душної хати гостро почувався дух трави й квіток. Вечір був сухий, без роси й тихий. За парканом награвали на гітарі й на мандоліні.

— Щось українське грають... — зауважив Халепа, прислухаючись.

— Гарно грають... — тихо кинула Ліда, пригортаючись до Халепи. — І я тебе вітаю: ти, видно, попрацював над собою.

Халепа промовчав, але похвала Ліді ще дужче підняла його настрої.

Мандоліна ніжно плакала, а баси гітари винувато, несміло потішали її: ур-ур-ур-!

— Втічемо від усіх! Сюди, направо — прошепотіла Ліда й потягла його в бічну алею.

Халепа нічого не мав проти: куди-хоч, — направо, наліво. Радість в йому й світ в радості, як його не поверни. І каштани в радості, волохаті, милі, мовчазні, й здивований місяць, і ця жінка, що пригорталась до його після глузу й образ.

Ліда тихо й несміло притиснула його руку до свого тіла, зазираючи до його блідим в сутінках лицем.

— Ти дуже сердишся на мене?

Халепа засміявся.

— Ані трішки! За що?

За віщо він міг би сердитись на неї? За те, що так гостро, пряно, так молодо й хвилююче пахне трава? За те, що ніжно сумує мандоліна, скорбно виявляючи бідну, ображену, осміяну душу його народу? Так, його, його народу, народу, що живе під сим небом, що беззлобно прийняв його до себе, додому, кротко замкнувши його в круг своєї туги.

— А чого ж ти мовчиш? — прошепотіла знов Ліда.

— Так. Слухаю мандоліну, соловія, траву, сад, місяць, себе...

Під капітанами позаду засміялись і заплескали в долоні. Соловейко стих. Під ногами хрустів пісок доріжки.

Ліда знайшла руку Халепи й погладила її.

Мила Ліда! Вона почуває себе винною. А вини ніякої нема, бо нема в йому болю. Ну, сміялися з його. Господи, та хіба може чий небудь сміх хоч на хвилину захмарити те, що є в йому?

Він потис її руку. Ліда пригорнулась до його й прошепотіла:

— Сядьмо. Добре? Хочеш на траві?

— Тільки на траві! — сказав він, сильно підхоплюючи її й майже несучи в куці.

Під рукою, що обхопила її стан, гнучко захвилювалось її тіло. На мент ухнуло в грудях, але Халепа тільки згорда посміхнувся й ще міцніше обняв її, з викликом і радістю за себе.

Коли вони сіли, запахло гостріще. Примішався ще

дух землі, соковитий, п'яний. Халепа притулився лицем до землі, піймав ротом травинки й став кусати їх.

Ліда присунулась ближче до його й мовчки, піднявши голову його, поклала її собі на груди, сама лежучи горілиць. Халепа зробив рух визволитись, підвестись, але вона міцно обхопила рукою його шию й пригорнула до себе.

І вмить сталось неймовірно, менш усього сподіване. В голову шугнуло душним, теплим запахом її тіла й тих пахощів. Щось в один мент немов дико зойкнуло в грудях, вирвалось, сказано змахнуло крилами, навкруги усе задзвеніло, закрутилось і, підхоплений гарячим вихором, він, не пам'ятаючи себе, не пам'ятаючи нічого, з криком оскаженілого тіла кинувся в солодкий туман. . . . .

В саду давно замовкли голоси, що кликали Ліду й Халепу. Давно затихла мандоліна, тільки соловейко в захваті усе тьохкав і розповідав про щось своє, солов'їне.

Халепа, ні з ким не прощаючись, переліз через паркан саду. Ліда, стоячи по другий бік паркану й простягаючи йому в щілину руку, ще раз прошепотіла:

— Так завтра вранці? Так? Приходь зараз же як встанеш. І на цілий день на Дніпро? Так?

— Так... Так...— неуважно відповів Халепа.

— Я знаю чудові місця на острові. Я їх давно наготовила для нас. Ну, йди.

Халепа випустив її руку, перейшов на другий бік улиці й помалу пішов по ній.

От і кінець. І нема більш нічого. Паршивець і дурень. Але як, Господи, як могло це статись? Як?!

Моментами груди стискувало таким болем, так ста-

вало соромно й жаль чогось, що хотілось скажено, з одчаєм заревти на всю пустинну, тиху улицю.

Щоб не будити служницю дзвінком, він рішив дома теж перелізти через паркан і влізти до себе крізь вікно. Але виявилось, що в домі ще не спали, — в розчинених вікнах вітальні видно було світло й чулись неголосні чоловічі голоси, — грали в карти.

На подвіррю перед дверима коридору на лавочці сиділа Ніна. Коли Халепа хотів пройти, вона зупинила його й, як здалось Халепі, насмішкувато спитала:

— Добре провели вечір?

— Добре! — занадто весело й хапливо відповів він і ніяково додавши: — Добраніч! — поспішно пішов до себе.

В кімнаті туга й жаль гостро схопили його. Він люто шпурнув капелюхом об землю й не роздягаючись, не запалюючи світла, кинувся на постіль.

О, він дуже весело, дуже розумно, він прекрасно провів вечір!

В цьому не може бути ніякого сумніву. Він може бути цілком задоволеним з себе й отверто дивитись в найчистіщі, в найневинніщі очі! Коли б вона знала, ця чиста, хороша дівчина! Коли б вона знала!

Але ж як, як могло це статися! Через що? Після всього, після такої...

Паршивець, паршивець, — одне пояснення. Край: нікчемність, брехунець і слабовольний паршивець!

В передпокою тихо пройшли легкі кроки. Це Ніна. Вона, може, хотіла трошки побалакати з ним, посидіти. Там же ці учителі, карти. Так, побалакали.

Туга ревматичним болем занила у всьому тілі, так, що навіть піт виступив. Халепа сів і витер рукою чоло.

Ні, так неможливо! Це чорт зна що таке, не можна

так! Що, власне, сталось? Ну, гидко, паскудно спіткнувся. Ну, вправ. Ну, обидно, образливо, жаль, соромно. Але ж не все ще пропало. Все лишається по старому. І навіть краще: наука буде, поменьше задиркуватости, самохвальства, базікання.

Але туга не зникала й так само було до болю шкода того, що зосталось по той бік сьогодняшнього вечора.

Шкода було гордості, порушено було щось.

Ах, паршивець, паршивець! Боже, який же паршивець!

Він заснув тільки після того, як розійшлись гості, що виходили на шпиньках і шепотілись за дверима. В вікні небо вже почало ясніти. В курнику енергічно й дзвінко співав півень, кінчаючи свої високи, різкі трелі несподівано-низьким і заспокоюючим воркотінням.

XXII.

До самого обіду Халепа сидів за столом і з рішуче похмуреними кошлатими бровима писав листи до Ліди. Не дописавши, він перечитував і з серцем рвав їх. Потім знов брався до писання.

За обідом він був мовчазний і понурий. Тимофій Миколаєвич і Олена Андріївна обережно жартували з його, але Халепа тільки блідо посміхався. Ніна мовчала.

По обіді Халепа хотів знов іти до себе писати листи, але Олена Андріївна, покликавши на підмогу Ніну, стала тягти його в сад. Він злегка опинався, але вони, сміючись і пустуючи, тягли його за обидві руки й прохали Тимофія Миколаєвича підштовхувати Халепу в спину.

Тимофій Миколаєвич odmовився, — йому треба було поспішати в гімназію, чи кудись по справі. Але сестри

намагались за всяку ціну розвіяти хмурій настрій Андрія Максимовича й власними силами старались робити це.

І раптом Ніна побачила на порозі дверей, що вели з коридору на подвір'я, незнайому даму в ясно-жовтому дуже елегантському костюмі й в такого ж кольору капелюсі. Вона стояла й посміхаючись дивилась на їхню возню. Вони не чули ні дзвінка, ні кроків її в коридорі. Ніна зараз же одійшла вбік і неголосно сказала Халепі:

— До вас, здається, прийшли...

Халепа швидко озирнувся: до його прямувала Ліда. Ні ніяковости, ні тіни нерішучости не було на її гарнім, точенім обличчю. Вона ясно, житєрадісно посміхалась і, простягаючи руку Халепі, весело сказала:

— Ну, *ти*, готовий? Там стоїть візник, — і, повернувшись до сестер, вона привітно посміхнулась і промовила:

— Простіть, що я вриваюся до вас. Дозвольте познайомитись: старий друг Андрія Максимовича.

Олена й Ніна, зробивши натягнуто-любезні посмішки, потисли її маленьку, затуляну в білу, блискучу рукавичку руку.

Андрій же Максимович почервонів, зніяковів і, щоб якось припинити цю сцену, хапливо вибачившись, запросив гостю до себе. Вона, мило посміхнувшись сестрам, ще раз потисла їм руки й пішла за Халепою.

— Коли гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори, — зараз же сказала вона в його кімнаті й з тихим, лукавим сміхом стала поглажувати його руку обома руками.

Халепа, уникаючи її погляду, промовив:

— Ми ж умовились, що я прийду до тебе.

— Хіба? Ну, це не важно. Я ждала на тебе, а потім, бачучи, що ти не приходиш, подумала, що помилилась,

що ми умовились, що я прийду. Ну, це все одно. Їдьмо, візник чекає. *Я не можу ждати!* Розумієш? — шопотом хапливо додала вона, сильно потиснувши його руку.

Халепка подивився на неї, тоскно повів очима по кімнаті й швидко схопив капелюх з стільця.

— Чорт з ним, їдьмо! Все одно! — занозило й в той же час криво посміхаючись, сказав він. Плювать. Їдьмо!

Але Ліда, зупинила його й огляділа з ніг до голови. На йому був якийсь незграбний піджак, провінціального покрою й штани з опухами на колінах, короткі й мішкуваті.

— Хіба не переодягнешся? — спитала вона.

Халепка почервонів.

— Ах, так! Звичайно... Але як же я...

— О, нічого, я одвернусь. Швидче!

... Ніна й Олена Андріївна побачять, що він переодягся в присутності гості.

— Ну, добре! Все одно. Одвернись.

Ліда одвернулася і стала розглядати на стіні старовинну гравюру баталії запорожців з Москвою, підписану латинськими літерами.

Халепка, так само криво й з викликом комусь посміхаючись, поспішно переодягався. Потім, немов нагороджуючи себе, схопив Ліду й, мало не переломивши її, почав злісно й жадібно цілувати. Вона зблідла, напівзаплющила очі й посміхалась тонкою, страдницькою й торжествуючою посмішкою.

— Куди їдемо? На острів? Так? — прошопотів він. — Треба купити вина. Багато вина! Так?

— Так! — прошопотіла й вона, поправляючи капелюх і дивлячись на його затуманеними, немов сонними очима.

Ніни й Олени не було ні в коридорі, ні на подвір'ю. Коли Халепа сідав в екіпаж, йому здалось, що в вікні вітальні захиталась завіска й за нею промиготіло щось біле.

Він обняв Ліду й голосно сказав візникові:

— Гайда!

По небі нудно й немов без діла сновигали тяжезелні жовті хмарини. Вітер гнав по улицах жовтосірі хмари пороху, обсіпаючи лице тонкими дрібними кольками, надто дошкульними біля очей. Ліда, похиливши голову, притримувала капелюх одною рукою й щурилась, як короткозора. Прохожі немов засоромлені, йшли також з низько похиленими головами. Деревя настовбурчилися, накудовчилися і стояли дріжучи й трусячись, як оскраженілі. Над містом простяглась сірувато-жовта каламуть, в якій розплескано проривались обриси церквів і фабричних димарів.

Очі від пороху й вітру почали горіти й сльозитись. Раптом Ліда штовхнула в спину візника й сказала зупинитись.

Халепа озернувся, шукаючи очима винний магазин, але такого не було.

— Ти чого? — спитав він.

— Іди поголись... — сказала Ліда, держучи капелюх і киваючи на вивіску парикмахера.

— Швидче, швидче. Я підожду тут.

— На віщо голитись?

— А, Господи, Андрію! Мені все лице горить від твоєї щотини. І ти просто весь брудний якийсь від неї.

— Я не можу, Ліда, голитися мені не можна. Мені треба бороду...

Ліда з насмішкою з-під капелюха подивилась на його й сказала:

— Ну, йди ж, Адю! Зовсім не цікаво гаяти час тут під вітром і порохом. Матимеш ще час запустити бороду.

Халепа шарпнувся, стрибнув з брички й злими, рішучими кроками пішов у парикмахерську. Ввійшовши в середину, він скинув капелюх і хитнувши головою підмайстри в білому хвартусі, що підбіг до його, сів у фотель. В дзеркалі він побачив довге обличчя, що негарно й брудно заросло червонявою щетиною, втягнені щоки й темну лінію, що поділяла підборіддя на дві половини. Засунені під лоб очі дивились на його з глупою ніяковістю й понурою. І вмить підвівшись, він витяг з кишені гаманець, спитав, скільки за гоління й, поклавши на столик перед ошелешеним підмайстром гроші, майже вибіг на улицу. Підійшовши до брички, він сказав Ліді, яка чекаюче дивилась на його:

— Бувай здорова! Я не їду з тобою.

Ліда широко розплющила очі, не вважаючи на те, що налетів вихор пороху й різнув її по лиці.

— Ти сказився?! — вражено пробурмотіла вона. Халепа раптом витяг до неї стиснені в кулаки руки й, злісно трясучи ними, немов тримаючи в них Лїду, майже закричав:

— І ніколи більш не смій до мене чеплятись!! Чуєш? Чуєш ти?!

Візник швидко озирнувся. Ліда злякано закам'яніла.

— Ти гидка мені! Розумієш? Гидка до омерзіння! — казав далі Халепа, не звертаючи уваги ні на візника, ні на бабу з кошиком, що зупинилась на тротуарі. — Чула? Задоволена? Прощай!

І він, трохи не збивши з ніг бабу, швидко пішов по улиці, не озираючись. Завернувши в перший переулок, він пішов ще хутчій.

— Ну, от тепер, нарешті, кінець! — бурмотів він про себе, люто дивлячись на прохожих і не бачучи їх. — З такими особами тільки так і можна... Наплювать. Хай знає.

Він дійшов до річки й зупинився, не знаючи, куди далі йти. Вода була бура, з злими, білими гребінцями невеликих хвиль.

— На острів, паничу? — спитав перевозчик з босими чорними ногами.

Халепа хмарно сів у човен і сказав:

— На острів.

На острові він заліз на саме дно яру. Тут було душно, тепло й тихо. Вгорі в просвітах між деревами ворухились волохаті з закуреними боками хмари, сердиті й брудні, як чабанські собаки. На стежці від учорашнього дому, що був ще вранці, не висохли калюжки й вода в них здавалась синьо-зеленою від одбитої в ній зелені й шматочків чистого неба. Вершечки високих і тонких дерев хитались і невдоволено шуміли. Але внизу було спокійно, непорушно, тихо, тільки стояв безупинний дзвін мушок. Зелена глибочінь яру, здавалось, зачаїлась і хитро чогось чекала. В ній плавали плями сонця, яке то зникало, то з'являлось, і було таке вражіння, ніби хтось розлив його там на горі й воно калюжками потекло вниз.

Халепа ліг на горбику в густій з товстими стеблами траві й заплющив очі. Було шкода Ліди й тоскна огида до себе холодними поривами проходила по тілі.

Але потроху під шум дерев і дзвін мушок він почав думати спокійніше, рівніше. Потім стало сумно й тепло на душі, думки зробились легкими й неясними. Несподівано для себе він міцно заснув.

Коли він розплющив очі й злякано підвівся, в лісі вже смеркало. Халепя швидко встав і, невідомо для чого хапаючись, видряпався угору. Хмари вже здавались величезними скелями іржавого заліза. Згори вони були червоняво-руді, а внизу й впадинах темно-сізі. Серед них скель білів неправильний огризок місяця. Кущі, пісок і дерева островка були сіро-рудявого кольору.

Розтираючи руками заспане лице й грузнучи в піску, Халепя добрався до берега й переїхав на другий бік. В місті зеленими й жовтими брисками засвічувались огні. В саду над Дніпром чулась музика й миготіли ясні сукні гуляючих.

Халепі хотілось їсти й він зайшов у ресторан саду. Коли він звідти вийшов, було вже біля десятої. Їжа й пляшка пива підбадьорили його. Власне зайшов він у ресторан для того, щоб пізніше додому прийти, бо знов Ніна й Олена почнуть свої жарти. Краще прийти, коли всі ляжуть.

Але, не дивлячись на те, що з саду він ішов помалу, коли підійшов до свого дому, в вікнах світилось. Через це він потихеньку очинив хвіртку й прокрався у садок. Так краще, — в садку, в альтанці можна посидіти, поки всі не ляжуть, а тоді й до себе.

В садку було тихо й ясно від місяця. Місяць на диво швидко ріс. Вітер стих давно й дерева стояли непорушно.

Раптом Халепя зупинився й чуйно став слухати. Так, в альтанці хтось був. Хтось плакав і стогнав там.

Він на шпиньках пройшов у кущі, стараючись не шарудіти, й підкрався до альтанки з другого боку, весь час ховаючись в тіні дерев.

В альтанці миготіла чиясь ясна сукня, хтось помалу ходив вперед і назад.

— Який жах!.. який жах!.. — зачув Халепа знайомі слова. І слідом за цим вибухло рідання, безпомічне, сухе, як у людини, яка перед тим уже багато плакала.

Халепа перевів дух, постояв і вмить рішуче пішов до альтанки. Від дверей у той же мент шугнула вглиб біла постать і зупинилась біля столу. На плечі їй блакитно-зеленою плямою лежав промінь місяця, що продерся крізь дах. На підлозі лежали такі самі косі й порвані смуги світла.

Халепа підійшов до Ніни й, хвилюючись, сказав:

— Ради Бога, Ніно Андрівно, ви не сердьтесь і не... Я вже в другий раз випадково чую, як ви... як ви страждаєте. І не можу більше. Може, я міг би чим-небудь допомогти вам? І взагалі...

Ніна чудно-непорушено стояла й в зеленій півтьмі її очі дивились на його рівно, неодривно, світлячи двома цяточками.

— Ніно Андрівно! Ви сердитесь на мене? Але мені так боляче було чути, що я... Коли вам неприємно, я піду...

Він замовк, постояв і нерішуче посунувся до дверей. Ніна стояла все так само, не пускаючи ні пари з уст і не рухаючись.

— Вам хочеться знати, чого я плакала? — раптом сиплим, низьким голосом промовила вона.

Він знов наблизився до неї.

— Не в тому діло, Ніно Андрівно, що хочеться знати, а... Ви ж розумієте. Але коли вам тяжко, або не хочеться, то ви, розуміється, не кажіть... І простіть мені: я сам бачу, що зробив грубість. Я дуже...

— Ні, я скажу вам... — рівно й тихо перебила його Ніна й, помовчавши, заговорила далі з посмішкою, яка

чулася в голосі: — От візьму й скажу... Я — полюбівниця Тимофія Миколаевича.

Халепка почув, як обважніли його ноги й в груди сильно вдарило, як подушкою. Серце замоталось і раптом зупинилось, холодно, з жахом, тихо спускаючись кудись.

Ніна, спершись одною рукою на стіл, не ворушилась, чути було її сухе, сипле, часте дихання.

— Можна мені допомогти? — несподівано з моторошним, як у простітуток, смішком вирвалось у неї.

Халепка не міг стояти, — страшенна слабкість розлилась по всьому тілі. Він озирнувся й сів на лаву біля столу, не перестаючи дивитись на непорушну жовту пляму обличчя Ніни.

— Ну, допоможіть же, допоможіть!! — зойкнула Ніна й, впавши на лаву, поклала голову на стіл і закутила нею з боку на бік.

Халепка схопився, підбіг до Ніни й, ніжно притримуючи її голову, сам важко дихаючи й ледве здержуючи крик туги та горя, забурмотів:

— Ніно Андрієвно!... Ніно Андрієвно!... Не треба... Подождіть... Ну, що ж? Ніно Андрієвно!... Ніно, хороша, бідна!...

Ніна раптом перестала крутити головою й інакше заридала, — гірко, безпорадно, з болючим жалем до себе.

Халепка знову сів на своє місце, витяг портсігар і закурив. Руки йому трусилися й довго не могли витягти сірника з коробочки.

Далі не стало сріблясто-блакитних смуг і Халепка довго дивився на те місце, не розуміючи, через що вони зникли. Потім знов з'явилися і в альтанці стало видніше. В руках і ногах стояв важкою слабостю тихий жах.

Він почував, що треба щось робити, говорити, треба за щось узятись, але було порожньо, важко й думки були якісь на диво нікчемні й сторонні: чому плями світла зеленкуваті, яка година, чому не чути соловія. Тому, мабуть, що вже кінець мая, в кінці мая вони перестають співати, але вчора у Ліді співав же.

Ніна затихла; затихла якось відразу, немов ковтнувши останній звук ридання. Халепа, неначе очунявши, трі-вожно встав і пересів на лаву, де сиділа Ніна. Від неї йшов ледве чутний теплий і ніжний запах тіла. І знов як подушкою вдарило по серцю: „Я — полюбовниця Тимофія Миколаєвича.“

Халепа схопився, люто заломив пальці й закрутив головою.

— Ну, нічого. Нічого... — раптом тихо, ніби заспокоюючи когось нічого, стороннього їм обом, промовив він і сів знову. — Нічого. Це хаї так. Але от що... Да, от що ви мені скажіть... Що я хотів сказати?

Він напружено став думати, в той же час знаючи, що нічого сказати не хотів.

— Ага! скажіть, як, де... трапилось? Говоріть усе, говоріть отверто, просто, чорт з ним. Вивертайте все, — так краще. Нічого, хаї буде. Це ще нічого не значить. Ви його любите? Да?

Ніна помалу підвелась, з зусиллям спіраючись на стіл обома руками й хрипко прошепотіла:

— Пропустіть мене, я піду додому.

Халепа сильно взяв її за руку й посадив біля себе.

— Сядьте. Обіпріться спиною об стінку.

Він обережно взяв її за плече й присунув до стіни.

— От так. Сидіть. Треба вяснити. Неможна так. Як це трапилось?

— Це коли Олесея й тато були в Петербурзі... — розбито проговорила Ніна.

— Ви його любили?

Ніна мовчала. Від її мовчання Халепі чогось стало так боляче, що він майже брутально повторив:

— Любили його? Да?

— Ні... ні... — з зусиллям видупила з себе Ніна.

— Неправда! Ну, говоріть же! Говоріть.

Ніна заплющила очі й одкинула голову до стіни, зашелестівши листям винограду. Помовчавши, вона трудно, випускаючи по одному слову, стала говорити:

— Він мені... подобався... давно... коли ще... не був жонатий... на Олесі. Залицявся... до мене. Потім женився... на Олесі. У мене... все пройшло. Потім... почав чіплятися... Я не могла... піти од них...

— Чому? — грубо спитав Халепа.

Знову довга, гнітуча пауза.

— Чому ви не могли піти?

— Тому що... не було куди. І я нічого... такого не думала. Це трапилось несподівано... Він підпоїв мене й... і майже згвалтував.

— Майже?

— Я нічого... загубила свідомість. Ні, брешу: я мала свідомість, але... був такий стан, що я... не могла боротись. Ні з ним, ні з собою.

Халепа довго, затруднено передихнув і виїняв портсігар. Ніна так само сиділа з закиненою назад головою й заплющеними очима.

В саду раптом радісно й хапливо затьохкав соловей, щойно немов прилетів звідкись і спішив узятись до діла. Від цього стало неначе ясніще в альтанці.

Халепа закурив і, почекавши ще трохи, кинув:

— Ну? Далі?

Ніна глибоко втягла в себе повітря, затримала його в грудях, немов бажаючи щось там ним придушити, й безсило випустила. Легесенько зашелестіло листя.

— На другий день я отруїлась. Але він урятував мене... І тепер більш не можу. Боюсь.

Вона знов замовкла. Халена курив і вогник цигарки нерівно й дрібно трусився в його пальцях. Місячні плями пересунулись вбік. Соловейко теж замовк.

— Чому ж ви... не пішли від їх після цього? — швидко дивлячись на вогник, з якого він старанно скидав попіл, спитав Халена.

— Не знаю... — промовила Ніна, помовчавши.

— Ви хотіли... бути коло його?

— Я не знаю... Я нічого не знаю... Він не пускав. Лякав, що тато й Олеся догадаються. Обіцяв, що... що знайде мені посаду.

— Ви нещирі зо мною! — раптом різко підвівся Халена й, зробивши два кроки по альтанці, знову сів.

— Я кажу тільки правду... — стомлено, безживно й майже байдуже відповіла Ніна, не міняючи пози її навіть не розплющуючи очей.

— Але ви... ви ж любите його?

— Ох, Господи! — з огидою повела головою Ніна й гірка посмішка зачулась у голосі.

— Але як же... як же... Але після того ви... ну, отдавались йому? Да?

Ніна не відповідала.

— Да? Ну, кажіть же!

— Да! — різко, майже з злістю кинула Ніна.

— Значить, любите?

— Ні! Зневажаю, ненавижу, убила б!

— Не розумію... — прошепотів Халепка їй, підвівшись, почав круто блукати по альтанці, тоскними очима дивлячись на блакитно-сріблясте світло місяця, що блищало на листях.

— А я хіба розумію?! — раптом одриваючи голову від стіни й сідаючи рівнище, з одчаєм сказала Ніна. — Це конимар якийсь! Коли це трапляється, я кам'янію від жаху, я... І що разу знаю, що більше цього ніколи не буде, не може бути. І така ненависть, огида до його, що... Але потім щось зо мною робиться, я все забуваю, стаю паскудною, безвольною, злою, гидкою, брехливою... Я на все тоді здатна. І ви думаєте, через те, що люблю його? Ух, я його в такі хвилини пошматувала б усього! Це страшенний мерзотник! Це... така гадина, такий... Ні, я, звичайно, не зможу жити, я себе убу, але я хочу їй йому щось зробити. Я не хочу його убивати. Це... він навіть страждать не буде. Ні, муку йому на все життя, хай і він знає! Але... тато, Олеся! Я не можу, щоб вона знала, цього я не можу! Боже мій, цього я не можу!

Вона знов упала головою на стіл і, обхопивши її руками, заридала.

— Ну, добре, Ніно Андріївно, — невідомо на віщо встаючи, заговорив Халепка, стоячи над Ніною їй нерішуче то простягаючи до її плеча руку, то потираючи нею собі чоло. — Ну, добре, хай так... Не треба тільки одчаю... Ніно Андріївно! Не треба... Давайіте краще обсудимо... Себ-то, треба все холоднокровно і... об'єктивно. Послухайіте...

Він замовк, сів, виїняв портеїгар і знову сховав, весь час поводячи шиєю так, неначе викручуючи її.

— Ви мені можете добути отрути? — раптом зразу стихаючи, глухо, в стіл сказала Ніна.

Халепа шарпнув головою, прокацявся й раптово встав.

— От що, Ніно Андріївно, — почав він твердо й строго. — Треба взяти себе в руки. Це насамперед. Край. К чорту! От що! Сказати собі: край, к чорту й більш нічого. І ніяких отрут. Це дурниця. Отрута тут ні при чому. Що ви докажете своєю отрутою?

Ніна підвела голову од столу, знову сперлась спиною об стінку й закинула голову назад.

— Умру, от і все... — стомлено й з зневагою сказала вона.

— Та чого „умру“?! — обурено шарпнув шиєю Халепа. — Чого? Ну, от так, дивлячись на вас просто, без всякого такого... Чого „умру“?

— А хіба з таким брудом і жахом можна жити? — мляво й рівно, немов думаючи про инче, проговорила Ніна. — Хіба не підло жити, дивитись в очі Олесі, татові, усім?

— Покиньмо підлість! — злісно придушуючи в собі тугу, сердито сказав Халепа. — Діло не в цьому. Всі роблять підлість. Та й чи є тут підлість? Ну, не в цьому, словом, діло. Хай підлість, жах, нещастя, що хочете. Чорт з ним. Питання у тому, чи можете ви більше не робити, щоб не мучитись. От у чому. Можете?

— Не знаю... — байдуже, безнадійно сказала Ніна.

Халепа де-який час мовчки дивився на неї. Потім дуже тихо спитав:

— Не можете?

— Не знаю... Так, здається, не можу. Судячи по всьому, не можу...

— Се-б-то, ви хочете сказати, що... у вас не хватає сил чи... хотіння?

— Андрію Максимовичу, я вам тільки правду кажу, на віщо ж ви... ще ображаєте?

— Я не ображаю. Я тільки не розумію. Значить Ви не хочете більш цього? Да?

— Я ніколи не хотіла! — злісно сказала Ніна, розплющивши очі й зараз же знов заплющуючи їх.

— В такому разі — теж злісно й гаряче почав Халепка, — я нічого не розумію. Да, не розумію. Один раз розумію. Але потім, весь час... Се-б-то, ні, простіть, дурницю я кажу. Не щиро. Я вірю... Подождіть, треба це не так. Ну, добре. Річ зовсім не в цьому. Ради Бога, Ніно Андрівно, не думайте, що я не вірю, або осуждаю. Господи! Я тільки ніяк не можу... звладати з цим... фактом. Так несподівано... Просто несподіваність і більш нічого. Але я вже трохи освоївся. І тепер можна обсудить це... Да, й от, значить, насамперед... да, насамперед — підлість. Я не нахожу підлоти. Да, Олені Андрівні це було б тяжко, скажемо навіть жахно узнати і Андрію Степановичу. Але підлість з *вашого* боку? Ні, й ні. Треба тільки, щоб вони ні за що не взнали. От це насамперед... Ні! — Коли хочете, — раптом запалюючись закричав Халепка й зараз же понизив голос, — коли хочете навіть не це, а инче... Я подумав, що вам треба виїхати, утікати відсіля. А от і ні! Іменно не тікати нікуди, а зостатись тут і в *собі*, розумієте, в самій собі зробіть неможливим те, що було. От це треба. Бо вся ж причина в вас, будемо дивитись просто. І куди б ви ні поїхали, причину ви завезете з собою. Так? Так?

Ніна не відповідала. Лице її, як блідо-зелена манжара з заплющеними очима непорушно випиналось на тлі темної зелені.

— Ні, ви не ображайтесь, Ніно Андрівно, я не для

образи її не для осуду вам кажу, а просто хочу зрозуміти її розібрати...

Ніна ледве чутно посміхнулась.

— Я не ображаюсь...— промовила вона, немов кажучи: „Чи мені образитись?“

— Тай що тут образливого?— повів шиєю Халепа. — Так, причина в вас самих! Ну то її що? У вас, будемо говорить просто, великий темперамент, або... інстинкт, чи що там таке. Ви — жєницина. Розуміється, тяжко її... нещастя, що так вийшло, що... це муж вашої сестри. І взагалі... Але міг же бути її не він. І тоді в самому факті нічого жахного не було б. Правда ж? Так? А навіть щастя могло б бути, — конешно, при инчих умовах. От як це мені уявляється. Да, так мені уявляється. І через те ви її сил не маєте боротись. І знов у цьому нічого надзвичайного нема. І тільки облудники, або люди з дефектами в цій області можуть кидати грим і блискавицю на тих, хто багато переживав... в такому роді. Завсїгди була її буде ця сила її... нема чого мучити себе за те, що вона є... Дїло не в цьому, а в тому, щоб вона не володіла нами. Щоб ніщо окремо в нас не володіло нами, от що треба! Ні, навіть не так! Хай володіє, але щоб уєї инші наші сили... ну розум, совість, словом, усе було в... згоді з такою володіющою силою. От, коли б у вас це трапилось, скажемо... з Тризубом. Ви простіть мене за нахабство, але отвертість, так отвертість. Мені Олена Андрієвна трошки розказала про те, що у вас... були хороші відносини з Тризубом. Тепер я, звичайно, розумію, через що ви не могли з ним бути, як перше. Хоча... Ну, добре. Так, от, коли б з ним це трапилось, — а могло ж трапиться її з ним! і навіть... ну, нічого! Так от, кажу, тоді нехай володіє ця сила,

Разом з другим вона дала б те, що називають страстною, гарячою й тому подібною *любовію*. А тепер мука, бо ця сила йде проти розуму, совісти, закону, духової симпатії й так далі. Правда ж? Да?

— Не знаю, — прошепотіла Ніна.

— Да, це так! — переконано й ніби навіть з радістю сам себе піддержав Халепа. — Це так. Да, да. Любовію часто називають одну цю силу інстинкту. Ні, це не правда. Е, ні, вибачайте, це не правда. І я дурниці казав, питаючи, чи ви любите. Дурниці, дурниці, цілком вірно! Інстинкт... — як це по українськи? — „безличен“, він просто є в нас і готов скрізь, завсідги й з ким угодню проявитись. А любов — це иначе, вона вимагає ще лиця, певного лиця. І може вийти — да й виходить часто — така комбінація, що любиш одного, а в той же час по якійсь нещасливій випадковості, інстинкт, оця дивна сила візьме та й шпурне тебе до другого. І виходять з цього драми, розбиті життя, убивства, само... самогубства й так далі. От хоч би з вами. Ви любите одного, а... Але мені здається, що треба тільки зрозуміти, в чому тут діло й ніяких ні убивств, ні само... губств не треба. Треба тільки, щоб другі сили направили отту силу в другий бік, щоб согласували її з собою, та навіть, щоб овладіли нею, чорт її бери, нарешті! Не так, як пустинники, скажемо, а як людина.

— А коли сил нема? — раптом посміхнулась Ніна.

— Як нема?

— Та так. Нема сил та й годі. Здається, що опанував, що ні за що... й знов. Волі нема. Нема... я не знаю чому.

— Не вірю! — раптом злісно мотнув головою Халепа. — Ні за що не вірю. Треба тільки *хотіти*. Да, сильно, уперто, недоступно хотіти. І буде те, чого хочеш.

Хай не все, не зразу, не завжди, а все таки... буде. Треба загіпнотизувати себе. Да, да, загіпнотизувати, внушати собі. Все наше життя є внушення з боку других, або самого себе. І повірте, Ніно Андрівно, що це цілком досяжна річ. Тільки треба покликати на поміч розум. Ви от, може, будете сміятися з мене, а я вам скажу от яку штуку про себе. Я що дня сідаю на півгодини на стільця й дивлюсь на носок свого черевика. Да, сидю й дивлюсь. І більш нічого. Іменно, щоб більш нічого не було, ніяких думок, почуття, бажань, ощущеній, — нічого. Ви думаєте, це легко? Ого! Я ще не дійшов до того, що треба. Але це гімнастика хотіння, волі, чисто нервовофізична, чи що. Я знаю, що з мене здорово посміялись би всякі глибокодумні мислителі, але я теж сміюся з них. Сміюся, бо бачу результат цього.

— „Господи! На віщо я все це плету? На віщо я так багато говорю й весь трушуся? Що зо мною?“ — вмить подумав Халепа, але не зупинився, а ще в дужчому піднесенню говорив далі:

— Ви, мабуть, знаєте, що я стрілявся. Ви якось натякали мені, що я це зробив з любови. Не вірно. Я, розумієте, просто виснажився, стомився, знесилів і фізично, й духово, й нервово, й всяко. Як багато, занадто багато з нашого брата, інтелігентів. Ну, от, і свою власну слабкість і... паршивство переніс на весь світ. Не я, мовляв, нікчемний і безрадісний, а світ і життя. І до того гіпнотизував себе, до того внушав собі цю немудру думку, що врешті, розуміється, гаряче повірив у неї. Повірив і почувствовав! А як же! Ну, а коли так, то тут уже легко й за револьвер узятись... Але от вам тепер, от вам яркий прикклад: я отої самий, що стрілявся, я не можу без гидливости, без дріжання думати про тої момент і

взагалі про смерть. Я її не боюсь, ні, хай їй чорт, але вона мені, розумієте, противна, в мені усе протестує проти неї. От вам приклад. Та й в другій області, у цій самій, що й у вас... Ех, Ніно Андрівно, всі ми слабі, всі грішні, всі, простіть мене, паршивці, як каже ваш тато, але тільки одні скоряються цій слабості, узаконюють її, а другі не хочуть узаконяти, не хочуть скоритися. Хочу сили, радості, любови, хочу, й більш нічого! От. Хай я буду падать, хай по капельці буде набіратися ця сила, хай і радості не буде, й злоба хай буде, а я все таки їх не признаю, не скоряюсь. І от це вже саме ослабить силу страждання. Я — чоловік, Ніно Андрівно, пустий, се-б-то, може це сказано не зовсім щиро, але чоловік... не настоящій. І я сам знаю, що говорить все легко, а робити те, що говориш, зовсім инче. Я от бовтаю багато, а що зробив? Нічого. Але все таки вже не те, що раніше був. Я це чую. І чому б вам, наприклад, не спробувати? Чому?

Ніна сиділа не рухаючись. Здавалось, вона заснула й не чула нічого. Але коли Халепа зупинився, хапливо закурюючи, вона тихо спитала:

— Що ж мені спробувати?

Халепа, хапаючись, затягнувся де-кілька разів поспіль і перепитав:

— Що спробувати? Спробувати боротись з собою! Се-б-то, навіть не боротися, а творить себе. Іменно, творить: викликать і розвивать свої можливости, організувати їх, зміцнювати. Розумієте? Я знаю, це одні слова. Ви спитаєте, що практично робити, що-дня, як зробить, щоб більше *того* не повторилось і... так далі. Правда? Добре. Це трудно ясно сказати, але я скажу те, що сам для себе виніс із свого досвіду. Перш усього...

(„Господи! Я ж все не про те говорю! Не про те!“)... Да, перш усього треба вміти *woliti*. Треба, розумієте, викликати з своєї душі якесь велике хотіння, стремління, мету. Многі просто через те тільки скучно живуть, що не можуть, не вміють викликати з себе велике хотіння. У кожного воно є, повинно бути, але треба викликати, викресати. Життя таке велике, широке, що тільки вибійрай пункт, до якого тягне тебе. От ви, наприклад, якось казали мені, що у вас змалку була, таї тепер, здається, є здібність до малювання. Чому б вам не викликати цю силу й не полюбити її? „Ах, де вже мені!“ Та хто такі художники? Такі ж, як і ми, люди. Ну, добре, хай ви не чуєте таланту в собі. Добре. Але переберіть усе, до чого вас тягне, що б ви хотіли зробити, створити. Напевно ж є. Ну от хоча б діло вашого батька. Або теж таки ваше учителювання. Але не так, щоб тільки зароблять гроші. Ні, а полюбить це діло, хотіть щось своє внести в його. Господи! Та мало хіба!... А потім... Ні, хай це не смішить вас. Потім візьміть книжки по питанням виховання волі й робіть гімнастику духа. Навмисне завдайте собі завдання, навмисне викликайте себе на те, що небезпечне, не давайте собі ні хвилини спокою... Ми, російські люди, ми — або смиренні раби, або ганчірки. Ми не вміємо хотіти, не мавмо волі до хотіння, упертости, камьяности волі нема. Та в одному цьому, в цій боротьбі з собою скільки радості ви знайдете! Пам'ятаєте, Ніцше десь каже: „Коли я не борюсь з ворогами, то борюсь з собою“. Прекрасні слова! Якого чорта, справді? Ніякого жаху нема, не повинно бути! Хочете я вам дам таких книжок? Хочете?

— Дайте... — сказала Ніна, але сиділа так само в тій же позі.

— Хочете разом... боротися? Я вам буду помагати,

ви мені! А то хочете разом будемо... виконувати заповіт Петра. Га? Я знаю, що кожний розсудливий чоловік буде сміятися з нас. А нам наплювать. На його думку життя це гарне становище, посада, успіхи, слава, гроші. В тому для його радість і смисл. Хай собі, будь ласка. А для нас у другому. І хай собі сміються. Правда? От тільки я нічого ще певного поки що не можу пропонувати. Я навіть не знаю, як почати, що вийде. Я ще сам себе не приготував і в малій степені, все як у тумані. Але все таки дещо є вже. Вже є прихильники, є будучі учасники. Два-три. Ну, й це діло. Розумієте? Але уявіть собі, що ми почнемо. Га? Що справа буде розвиватися, рости. От тільки уявіть собі це! І колись, років через п'ятьдесят чи скількись там, тут, десь на березі Дніпра розкинеться наш город. Га? Город будучого! І подумайте, що ми з вами брали в цьому участь... Ви скажете: мрія, не можна здійснити, фантазія. А я скажу: для мене, коли я цього хочу, вірю, — не мрія, хоча б я й нічого з неї не здійснив і не побачив. Не я, так другі, не в сих умовах, то в других. А буде неодмінно! Та з якої речі я буду жити для чогось маленького, нікому непотрібного, коли можу жити для великого?... Ну, добре, покиньмо мою мрію, чи то пак Петра! Ну, це все одно. А от така комбінація. Тризуб вас любить. Вибачте ще раз... Тризуб вас любить. Ви до... до нещастя теж... як казала мені Олена Андріївна, відносились до його... добре. Чому б вам не... вийти за його заміж? І помагати йому. Служати тому ж таки мистецтву.

Ніна одхилила голову від стіни й почала дивитись на Халепу, не кажучи ні слова. Халепа ж, почувавши чудний захват і біль, навіть устав і стоячи казав далі:

— Ну, чому? Скажіть. Ця історія? Дурниця! Він

зрозуміє все й... не то що простить, прощати нема чого, а просто зрозуміє. Хочете, я візьмусь за це?

— О, ради Бога! — стріпнулась Ніна з ляком і ще а чимсь, чого Халепа не схопив.

— Ні, ні, не бійтеся, я нічого не розкажу йому. Як можна! Я спочатку спробую ґрунт, взнаю, як він однісся б, які його погляди. Ну, припустимо, я всю цю історію про себе розказав би йому, ніби я покохав дівчину, з котрою трапилося оттаке нещастя, й не знаю, як мені бути. Що б він мені порадив, поставивши себе в моє становище? Розумієте? І я певен, що...

— О, ні, ні, ради Бога!

— Та через що ні? Через що, Ніно Андріївно? Ви подумайте, як це чудесно було б! Він, видно, чоловік дуже-дуже хороший, талановитий, з великим хотінням, цілями. Не розумію. І я певен, що...

Ніна встала. Халепа одійшов набік, даючи їй дорогу. Але вона сперлась рукою на стіл і, дивлячись вниз, сказала:

— Я вам дуже-дуже дякую, Андрію Максимовичу! Так дякую, що... І я думатиму над тим, що ви мені казали. І ще будемо говорити. І книжки візьму, але... дуже прошу: не треба нічого з Тризубом. Нічого. Так, я добре ставилась до його тоді й... могло б, може, все вийти не так, але тепер... ні. Ні, ні, ні за що!

— Як хочете... Але... можна ж було б спробувати. І у вас потім пройшло б... А втім, це пройде. І тоді... все поправиться. Да, да, це так! Це потім.

Ніна глибоко втягла повітря, затримала його в грудях, як любила се робить, і шумно видихнула. Потім ступила до Халепи, простягла йому руку й, міцно потиснувши його руку, швидко вийшла з альтанки.

Халепа, зрозумівши, що вона не хотіла, щоб вони разом виходили з саду, лишився. Коли стихло шарудіння її ходи за поворотом, він теж виїшов і помалу пішов слідом за нею.

У себе в кімнаті він довго сидів на постелі й все старався схопити в собі щось. І вмить зрозумів: сталась якась зміна з цею кімнатою, з коридором, з деревами саду, з усім, що було навкруги. І ця зміна була сполучена з Ніною, яка стала теж инчою, не тою, яку він знав до сьогоднішнього вечора.

„Ні, більше сьогодні про це не думати, годі! Ні про неї, ні про того паскуду, ні про Олену. Годі. Потім, завтра. Тепер спати“.

Він роздягся й, погасивши світло, став уперто рахувати: раз, два три й так далі, намагаючись уявити собі образ кожної цифри. Але замість того в очах стояла піднята догори зеленяво-бліда машкара обличчя, страдницького, стомленого, змертвілого.

Одначе, хутко вона почала розпливатися й замість неї через щось виплигло червоне, попечене, з одним зубом у роті лице діда-перевізника. Дід посміхався одним зубом і говорив:

— Ні, ні, ради Бога, не треба.

Потім і дід зник у тумані сну.

XXIII.

Після цього дня життя потекло напруженим, густим, хоча й безбурним потоком. Халепа був зайнятий з самого ранку до пізнього вечора. Найбільше часу виходило на читання.

Річ у тім, що робітники запропонували йому вняти їм свою ідею. Вони так, на слово, не могли при-

няти її. Ні, їм треба було точно знати, на що вони можуть рахувати. Він повинен був прочитати їм реферата. Тоді вони зможуть більш-менш ясно уявити собі, чого він хоче і чи варто віддавати цьому свою увагу.

Добре. Реферат, так реферат.

Одначе, написати реферата, виявилось, було не така легка річ, як гадалось. Чорт його знає. Виявилось, що він нічого не знав і ні на що спертися не міг. Загальні міркування, логічні висновки, але ніяких точних знань, цифр, даних не було.

Крім того, як тільки він взявся за одне питання, так це зараз же тягнуло за собою друге, не бажаючи вияснитись без того, щоб його приятель не був вияснений. А в того приятеля було також де-кілька близьких друзяк.

Книжки, що перше були без системи читані, виявилось, тільки заплутували. Доводилось намагатись, щоб забуть їх. Дійшло до того, що Халепа, обклавши себе книжками, сидів цілими днями за столом, поводячи шиєю, дивуючись, хмураючись і списуючи сторінку за сторінкою необхідними записками. Страх, скільки необхідного виявилось.

Призначений строк у два тижні треба було розтягти на невідомий час. Вияснити, так уже вияснити. Та не тільки комусь там, а самому собі, от що трохи непокоїло. Питання вже не так ясне було, як думалось. Тут тобі й закон конкуренції, й всякі инчі закони капіталістичного господарства, й закони психології, й закони клясів, і чорт-зна чого тільки, яких законів не налипало до простої, ясної думки.

Навіть на острів вечорами рідко вдавалось вибратись, послухати плескіт хвиль, понюхати диму багаття, на якому варилися „каші“.

Не вдавалось ще й через те, що старий Сосненко вечорами почав виводити Халепа в люди, се-б-то водити його до місцевих українців, хвалитись ним і віщувати йому велику будучність поета України. Халепа на свою голову прочитав старому один свій вірш на українській мові, який йому самому видався вдатним. Старий зворушився, захвилювався, мало не заплакав і потяг його до якогось дідка професора, який цілий вечір жалівся на катар і своїх дітей.

Мало того, Андрій Степанович тепер організував „Товариство рідної школи“ й треба було ходити з ним на всі установчі, виясняючі, додаткові, чергові, екстренні та всякі інші зібрання, на яких або нудно слухали який небудь невдалий реферат, або ж без ладу змагались і сварились. І тут вся справа полягала в грошах.

— Гроші, гроші! дайте грошей! — люто кричав Андрій Степанович і дивився просто в лице патріотам-дукачам. Але патріоти-дукачі робили невинні очі, спочуваюче похитували головами, але грошей не давали.

Це все одбирало час. Відмовляти старому було трудно, — він так гарно, щиро обурювався, так довірливо покладав надії на кожне зібрання.

Та й ще з одної причини Халепа не хотів рідко бачитись з старим: треба було мати догляд за ним, щоб він якось не натрапив на Ніну й Тимофія Миколаєвича. З усіх даних та з довгих міркувань своїх Халепа прийшов до переконання, що дама, яку бачив старий разом з Чупруном при виході з готелю, була Ніна. Трудно було допустити, щоб Ніна *тепер* повторила таку прогульку, але... хто може поручитись за що небудь у таким питанню. Через це треба було не випускати з очей батька, щоб в підозрілий момент удержати його від розкриття убійчої для його правди або попередити Ніну.

З самою Ніною склались відносини зовсім не такі, які повинні б були бути. Ніна з другого ж дня віддалилась від Халепа, одгородилась і сховалась. Халепа спочатку почасти розумів її, але потім образився, засумував і впав у непорозуміння. Вона *ні разу* більше не згадувала про ту розмову та ні разу, здається, довго не лишалась з ним на самоті. Книжки вона взяла, то правда. Подовгу сиділа у себе в кімнаті, видно, читаючи. Бачив Халепа її інші книжки по своїйому ж питанню у неї в руках, коли вона приносила їх з бібліотеки.

Ні Тимофій Миколаєвич, ні Олена не помічали особливої зміни в стані Ніни, — вони вже звикли до її переходів від ясности, м'яккости, веселої доброзичливости до схованости, стриманости, жорстокости. От тільки Олена Андрієвна якось западто швидко її підозріло поглядала на Ніну й Халепу, коли вони бували вкупі. Щось вона вчувала. І поглядання ці, як здавалось Халепі, були чудні, — немов Олена сердилась.

Тім же лишався Тімом: чистеньким, трошки обвіяним пахощами гарним еспанцем з ніжними, великими, жагучими очима й фамільярною, галасливою веселостю. Він обнімав, лоскотав і мало не цілував усіх: і жінку, й Ніну, й навіть Халепу, навіть Гапку, яка надприродно соромилась і затулялась від сорому усім, чим могла: рукавами, тарілками, порт'єрами.

Але дома Тім бував тепер дуже мало: іспити, іспити! Був кінець іспитів і взагалі всього шкільного року, — треба було підтягтись. Одначе, настрій у його був пречудовий, — він вірив у себе й у свою долю. Це найголовніше в життю, — казав він. Треба бути певним в тому, що ти йдеш правильно.

Андрій Степанович з певних джерел дізнався, що

було багато шансів на затвердження Чупруна інспектором. Чупрун міг бути певним, що йшов правильно.

Але Олена Андріївна несподівано вся змінилась. Спочатку відношення її до чоловіка було те саме, що й в останній час: дразливе, нетерпляче, досадливе й навіть, здається, злісне. Але раптово, хто його знає, через що, повернулось у другий бік: стала дбайливою, ніжною, пестливою жінкою. Зав'язувала йому краватки, дбала про його сон, їжу, здоров'я, цілувала при всіх, пестила з подякою й обожанням в пукатих, сміпливих очах. Тім вибачливо приймав усе це й теж іноді почав виявляти дбайливість і ніжність.

З инчими: сестрою, Халепою, знайомими, служницею Олена теж була тепер инча: привітно-сміплива, участлива, надзвичайно балакуча й часом навіть через щось зворушена. Вона цілі дні лазила по дому й по подвіррю з блискучими очима, немов щойно прибула до-дому після довгої одлучки. Все її цікавило, захоплювало. Жовті ж, пухасті курчата, що тривожною, лякливою зграєю бігали за заспаною, сердитою квочкою, викликали у неї трохи не сльози ніжності й захвату.

„Ага, ось коли, здається, виявились наслідки операції“ — догадувався Халена. І йому стало легше, бо відношення Олени до його за останні дні було вже таке, що хоч бери, пакуйся та їдь од них. Коли б не така безглузда була ця думка, то можна було б подумати, що Олена ревнувала його до Ніни.

|| Ах, Ніна, Ніна! Так, вона займала собою його думки, одбирала час. Власне, слід би порвати все це одразу й поїхати собі від них, перебравшись у заводський район. На віщо йому було все це? Він трохи-трохи не почав уже ревнувати Ніну. З якої речі, що за нісенітниця? Та

ще її не як, а до найсерйознішого болю. Особливо вночі в голову лізли погані думки, сцени в готелю, з якого вона виходила разом з Тімом, в саду, скрізь. Він усе пригадував, прикладав і боляче-боляче ставало. Боляче, її душно, її журно, її ніжно. Чорт батька зна що!

Доводилось по кільки разів сідати у фотель і з великим напруженням скупчувати всю увагу на передку черевика, щоб „очистити“ себе її нивидче заснути.

А вдень, коли Ніна проходила подвір'ям у садок і йому видно було її товсті, червонуваті коси її гнучкі, хистливі форми тіла, він почував непоборне бажання бігти за нею, цілувати те листя, що тріпотіло від дотиків до неї її хоч здаля дивитись на її серйозні, нахмурені тепер і такі зворушливо-лякливі, жалібні темно-сірі очі.

Так, справа стояла погано. Все це перешкаджало, одхиляло, заплутувало його нитку. Треба-треба було покінчити з цим.

Тим паче треба, що нічого доброго з цього не вбачалось попереду. Ніна, очевидно, розкаялась і мучилась тепер за те, що в стані півбожевільного одчаю розказала йому все. І мучилась, і, мабуть, навіть ненавиділа.

Крім того, вона знов наблизила до себе Тризуба її зближення її, як видно, посувалось наперед. Вона разів зо два була в його в гостях, часто грала йому її навіть... почала малювати.

Це все, розуміється, було дуже добре, це радісно було бачити, але... Словом, треба було поменьше про це думати. Не час, не місце її нема чого тепер займатись такими річями. Досить з його одної Ліди.

Ліда не заспокоїлась. Ні, вона так легко не хотіла покінчити з своєю примхою. Тяжнів зо два вона зовсім

не проявляла себе. Халепа вже думав, що вона й сама заспокоїлась і йому дала спокій. Одначе помилився: вона написала йому листа, в якому взяла цілком ничий тон, — кроткий, піжний, сумовитий, покірливий. Вона вибачалась за все, за все, прохала забути її таку, якою вона досі була, й пізнати її новою. Так, новою. Вона почувала себе вже цілком переродженою. Вона була тепер готова на все, готова піти з ним і за ним куди хоч, поділяти з ним усі його ідеї, всі радощі й скорботи. Вона готова була вчитися української мови, полюбити його нарід, його Україну, працювати для неї й померти за неї й за його.

І все це тільки через те, що любила його. „Я хвора на тебе, кажу тобі це, загубивши всякий сором і гонор. Я люблю твої хиби, твою щетину, твої незграбні штани, за які ти так несправедливо, так боляче образив мене.“

Він за штани образив її, це вже нове!

„Я сама з себе дивуюсь, тужу за тобою й радію з цього. Але зрозумій же, що я самотня, що я пуста й що я теж бажаю *xotіти*. Ти тільки спробуй, перевірь мене. Я ж знаю, я ж відчуваю кроввю мого серця, що ти любиш мене. На віщо ж нам іти одне від одного? Я нича тепер, присягаюсь тобі — нича. Ні я себе, ні всі мене не пізнають. Коли не віриш, перевірь, прийди й розпитай. Я нікуди не хожу, не їзду, всі розважаються, роблять гулянки, а я не можу. Я тільки думаю про те, чого мені так боляче й чого я так змінилась. Катя, ота мила дівчина, яку я тобі представила, жаліє мене! Може ти думавш про Костяшкіна? Він весь зайнятий тепер Катюю, він оплутує її. Я б допомгла їй виплутатись, але з егоїзму мовчу, — я боюсь, що ти дізнаєшся про це й не так зрозумієш моє втручання. Адю, прости мене й помози мені, візьми мене твоєю подругою, — на все життя, на рік, на

скільки хочеш! Але не однихай мене. Адю, за що я люблю тебе так?“

Адя теж не розумів цього, а тому, спочатку зворушившись і почувши навіть щось подібне до колишньої ніжності до Ліди, потім розміркував і постановив не піддаватись. Що їй було скласти чулого листа? Стиль має, є уперта, ображена гордість, ну її досить. Ні, край! Вона буде вчитися української мови, вона, яка два тижні тому глузувала з його! Коротка пам'ять!

Ні, ні, чого там! Він написав їй теплого, дружого листа й порадив виїхати звідси куди небудь, щоб не дратувати себе.

Таї ї годі.

А сам длубався далі в книжках, бігав у заводський район, сперечався, хвилювався, ходив на засідання „Товариства рідної школи“, доглядав за старим, Тимом і Ніною, робив „гімнастику тіла й духа“, умилявся над Оленою й... ночами тужив бог зна від чого. І що далі, то туга ставала нестерпнішою. Він і спати вже не міг, як слід. Часто вночі виходив у садок і довго лежав у траві. Солов'їв давно вже не було. Земля була гаряча, парка, трава вже не дихала весняною соковитою свіжістю, оксамитність зникала й затверділи стебла.

Так, все мінялось, все йшло своїм шляхом кудись все далі та далі. Бог зна куди, по віщо. На віщо ця туга, на віщо це все й „мрія“, й Ніна, й Ліда, й Тім, про якого без задушливого болю й туги він уже не міг думати, не вважаючи на всі заходи? На віщо?

А зорі вгорі що-ночі так само, з тих самих місць дивляться вниз безпричастними зеленими й голубими очима. Можна подумати, що вони там, справді, попричеплювані для крихотки—землі й не сміють змінити місця.

Иподі раптом у тьмі алеї з'являлась і Ніна. Її також, видно, не спалось, — душно тепер у кімнатах. А може, думала про щось, про Тризуба, Тіма, про своє „нещастя“. Хотілось, пекуче хотілось, покликати, посадити біля себе, почувати її стриманий, насторожений голос. І так би відразу, спокійно, так зворушливо-мирно й повно стало б на неспокійній, тривожній душі. Відразу, здавалось, зайшов би в хороше, тепле сполучення з усім світом, з цими зорями, з заснулим містом, з друзями й ворогами.

Але біла сукня зникла, чувся рип хвіртки й хотілось до крові вкусити себе за руку.

XXIV.

І от без попередження, раптом, як він любив це робить, налетів Гребля з сестрою.

В перший же день свого нальоту він приїхав до Чупрунів на двох автомобілях і з галасом, реготом, з ревом рожків і лопотінням моторів, стурбувавши тиху, сонну улицю, повіз усіх на острів, де вже чекала ціла компанія дам і мужчин. І мужчини й дами запобігливо, з боязко-фамілярним смішком залицялись до Греблі, всі люто, безмірно пили, їли, всі старанно „веселились“, сміялись, бо Калістрат Наумович для того й приїхав до міста, щоб повеселитись.

Калістрат Наумович усіх без розбору обнімав, хляскав по плечах, плутав імення, цілував ручки дамам і вимагав пити, пити й пити.

Це був буйний, жилавий, молодий ще чоловік з жовтjаво-білою гривною волосся, гарною й блискучою. Лице було голене, як у англійців або актерів, губи широкі, розгорнені, очі ясно-блакитні, розумні, стримані, з по-

стітним посміхом. Він був і уважний до всіх і почувалось, що нікого не помічає й ніхто йому не потрібен.

Одначе до Чупрунів він ставився троки инакше. Їх він виділяв. Особливо Олену Андрієвну, якій без церемонії цілував руки, яку при чоловікові „дружно“ обнімав за стан, якій сам весь час наливав шампанського.

„Веселились“ у лісі, на горбі, де курилося димом і тріскотіло огнище, на якому мала варитися традиційна „каша“. Каша ця, здається, зварилась, але ніхто її не їв, бо всі її так понаїдались усього.

Другого дня, а також усі дні цілого тижня, що перебув у місті Гребля з сестрою, не переставала безпастанна їзда кудись, галас, гомін, скандали, піяцтво, коротенький сон і знов „веселоці“.

Все це якось так раптово випало, що Халепа спочатку був приголомшений. В перший же день він непросто напоївся. Напоїв його сам Гребля, який, довідавшись, що Халепа є Халепа, відомий руський, чи то пак, колишній руський, а тепер український поет, кинувся в брехливій, хоча знов таки холоднуватий захват і став виказувати поетові увагу таку саму, як Олені Андрієвній її старому Сосненкові. З старим у його були давніщі відносини, той його її українцем зробив.

На другий день після піяцтва в голові стояв чад і туман. Обід у готелю, де зупинився Гребля, розігнав цей чад, але знов задурив голову. Та її одвичка від алкоголю давалась взнаки: після трьох, чотирьох бокалів вина находила якась безжурність і плювально-філософська точка погляду на все.

До всього Варвара Наумовна, сестра Греблі, яка, виявилось, була дуже схожа на описану Оленою, теж почала виказувати йому настирну увагу. Олена Андрієвна

лукаво підсміювалась і позирала на його, — через це він догадався, що вона тримала своє слово й вже почала сватання. І не відомо, що було гірше: увага брата, чи сестри. Вдова, мало того, що напувала його, вона ще навалювалась на його усім своїм набухлим тілом і дихала в лице пудрою, потом, пахощами, вином. Спина в неї була така товста й жирна, що, здавалось, там росли ще одні груди. Корсет так і випинався з під натягнутої блюзки й з виском порипував, як сухе дерево під вітром.

Так, вона таки любила падати непритомною, в цьому Халепа переконався, вона хапалась за кожну нагоду для сього, навіть тоді, як хляскала пробка від шампанського. І як видно, нічого не мала проти того, щоб купити собі чоловіка-поета. Ах, як вона захоплювалась віршами, ах, як вона заздрила людям, що можуть виявити в слові „музику душі“.

Ні про яку „агітацію“ брата чи сестри й мови, розуміється, не могло бути. Між инчим Халепа встиг таки помітити, що Калістрат Наумович, шпурляючи сотні на „веселощі“, одначе не був таким безоглядним гульвісою, як це можна було подумати. Халепа бачив, як він з холодно-веселим усміхом одмовив одному панкові, який, як потім сказала Олена Андріївна, хотів „підпозичити“ у Калістрата Наумовича де-кільки сот рублів. Е, ні, це був „хитрий малорос“, як висловився Тимофій Миколаєвич.

Тимофій же Миколаєвич, хоч і обнімав Греблю й по першому його слову їхав скрізь, куди той казав, був усе ж таки невдоволений з мільонера. Щось у його не витанцювалось з ним. Це відбилось і на відносинах з жінкою.

Так, це, Халепа випадково був свідком такої сцени. Було в міському саду. Халепа якось утік од усієї ком-

панії й заліз у кущі. Там він лежав біля самої стежки, безв'язно думаючи про все й раюючи з тиші.

Раптом зачулися голоси. Халепя одразу пізнав їх: Тіма й Олені. Казав Тім:

— Ти, як інститутка! Так, як інститутка, й це тобі зовсім не до лиця. Що він ззів тебе? І що ти, справді, корчиш щось таке...

— Тіме! Ти сказився?! — з жахом перебив його голос Олені Андрієвни.

— Ах, залиши ти ради Бога! Тут рішається питання усього життя, а ти... Ти знаєш, що твій милий таточко встиг наговорити йому про мене. І вчора Капустняк переказував мені, що директор щось змінив у своїх намірах. Знаєш? Ні? Ну, так не роби з себе інститутки. Або я, або твій татусь з його ідіотизмами!

Він був на підпитку, це Халепя бачив ще за столом. Вони зупинились недалечко, але Халепі все таки не все було чути. Він обережно посунувся вперед, але затріщав сухим листям і замер. Вони балакали гаряче й жагуче. В голосі Олені весь час почувалися ноти жаху й непорозуміння. Потім вона раптом голосно сказала, майже крикнула:

— Так ти хочеш, щоб я його любовницею стала? Так? Так?

Що відповів Тім, Халепя не розчув.

— Ну, добре ж, добре! Гляди! О, гляди ж мені тепер! О, о! — прокричала Олена, пробігаючи стежкою назад. Тім погнався за нею, щось злісно говорячи їй в спину, і все стихло. От, як значить, стояла справа! І тому Халепя вже не дивувався з поводження Олені Андрієвни, не дивувався, коли вона сама підставляла руку для поцілунків Греблі, коли він ходив з нею кудись окремо

од усіх, коли вона „веселилась“ з таким одчайливим і викликаючим виглядом, що ставало боляче.

А втім, боляче вже було від усього: й від самого себе, й від старого, й навіть від Ніни. Старий теж увіз у цей чад, — він хотів неодмінно добитися свого: щоб Гребля знищив Тіма й пожертвував на школу. Гребля ні того, ні другого не робив, хоча, здається, й не одмовляв Сосненкові рішуче, а старий тим часом усі свої вечорі проводив у п'яній, галасливій, безглуздій шамотні, їзді, п'яцтві. Він пожовк, щоки йому ще дужче звисли на шию, баньки очей стали, як закурені пальці курців. Але він не піддавався. О, ні! Гребля мусів дати! В члені „Товариства рідної школи“ він його уже записав, але цього мало. Це що? Ні, він мусів грошей дати. Такої нагоди не можна було впускати.

І до всього Ніна. Боляче, нестерпно було дивитися на неї. Її, очевидно, збив з панталіку цей п'яний вихор, розхитав і викликав усе, що було вляглося в глибині душі. Тризуб знов зазнав немилости. А втім, вона то наближала його до себе, то віддихала, але примушувала неодмінно брати участь в усіх „веселошах“.

Одначе й не це ще було найголовніше. Найголовніше було в тому, що вона з жагою й теж, як сестра в останні дні, з якимсь комусь викликом дозволяла залізати до себе всім, кому хотілося, якимсь залізаним чиновничкам, товстим комерсантам, студентам.

З Халепю вона поводитись до обиди чудно: з веселою погордою, посмішкою, вибачливістю. Робила патяки на те, що він хутко стане „платоничним мільонером“, вітала з якимись успіхами, натякаючи мабуть на Варвару Наумовну. І, що гірш усього, непевно переглядалась з Тімом, при чому навіть не криючись від Халепа, а нав-

паки, немов би навмісне, показуючи йому свою зневагу цим. Губи її весь час здавались спухлими; темно-червоні й вохкі, вони ніби були просякнені чимсь гріховним, одчаяним, нахабним. А обличчя — рівно-біле, з краплинками рудого ластовиння, з недужим блиском глибоких очей. Вся вона стала поривчата, раптова, нетерпляча.

А старий же не випускав з очей Тіма! Халепа це знав. Слідкування тепер було ще пильніше, ніж раніш, — в такому стані Тім не буде таким обережним. Старий усе підраховував.

І от раз Халепі довелося пережити досить важкий вечір. Він зайшов за старим Сосненком, щоб іти з ним на прощальний вечір, який мав бути в апартаментах Греблі в готелю.

Андрій Степанович категорично відмовився. І не тільки сам відмовився, але й Халепа почав умовляти не йти, а допомогти йому. Річ у тім, що підкуплений ним швейцар готелю, де бував з таємною дамою Тім, прибіг сповістити, що добродієм Чупруном на сей вечір замовлено номер з білизною, вином, закускою. Треба було слідкувати за готелем, щоб не випустити пташок.

Халепа омертвів. Умовляти старого не ловити — неможливо. Затримати — теж ніяк не можна було. Старий, весь гнів, злорадство й лють, потирав руки й чекав тільки темноти. Єдине, що лишалось, це летіти, знайти Ніну й попередити її. Що це вона мала бути з Чупруном, у цьому він не сумнівався.

Але старий ні за що не одпускав його, прохаючи, вимагаючи допомогти йому й навіть лаючись. Халепа вигадував і те, й це, й обіцяв зараз же прийти, — Андрій Степанович не одпускав. Тоді Халепі блиснула ідея:

— Я, знаєте що: я побіжу до Чупруна й звідти

слідкуватиму за ним. Він од мене нікуди не втече. Він ще дома, виходячи, я бачив його. А ви йдіть до готелю. Добре? Добре?

Андрій Степанович подумав і знайшов, що це не поганий плян. Але коли Чупруна дома не буде, то, щоб Халепа негайно біг до готелю (І знов адреса готелю). Там два виходи, треба за кожним стежити. І свідком же крім того бути.

— Так, так! Розуміється!

Халепа прожогом кинувся до-дому, весь час з жахом думаючи про те, що вже пізно. Він ні про що не думав, нічого не почував, крім злісного жаху. І рішив ні за що не йти до готелю, на це у його не висторчило б сил. А завтра ж тікати, їхати від них зовсім. Годі, годі!

В домі він не знайшов ні Тіма, ні Ніни, ні Олени. Олена поїхала ще по обіді з Греблюю. Гапка сказала, що пан і панночка тільки що були дома, збіралися йти, але, здається, пішли в садок.

Халепа, захакавшись і обливаючись потом, кинувся в садок. І дійсно, зразу же наткнувся на Тіма. Тім з злим лицем швидко йшов напроти. Побачивши Халепу, він раптом озирнувся й крикнув:

— Ніно! Подумай! Іди! Чуєш?

За поворотом зачувся насмішкувато-злий голос Ніни:

— Чую. Ти ще й ще раз мерзотник. Чуєш?

Тім злісно подивився на Халепу й пройшов повз його.

Ніна зрозуміла, за чим прибіг Халепа й чого він мав такий вигляд, але нічого не сказала, зневажливо посміхнулась і поїхала на вечір до Греблі, де „веселилась“ так, що навіть Олена почала її зупиняти.

А старий цілий вечір з піднятим коміром пальта й

чудній кепці простояв на розі готелю, слідкуючи за обома під'їздами.

XXV.

Нарешті, Греблі поїхали. Але не самі: взяли з собою Олену й Ніну. Ніна в той ж день розіслала по своїх уроках записки, що припиняє заняття, й ввечері всі вони виїхали. Перед від'їздом Олена Андріївна мала з Тімом бурну балачку, але все таки поїхала.

Халепа й Тім лишились самі, але майже не бачились. Кухарка не варила їсти: вони обідали в місті. Халепа був вдоволений з цього. Взагалі, перші дні він був вдоволений і з тиші, й з того, що не було ні Ніни, ні Олени, й з свого настрою.

Перший день він майже весь час лежав у садку й думав. Думав, гидливо кривився, крєктів, крутив шиєю, перевертався з боку на бік у траві. Гидко він поводився, це так. Ну, та кінець. Чорт з ним. Тепер все инакше піде.

А втім, не без певної користі був приїзд цих міліонерів: він показав йому, до чого безглузда й смішна була думка „агітувати“ цих золотих мастодонтів. І взагалі показав, що надія й рахунки на якесь надприродне збогачення—це думка хлопчача й дурна. Там, в заводах, на фабриках, там збогачення. Яке діло цьому чоловікові, що викладає в вечір по кілька сот рублів за вечерю, яке йому діло до „відродження творчої праці“? Треба бути форменним дурнем, щоб мріяти про це.

Або ж сестра його, ця товстелезна удова, з руденькими кучерьками на товстому, червоному, з трьох поверховим підборіддям і оченятками мишки. От, во істину—одне діло теорія, а друге—дійсність. Женитися на такій! Та це значить просто покінчить самогубством, низьким,

дурним, смішним і гидким самогубством! Чорт його знав, як часом дурновато можна уявляти собі деякі речі. Та до того треба було б ще брехати, удавати закоханого. То правда, вона не зла душа, та що з того? Ще гірше — не можна ж виманити в неї гроші та її покинути. Фе, мерзота!

Ні, перший крок був помилковий: не треба було оселятися у сих Чупрунів. З старим можна було бачитись і так, а всі інші рішуче були не потрібні йому. І не потрібні, й навіть шкідливі. Ця Ніна, Тім та й Олена. Бог з ними, У їх своє, у його своє.

Він гарячково взявся за реферат. Микола тим часом „працював“ потроху й що дня ввечері приводив до себе додому, де чекав на його Халепа, то одного, то другого адента. Правда, ці аденти майже всі були безробітні, цим пояснялось їхнє палке відчуття ідеї „власних майстерень“. Але двоє були й не безробітні, — навпаки, поважні, міцно засілі на старих місцях, робітники, не парубчак, яких легко захопити чим-хоч.

Але всі здали реферата. Противники також готувались і дебати мали бути запальними. Халепа хвилювався. Була чутка, що противники приведуть одного завзятого інтелігента з міста, який напам'ять знав Маркса. Безглуздня: Халепа ніколи не виступав ні з якими рефератами, промовляти не вмів, в умінню сперечатися був слабкий, а від цього залежав успіх самої ідеї, яка сама по собі ані трішки не була винна за неуцтво або відсутність ораторського таланту у Халепа.

Ні, що не кажи, а будь у його гроші, він би так не боявся якогось там „завзятого інтелігента“, який має досвід у казуїстиці. Почав би справу, підібрав би людей, — і от вам усі докази, аргументи, теорії й казуїстики.

А що, як все ж таки спробувати побалакати з удо-вою? Чорт її знає, а раптом вона нічого собі людина й хоч на крихту зрозумів його? Раптом спалахне їй що небудь в заплюльїй салом душі й вона захвилюється від чогось більшого за те, чим досі хвилювалась? Не треба всіх грошей, — сто тисяч досить. Для початку, для руху. Тоді б і собою, кат його бери, можна пожертвувати, — женитись, терпіти її пестоці, непритомність, зітхання, пудру, жирне тіло, все, все. І що гірше, що нижче, сміш-ніше й гидше, то навіть краще, то гостріше захват жертви. Але ж тільки, щоб був результат якийсь, щоб не вийшло це непотрібним самогубством, От що!

Тепер і спати почав Халепа краще. Правда, душно було скажено, — починався липень. Будиночки вдень були щільно зачинені віконницями, каміння й залізо пекли, немов виняті з печей, — здавалось, бризки на них і зашиплять. Трава почала сохнути й сукуватись. Порох, як шари сірої пудри, лежав на улицах, готовий від найменшого вітру обгорнути місто жовто-бурою хма-рою. Робітники й простіший люд усі ходили з розетібну-тими комірами, показуючи голі й пітні шиї. Працювати над рефератом було тяжко, — тіло, здавалось, розмякало, ставало рідким і все намагалось лягти.

Халепа став думати про те, що добре було б за-брати з собою всі потрібні книжки та катнути до Греблів у замок. Там, як спокушала його Варвара Наумовна, старий парк, Дніпро під ногами, холодок, тиша.

От погано тільки, що там Ніна. І буде неприємна його присутність, вона так рада, мабуть, що, нарешті, спекалась свідка її горя, а він візьме та й прителепається.

Але тут виникли дві обставини, які розв'язали се пи-тання. Перше: це те, що Халепа почав зустрічати на

улицях Лїду. І, видно, зустрічі ці були не випадкові, бо Лїда що-разу уперто, хоч і коротко дивилась йому просто в лице. Вона його не зупиняла, не зачіпала, це правда, але... хто міг поручитись, що, не зробивши цього два рази, вона не зробить утретє. А тоді, значить, знов брутальність. Або ж не виходити з хати? І те й друге не мало ніякої приємности. Та й зовсім не весело бачити цю гарну та, власне, милу жінку, яка не бажала й йому ніякого зла, у такому кротко-покірливому, прохайливо-приниженому вигляді. Халепа, звичайно, розумів, що в даному випадкові вона являлась просто жертвою своєї упертости, примхи, ображеного самолюбства, але все ж таки це неприємно було бачити. Та й викликало це якесь чуття. Бог з ним!

Друга ж обставина — це картка, що дістав він од Ніпи, Олени й Варвари Наумовни. Усі вони прохали його приїхати й обіцяли йому цілковиту самоту й усі умовини для занять. Адреса була написана тим же почерком, яким було підписано „Нїна“.

Смішно: до чого людина привязлива істота, — що йому, власне, були ці жінки, а от захвилювався й зворушився так, що мало не поцілував картку. Олена Андрїєвна, — страшенно хороша! — не втрималась і тут, підпустила жарт, приписавши збоку, що, коли він не приїде, то „хтось“ помре або втопиться в Дніпрі від туги за ним.

Халепа зібрався, склав у валїзку книжки, записки, попередив Миколу, що тижнів на два їде на село готувати як слід реферата й поїхав. Поїзд одходив уночі, і ввечері того дня Халепа чув у квартирі жіночий сміх, спів, дзв'якіт шклянок. Тім запросив гостей: двох якихсь дам і одного молодого колегу по гімназії.

Халена, не прощаючись з ним, сам виніс речі на візника й поїхав.

Ніч він не спав. Вдень у вагоні була така нестерпна духота й він так стомився, що тільки сидів на лаві й курив, ні про віщо не думаючи й навіть не почувуючи хвилювання від того, що хутко побачиться з Варварою Наумовною, Оленою, Гребльою.

Від станції до замку було верст двадцять. Поїзд прийшов надвечір, коли степ уже був червоний, палаючий. І раптом несподіванка: на станції його зустріли Варвара Наумовна й Ніна. Вони приїхали за ним в автомобілі. Ніна була в широкому, простому капелюсі з червоною стьожкою, трошки засмажена, з виразнице помітними краплинками ластовиння, з тими ж темно-вишневими губами й зворушливо-привітним, трошки жалібним і лякливим поглядом. Вона навіть немов засоромилась, вітаючись з ним, і замішана відійшла убік, ніби шукаючи шофера.

Зате Варвара Наумовна не засоромилась. О, ні! Вона простягла його руку між своїм набитим тілом корсажем і товстою, як нога, рукою й потягла його за станцію, де пихкав автомобіль.

По дорозі вона безушипно тараторила, лякалась, падала на Халепа, що сидів напроти, що-хвилини дивилась у дзеркальце, яке виїмала з торбинки й поправляла кучерьки. А мишині оченята на величезному напудреному лиці, як дві булавочні головки у великій паляниці, блищали від задоволення й ніжності.

„Ні, це страх жити на такій!“ — злякано думав Халепа, намагаючись тримати свої коліна так, щоб вони не натикались на коліна Варвари Наумовни.

Ніна мовчала всю дорогу й тільки подивлялась на

Халепу тихим, сором'язним і промінястим поглядом, від якого йому хотілось радісно заверещати й обняти навіть Варвару Наумовну. Він нічого виразного не думав, не гадав, а просто хотілось заверещати.

Але це бажання пройшло, коли вони приїхали в замок: разом з Калістратом Наумовичем і Оленою Андрієвною їх перед терасою палацу зустрів... Тризуб, високий, гарний, з ласково-мовчазною посмішкою. Він приїхав по справі, його викликав Гребля, щоб умовитись про одну роботу, — Гребля хотів будувати в селі школу й Народній Дім в українському стилі. Тризуб же мав розмалювати стіни. Так пояснила Олена Андрієвна. Але чому ж ні Ніна, ні Варвара Наумовна про Тризуба нічого не казали? Ну, хай. Варварі Наумовні не до того, а Ніна? Чому ж не сказала Ніна, яка, мабуть, сама й викликала Тризуба?

XXVI.

Умови для праці виявились не зовсім ідеальними. Правда, й кімната була тиха, простора, недушна, — в одній з зубчатих башт; і парк був великий, старий, з трьома тіністими, довгими алеями: тополевою, дубовою й липовою; й самотности до схочу й в цьому паркові, й на Дніпрі, й в замкові. Але... от тільки часу не вистарчало.

Перші дні треба було все подивитись: замок, парк, Дніпро, село, ліс, степ. Все треба було „покропити“, як казав Калістрат Наумович, коли підносив угору бокал.

А потім не можна ж було не поїхати на пороги, скільки говорилось про це ще в городі! — на старі, пінясті, козацькі пороги. Не можна було не поїхати подивитись на гурти, табуни Греблі. І так далі, і так далі...

Та й дома хотілось більш блукати по зарослих куточ-

ках парку, аніж сидіти за столом і робити виписки. В паркові то тут, то там попадалась Ніна, — правда, не сама: або з Триzubом, або з товариством. Вона цілком змінилась, де ділась її нехороша, нанесена, роблена безжурність останніх часів у місті. Триzub, видимо, впливав на неї дуже добре. І очі її стали такими ніжними, прохаючими, здивованими.

А Триzub був задумливий і сумний. Мабуть, вона йому розказала про все її це ошселешило його. Отто мав чоловік пережити!

А палац воістину чудовий був. З величезним вестібюлем, з залями, в яких стелі були, як у церкві, зо всіма новітніми приладами.

Калістрат Наумович дома був трохи пичій: простіший, не так шумливо, неуважно-веселий, симпатичніший. Та її Варвара Наумовна, власне, була собі мила жінка. Прешелепувата, правда, але добра, сердечна.

Халепа знов почав думати, чи не спробувати таки „щось з ними вчинити“. Олена Андріївна підеміювалась, що він „благородно ретірувався“, але останнє слово все ж таки лишалось ще за ним.

І він здалеку, обережно став заводити з Варварою Наумовною „ідейні розмови“. І зараз же виявилось, що вона обожала ідейних людей, революціонерів, авіаторів. Ах, у неї був один друг, він помер на каторзі.

Балакати далі було важко, бо вдова зворушено, швидко-швидко почала оповідати про цього друга.

Але, видно було в кожному разі, що вона до його ідеї не поставилася б вороже. І коли б її запропонувати руку її серце, то... А чому б не запропонувати? Чому? Ну, що ж такого, що йому часами було б важко? Зате з пичих поглядів було б добре.

Олена Андріївна все допитувалась, як посувається справа й радила бути сміливішим. Але при цьому хитро-хитро посміхалась і на щось инче натякала. Чи не на Ніну? Але яке ж могла мати до його відношення Ніна? У Ніни було своє й вона для його була просто доброю, милою знайомою.

Дні минали напрочуд швидко. Не встигнеш очима кліпнути, як вже вечір, вже треба спати йти.

Знову були місячні ночі, й Халепа часто ходив до Дніпра. Там було тихо й журно. Сріблясто-голуба широка стьожка, як у генерала, була перетягнута через усі могутні груди дідуся. Щось глухо гомоніло туди далі, — це поріг. Удень там вода, як пінясте мережево, обкладає облизані виступи скель і водоспадами кидається вниз. Чайки з веселими, злорадними криками гасають над мережевом і б'ються грудьми об воду.

Один беріг високий, крутий, і строгий, а другий низький, привітний, розгортаючий безкраю голубу далечинь. Вдень у цій далечині гоїдаються й палають некучі хвилі степового повітря, насиченого сухим духом хлібів і трав. І в миготливих хвилях, як круглі човники, мріють козацькі могили, що віками стережуть безмежну просторінь.

Вночі ж і небо, й степ, все в блакитно-зеленому сріблі, все не має ні обрїю, ні меж і повно хвилюючої, святої тайни й туги. Вночі чомусь хорошиї сором і невиразна, кличуча кудись тривога хвилюють душу. Дідусю Дніпро, помози й принеси те, до чого рветься душа!

А вдень він ішов часом у степ, туди, де рудяво-золотим велитенським килимом розгорнулись хліба. Над землею стояло палаюче сонце, сліплюче, некуче коло, а земля напивалась від його соками гарячого життя.

Халена лягав у густу пшеницю їй, як у запашній ванні, заплющував очі. Навкруги стояв гомін, шелест, дзвін, пицання. Незрозуміла, вдячна, тиха радість обволікала душу.

— Я маю підозріння, що Андрій Максимович ходить на побачення... — кокетливо сказала Варвара Наумовна, зустрівши його раз, коли він вертався з степу. — У його такі закохані очі.

Ніна, що була при цьому, зараз же підійшла до Тризуба їй почала з ним про щось говорити. Чи не про свої з ним побачення?

Так, з удовою, здається, можна було спробувати побалакати рішучіше. От тільки їй треба було їхати на тиждень у Ростов, про що вона весь час усім казала. До відїзду побалакати чи потім? Треба їй було їхати в якихсь там справах покійного чоловіка. Які справи вона могла вести? А втім...

Халена рішив побалакати по приїзді. І побалакати тільки так, приблизно. Ні, ні, нічого певного не пропонуючи їй не питаючи. Так, поспробувати тільки.

Варвара Наумовна набрала покоївок, взяла для чогось економку, розчулено їй шумно прощалась півдня зо всіма їй поїхала.

Стало тихіше в замку. Олена тепер держалась при сестрі, майже не відходячи від неї. З Калістратом Наумовичем у неї було щось недобре. Вона все ждала листа від Тіма, але Тім не писав. Приїшов тільки від Андрія Степановича лист, в якому він дякував Калістратові Наумовичу за гроші їй послав привітання усім своїм: Олені, Ніні їй Андрієві.

Халена був зворушений сим привітанням, а Ніна невідомо через що почервоніла, Халена це зауважив.

Неприємно й соромно їй стало, що батько його, а не Тризуба залічує до своїх?

І от раз у ранці Калістрат Наумович показав усім телеграму:

„Будемо ввечері вишліть екіпаж. Чалаков“.

Телеграму цю він особливо Олені показав, з якимсь значінням. Олена зробила міну, немов кажучи: дуже прошу, будь ласка.

А останнім Гребля пояснив, що приїде з міста компанія письменників і малярів, серед яких є одна знаменита красуня, поетеса, жінка одного видатного земського діяча й багатія, — вона пішла від його ради служення мистецтву. При цьому Гребля висловив жаль, що не знав про їхнє перебування в місті, коли був там. Довідався лише з листа Чалакова, родича однієї місцевої поміщиці. Ну, зараз же, звичайно, витребував їх усіх сюди.

Ніна й Олена якось особливо подивились на Халену, а він почервонів, як дурень. Але приїзд гостей і розлютив його й схвилював. Він був певен, що тут не обійшлось без заходів Ліди. Ну, добре, він же їй покаже!

Цілий день по всьому домі була біганина: готували кімнати для гостей. Пани нікуди не йшли й всі сиділи на величезній, як паперть собору, терасі. Один Халена пішов до Дніпра. Там він сидів на березі й думав. Треба було їхати звідси, це ставало ясно. Їхати до Варвари Наумовни в Ростов, переговорити з нею по щирості й тоді, зважаючи на результати, те або инче. Що переговори будуть у Ростові, оддалік від брата, це добре, — брат зробив би, напевно, пресію на сестру й... нічого не вийшло б.

Він постановив їхати як найшвидче, завтра ж, щоб захопити в Ростові Варвару Наумовну. Кінчати, так кін-

чати. Бо інакше він весь час тільки базікатиме, до чогось готуватиметься, а діла ніякого не буде.

Коли ж з Варварою нічого не вдасться, — їхати додому, забрати у Чупрунів свої речі й рішуче перебраться на заводи. Микола казав, що йому можна буде пристроїтись на заводі конторщиком. Добре. Не дуже то приємно цілий день робити безглузду роботу й сидіти в душній кімнаті, але це все ж таки поставить ближче до справи. Годі возитись з панночками, дамочками, поетами, мільонерами. Або те, або те.

Він прийшов у замок навмисне після того, як приїхали гості, щоб дати усім заспокоїтись од зустрічі. Мав він маленьку надію, що Ліда не приїде, але надія не справдилась. Ліда сиділа в центрі столу, а біля неї Калістрат Наумович, який ретельно залицявся до неї. Несподівана, уціплива злість раптом вколола Халепу від сеї сцени.

Халепу зустріли голосно, хоч він і розумів, що галас цей міг викликати всякий инчий привід. Ліда привіталась з ним непримушено, весело й спокійно. Катя далеко сердечніше й схвильованіше потисла йому руку. Халепа звернув увагу, що Катя сиділа між Костяшкіним і Пелікановим. Помітив також, що Оглобліна не було, — він, пояснила Катя, лишився працювати.

Халепі стало на мент соромно. „От як треба йти до своєї мети“, — подумав він.

Вечеря була надзвичайно оживлена, весела, раз-пораз вибухали пробки шампанського. Очі Ліди сяли й вона, справді, така була гарна, що й Олена, й Ніна в порівнянні з нею здавались якимись простими, звичайними, навіть негарними.

Катя з усього дивувалась, задирала голову догори,

термосила то Костяшкіна, то Пеліканова й весь час скрикувала:

— Уй, як чудово, як гарно!

Але Пеліканов був понурий і не поділяв її захоплення. Зате Костяшкін старанно підливав їй вина, щось шепотів їй на вухо, від чого Катя уся заливалася рум'янцем і злякано дивилася на всіх.

По вечері виїшли в парк. Місяць, немов заблудивши, стояв посеред неба, сумний, стомлений, зробивши довгу, трудну дорогу, на якій багато-багато бачив.

— Калістрат Наумович! А ви мені завтра дасте коней на станцію? — несподівано сказав Халепа, коли Калістрат Наумович, подавши Ліді руку, пішов у тополеву алею. Всі здивувались: як, на віщо, через що? Халепа, отовплений усіма, спокійно пояснив, що він мусть після завтра бути в місті, у його там негайна справа. Це через щось образило усіх. Але Халепа уперто, твердо стояв на своїому.

— Ніна! Та утримай же ти його! — нарешті закричала Олена Андріївна.

*— Я? — зніяковіла Ніна. — А я що можу зробити?

Зніяковів і Халепа, але з вигляду не показав цього. Зніяковів і розсердився: от до чого по дурному поводився, — всі вже помітили. Ну, тим краще, побачять, що помилилися. І Ніна побачить, і її Тризуб, з яким вона за'вечерью так весело й інтимно балакала.

Одначе в алеї пішли. Спочатку пройшли тополеву, потім дубову. На землі лежали косі, обшарпані смуги місячного світла.

І от у дубовій алеї трапився невеликий інцидент. Невідомо через що, й за віщо Пеліканов раптом кинувся на Костяшкіна й хотів його вдарити. Його вдержали.

Андрусевич від замішання усилено тяг Пеліканова з алеї кудись у глиб парку, але Пеліканов опинався її кричав, що не дозволить, щоб поганці втягали в розпусту дівчаток.

Катя страшенно розсердилась і тупотіла на його ногах, а Ліда тягла Катю. Чалаков же пояснив усім останнім, що Пеліканов у хмелю дуріє її раз-у-раз лізе битись. І разом з Андрусевичем насильно повів Пеліканова в дім.

Підчас пояснення Чалакова до Халепа вмить підійшла Ліда, взяла його під руку її, міцно тримаючи, немов боячись, що він втіче, зашепотіла:

— Не їдь. Не їдь! Чуєш? Хоч два дні... Я мушу тобі децю сказати. Благаю. Адю, рідний, любий, молю...

Але тут підійшов Гребля її Олена Андріївна, і Ліда, потиснувши в останнє лікоть Халепа, ясно, чаруюче її кокетливо посміхаючись, взяла руку мільонера її пішла з ним.

Коли Ліда шепотіла йому, Халепа бачив, як повз них пройшли Ніна її Тризуб. Ніна голосно її так, як під час „веселоців“ у місті, сміялась.

Халепа знов пішов до Дніпра її вернувся у дім тільки удосвіта.

Весь день він просидів у себе в кімнаті, щось пишучи, а ввечері таки поїхав.

— Я їду за тобою...— встигла прошепотіти йому Ліда. Він тільки посміхнувся.

XXVII.

Але коли він приїхав у Ростов і, сидючи в поганенькому номері готелю, рішав чи йти йому до Варвари Наумовни чи ні, його обхопила така туга, що не було сил ні про що думати. Не треба ніякої Варвари, ні її грошей, все це нісенітниця, безглуздя, бояжевілля.

І в той же час знав, що піде й що може вийти не конче нісенітниця. „Ні! От же маши: іди“, — раптом схопився він і, взявши капелюх, майже вибіг на улицу.

Край! Годі сентиментальности! Він узяв візника і дав йому адресу родичів Варвари; адресу йому вона лишила, прохаючи писати їй „багато, багато“. Ідучи, — було це вранці, годині в одинадцятій, — він звернув увагу, що на улицах був якийсь особливий рух. „Свято якесь, чи що“ — розкидливо подумав він.

У родичів Варвари Наумовни вже не було. Вона виїхала додому вчора ввечері, бо боялась, що через мобілізацію спиниться залізничний рух і вона затримається тут.

— Якої мобілізації? — здивувався Халепа.

— Як „якої“? — теж здивувався дідусь-родич. — А війна ж? Війну ж оповіщено... Не чули? Як же це ви так?! Ви — запасний?

— Я?... — з непорозумінням сказав Халепа. — Так, я — запасний...

— Ну, то, голубе, ви тут у нас застукані. Ви повинні негайно явитись до воїнського начальника...

— До воїнського начальника?... — дурковато перепитав Халепа.

— Атож. Це недалечко звідси. Зараз, на третьому кварталі... Так, так, війна!..

Халепа, не слухаючи, не попрощавшись підвівся, взяв капелюх і тихо вийшов з квартири здивованого цим родичча-дідуся.

XXVIII.

Виїхати було неможливо, — не було ні білетів, ні навіть вільного місця в залах вокзалу. Халепа довго,

непорозуміло тиєся в юрбі, потім з тим же непорозумінням попростував до воїнського начальника.

Через два дні пиеав Ніні:

„От і кінець усьому. Через тиждень нає одправляють кудись. Куди, не знаю. Я в салдацькій формі, живу в казармі, сплю долі на соломі. Весь чужий сам собі, пригломшениий і пустий. І нічого й досі не розумію. Почуваю тільки, що нічого попереднього нема вже. Життя зразу одстрибнуло від мене назад, як одстрибує маленька станція від кур'єрського поїзду, що скажено жене повз неї. Озираюсь назад і все таке вже далеке, маленьке, невнн-разне, в руїнах. Все, все зруйновано. Нічого нема, ніяких хотінь, цілей, страждань, радощів, хвилювань. Раптом навалилось одне якесь величезне „хочу“ й от тисячі наших ниток зібгані, зірвані й ми лежимо на соломі. Чи тисяч же? Пів земної кулі раптом сплуталось і зірвало свої нитки.

„А я ж тільки-тільки приїхав до-дому, до себе, тільки ступив на поріг...

„Прощайте, Ніно! Хочеться сказати вам багато, чоґо не сказав раніще, та... на віщо? Тепер все не має ні мети, ні інтересу. Коли можете, підіть по такій адресі: Прибережна, 13, спитайте Миколу Шопотія й скажіть йому, що я їду на війну. Мабуть і він їде. Коли вернусь, то... Ну, та це діло далеке й не певне.

„От уже третій день я знаю, що війна, третій день я нону форму й чую тільки про війну, багато страшного, моторошного бачу, що повинно б, нарешті, переконати мене, що це факт,— і все таки я не вірю й не можу виїти з тупого непорозуміння. Так, Ніно, я отупів від непорозуміння. Занадто несподівано й... занадто відразу обірано всі нитки. А як же всі мої пляни, всі... Ну, що там?

„От жевріє ніякність до Вас, а непорозуміння питає на віщо?

„І справді, на віщо? Я можу тепер бути з вами отвертим і сказати, як мені було... А проте, на віщо?

„От ще що. Перекажіть Андрію Степановичу, що мене в столі лежать гроші. Хай він візьме собі її приховає. Коли я вернусь, то візьму їх на своє діло, коли я ні, хай віддасть на школу (Яка тепер школа!). Перекажіть також мій останній привіт усім.

Ваш А. Халепа“.

Через кілька днів він одержав од Ніни відповідь, яка пнчим часом і здивувала б, і вразила б, і схвилювала б його. Ніна писала в піднятому тоні її, видно, старалась сховати горе. Писала, що йдуть Тризуб, Шопотіїв, Оглоблін, Андрусевич. Чалаков — ні. Костяшкін поїхав у Петербург. У них — Ніни її Олени — була Лідія Василівна, довідувалась про його. Тимофій Миколаєвич як учитель не йде, її Олеся могла б з цього радіти. Але вона, здається, не житиме більше з ним. Вони, Ніна її Олеся, живуть поки в готелю. Обидві мають намір або йти в милосердні сестри, або організувать столову для родин призваних запасних. В кінці Ніна писала:

„Ради Бога напишіть мені назвисько вашого полку. Я хочу записатись в сестри цієї часті. Неодмінно! Благаю. Ох, Господи, мені так багато треба вам сказати.

„Я хотіла приїхати до вас, але нема ніякої можливости добути білета. Пишіть негайно, коли вас везуть і де ви будете. Я приїду“.

Халепа написав, що приїзжати не треба, не варто. А куди їх везуть, нікому не відомо.

Відповіді він не одержав, — його полк повезли. Коли

ті колони одягнених в зелені блузи людей, з скрученими шинелями на спині й дзв'якаючими лопатками біля сів сунули по улицах до вокзалу, всі будинки, всі вікна, балкони, двері були обліплені людьми не в зеленій формі, а в зеленіх блузах. Ці люди радісно кричали ура, махали руками, хустками, газетами й, здавалось, що вони раділи не тому, що лишались дома.

Побіч щотинистих колон, що дзв'якали рушницями й перекликали ногами, йшли близькі людей у зеленій формі.

Греміла музика, хтось плакав тонким гикаючим голосом, іржали десь коні, густо шаркали тисячі ніг, кричали „у-а-а! у-а-а!“ й люди на балконах махали руками, наче безладно, в жаху ловили обірвані нитки й тих, йшли, й тих, що зоставались.

Кінець.

